

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

SZELKE LÁSZLÓ

A
GRESHAM
A NÁCIK ELLEN

*Az ellenzék, az embermentés
és az ellenállás hálózatai*

COPYRIGHT © SZELKE LÁSZLÓ, 2016

FOTÓK © MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, KIVÉVE A 85. OLDALON:

© MAGYAR OLAJ- ÉS GÉPIPARI MÚZEUM ALAPÍTVÁNY,

A 32. OLDALON: FORTEPAN 82 667, ÉS A 168. OLDALON:

FORTEPAN 55 537 • WWW.FORTEPAN.HU

HUNGARIAN EDITION © JAFFA KIADÓ, 2016

MINDEN JOG FENNTARTVA!

BORÍTÓTERV HEGYI PÉTER

TIPOGRÁFIA SIPOS GÉZA

FELELŐS SZERKESZTŐ JOLSVAI JÚLIA

FELELŐS KIADÓ RADOS RICHÁRD

JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU

ISBN 978 615 5609 28 2

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
<i>A Gresham</i>	9
Lipótváros	9
Nákó-palota	12
Gresham-palota	19
<i>A hely szelleme</i>	35
Kávéház	35
Kabaré	43
Ellenzék	65
Titkos diplomácia	69
Embermentés és ellenállás	84
<i>Kiútkeresés</i>	97
Feltétel nélkül	97
Különbéke	114
Az Isztambulba vezető út	128
Ügynökök és provokátorok	143

<i>Jegyzetek</i>	177
<i>Bibliográfia</i>	209
<i>Rövidítések jegyzéke</i>	223
<i>Névmutató</i>	225

ELŐSZÓ

A KÖTET a szecessziós Gresham-palotának, illetve elődjének, a klasszicista Nákó-palotának a történetét követi a mai Budapest első, tervszerűen felépített városrészének, a Lipótvárosnak a kialakításától, a telek megvásárlásától az épület luxusszállodává alakításáig. Megismerhetjük a palotával kapcsolatba kerülő, ott lakó, dolgozó embereket és az oda beköltöző intézményeket. Megjelenik a következő lapokon a 20. század első évtizedében miniszteri tárcát vállaló Kossuth Ferenc, a magyar olajkutatás legendás, egy koncepciós perben meghurcolt alakja, Papp Simon és a kávéházban gyülekező náciellenes művészek, a Gresham-kör asztaltársasága is.

A kötet különös figyelmet szentel a palota életében mindig hangsúlyos angolszász szellemiség bemutatásának, az angolszász kapcsolatok feltérképezésének. A Gresham-palotában volt a székhelye a magyar diplomácia második vonalát működtető Magyar Revíziós Ligának, a második háború alatt az angolszász szövetségesekkel a kormány megbízásából informálisan tárgyaló hálózat egyik központjának, így nem maradhatott ki a könyvből a Teleki Pál miniszterelnök megbízásából emigráns kormány létrehozásának céljából kül-

földre utazó Eckhardt Tibor, a korszak népszerű írója, Herczeg Ferenc vagy a titokzatos operatív igazgató, Fall Endre sem. Feltűnnek újságírók, tudósítók, attasék, hírszerzők és kémelhárítók, valamint az információkkal mint árucikkkel kereskedő kettős és hármas ügynökök is.

A Gresham-palotában működött az ellenzéki szabadelvű polgárság által kedvelt *Esti Kurir* című napilap is, főszerkesztője Rassay Károly, a zsidótörvények kíméletlen kritikusa, aki ellen a húszas években több pokolgépes merényletet is terveztek. Ott volt a liberális párt központi klubja, valamint az angol titkosszolgálattal is szoros kapcsolatban álló Békeffi László irányította Pódium Kabaré, a magyar szellemi ellenállás fontos fóruma.

A könyvben helyet kap az embermentésbe és az ellenállásba is aktívan bekapcsolódó Ocskay László és Mikó Zoltán százados, a budapesti könyvhét megalapítójaként is ismert Supka Géza, a Horthy-rendszer ideológusából kritikusrá váló Szekfű Gyula történetíró, a világhírű feltaláló, Bay Zoltán, a Nobel-díjas tudós, Szent-Györgyi Albert, a zsidó testvéreinek mentése közben meggyilkolt Komoly Ottó. Szó esik az amerikai zsidó szervezetek és az amerikai titkosszolgálat megbízásából a magyarországi zsidóság megmentésében kiemelkedő szerepet játszó Raoul Wallenbergről és a nyilas banditák miatt állandó életveszélyben dolgozó munkatársairól is.

A Lánchíd pesti hídfőjével szemben, a Lipótváros szívében álló Gresham-palota falai rengeteg titkot és legendát őriznek az embermentés, az ellenállás és a titkos diplomácia időszakából. A kötetet lapozgatva ezeket is megismerheti a kedves olvasó. Kezdődjön a történet!

A GRESHAM

Lipótváros

A 19. század elején észak felől a vásárra igyekvő, megrakott szekereknek Pest határában még egy gödrökkel, pocsolyákkal tarkított homokos pusztaságon is keresztül kellett haladniuk, amelyet esős időben a nagy sár, szárazság idején pedig a fullasztó por tett még kellemetlenebbé. Árvizek idején, a tavaszi olvadáskor és az őszi esőzésekkor a vizek gyakran megállapodtak e hepehupás talajon, s nyáron e visszamaradt vizek mocsárrá alakultak. A mocsári nád és káka között milliónyi szúnyog tanyázott, s ezerszámra bújtak meg a legkülönbébb vízimadarak. A környékeliek ide jártak tojásokat gyűjteni és kacsára vadászni.¹ E régi vadászatok emlékét még sokáig őrizték a 19. századi utcanevek.²

Ezért a Jenő és Új Bécs községekhez tartozó területért, a mai Lipótvárosért korábban hosszú időszakon át pereskedtek a margitszigeti apácák Pest városával. A per elsősorban nem az értéktelen homokbuckák birtokáért, hanem az akkoriban igen értékes, a területhez kapcsolódó halászati jogért folyt.³ A halászat szempontjából legfontosabbnak és legjobban védendőbbnek a viza számított, amely nászútja során csa-

patostul bújt meg a Margitszigetet körülölelő Duna mélyén felbukkanó meleg vizű források rejtekében. A viza húsa és ikrái különleges csemegének számítottak, s e fogás rendszeresen szerepelt a király és az esztergomi érsek étlapján is. Ezért nevezhették el később a területet Vizafogónak. Pest 1752-ben megnyerte ugyan a pert, de hasznosítására az első terv csak jóval később, a 18. század végén született.⁴ 1785-ben területén – a Belváros falain kívül, a Váci kapu előtt – csupán a Szt. János-kápolna és néhány kincstári épület, a harmincadhivatal, a só- és dohányraktárak álltak.⁵

Az 1780-as évekre Pestet kiterjedt falusias külvárosok övezték délről és keletről, az elhúzódó pereskedés miatti rendezetlen jogviszonyok következtében viszont az északi rész szinte érintetlen maradt. Az új városrész megépítésének ötlete a régi vásártér zsúfoltságának ekkoriban felmerülő problémájával együtt került napirendre. A Belváros hagyományos vásárai alkalmával ugyanis a kereskedők és kézművesek sátrai épp a legtekintélyesebb és legforgalmasabb utcákat foglalták el. A megoldást a vásár kitelepítésében, egy, a forgalom méreteinek megfelelő új vásártér kialakításában látta a városi tanács. Ezzel párhuzamosan azonban felmerült, hogy az új vásártér körül kialakítható egy új városrész is.⁶

Ennek a lehetőségnek támogatói és ellenzői egyaránt akadtak. Eleinte a jobbító szándékáról, de türelmetlenségéről is közismert II. József is mellette állt, sőt, Jung József építőmester 1786-os városrendezési terve valószínűleg az ő ihletésére készülhetett el az akkoriban Európában is rendkívül modernnek, Magyarországon pedig szinte ismeretlennek számító derékszögű utcarendszer alkalmazásával.⁷ Később azonban gyökeresen megváltozott az uralkodó hozzáállása, mivel attól tartott, hogy a gyors ütemben fejlődő Pest esetleg Bécs vetélytársává válhat. Jung terve azonban 1787 folyamán vé-

leményezés céljából átkerült báró Schilson János kerületi kamarai adminisztrátor asztalára, és ő elkötelezett hívévé vált az új városrész létrehozásának. Az eredeti tervet elvetette, mivel Jung terve nem jelölt ki megfelelő helyet az új vásártér számára, valamint nem tudta beilleszteni a már meglévő kincstári épületeket az utcarendszerbe.⁸ Schilson hozzálátott egy másik, átfogó városrendezési terv kidolgozásához, amelyhez ragaszkodott is mind II. József, mind a pesti polgárok képviselőivel szemben.⁹ Schilson tervének megvalósításában több magas rangú, jelentős személyiség is támogatta.¹⁰ 1789-re már az uralkodó is hajlandónak mutatkozott a terv egyes pontjainak megvitatására és támogatására.¹¹

II. József halálával végleg megváltoztak az erőviszonyok. Az országgyűlés 1790. április 12-i ülésén határozat született az új városrész felépítéséről, ezt az új uralkodó tiszteletére és megnyerésére Lipótvárosnak nevezték el.¹² Ez lett Pest első előzetesen átgondolt és tervszerűen kialakított negyede.¹³ Az 1790-es évek második felében viszont a városi tanács már csak néhány sürgető esetben – mint például az utcák tisztítása és kövezése – intézkedett, a nagyszabású tervek nem maradtak elegendő pénz, és így a folytatására komoly szándék sem mutatkozott.¹⁴

A Lipótváros fejlődésének következő állomása az 1808. július 29-én elfogadott Szépítési Terv volt. Egy új városrendezési terv szükségességét József nádor vetette fel ismét 1801-ben, míg végül 1805 tavaszára megbízást adhatott a konkrét tervek kidolgozására Hild János építőmesternek. Ezek alapján készíttette el a nádor az 1808-ban elfogadott Szépítési Tervet,¹⁵ amelynek felügyeletére és végrehajtására az alkalmatlannak ítélt városi tanács helyett külön testületet hoztak létre még az év őszén, nevezetesen a Szépítési Bizottmányt. A Szépítési Bizottmány az első ülését november 21-én tartotta, és

működésének finanszírozására létrehozták a Szépítési Alapot. Az Alap gondatlan és pazarló kezelése miatt azonban a tervnek csupán egyes részei valósulhattak meg.¹⁶

Jelleget adó rétege a gazdag görög és német kereskedőkből, a magas rangú tisztviselőkből, értelmiségiekből került ki, majd utóbb ide költözött az arisztokrácia és a zsidó nagypolgárság egy része is. A városrész növekedésére jellemző, hogy a lakosság száma – a többi városrésztől jóval meghaladva – fél évszázad alatt mintegy ötszörösére emelkedett.¹⁷

A Lipótváros mind alapítását, mind jellegét tekintve eltért a hajdani belvárosi centrumtól és a többi új városrésztől is. Alapításával párhuzamosan indult meg a városfalak lebontása,¹⁸ s az új terület alkalmasnak bizonyult azon új funkciók befogadására, amelyekre a Belváros már nem volt képes. Többek közt itt épült ki az új vásártér, a rakpart és a rakpiac, s új üzletházak, szállodák és fogadók is létesültek. A hitel-szervezet teljes kiépülésével ez lett az üzleti élet központja is, a pesti City. Mivel az új funkciók már az előzetes elképzelések során is központi jelentőséggel bírtak, elkerülhetetlen volt a városrész tervszerű kialakítása.¹⁹

Nákó-palota

A Lipótváros 19. századi fejlődésében jelentős és jól megfigyelhető szerepet játszottak a pesti görögök. Ez a 18–19. században egyre növekvő számú etnikum a szó szoros értelmében nem is tekinthető görögnek. Schwartner Márton és Fényes Elek, a múlt század legkiválóbb hazai statisztikusai cincároknak, azaz balkáni vagy macedóniai románoknak nevezik őket, akik átvették a görögök nyelvét, vallását és szokásait.²⁰ A 17. századtól az ő kezükben összpontosult a török

fennhatóság alatt álló Balkánt a román fejedelemségekkel és Magyarországgal összekötő közvetítő kereskedelem.²¹ Érdekeik képviselésére és védelmére kereskedelmi társaságokat hoztak létre, és ezek segítségével, valamint szorgalmuknak, kiváló diplomáciai és üzleti érzéküknek köszönhetően komoly vetélytársaivá válhattak a hazai kereskedőknek, amit az utóbbiak által a hatóságokhoz e tárgyban benyújtott számtalan panasz is bizonyít.

A 18. század második felében megkezdődött és egyre gyorsuló ütemben folytatódott ezen görögök letelepedése és kolóniává szerveződése Pest városában. A városi hatóságok kezdetben még csak szemet hunytak efelett, de idővel egyre inkább támogatóivá váltak a folyamatnak. Tették mindezt a magyar kereskedők szinte folyamatos ellenkezése mellett, mivel a város számára biztos és jelentős bevételi forrást jelentett a görögök adója. A 19. század elején kezdődött meg nagyobb mértékű letelepedésük. Egyre többen kaptak polgárjogot, és gazdasági erejüknek, valamint számarányuknak megfelelő helyet kértek és kaptak helyet a város politikai életében.²²

Ezt a Belvárosban lassanként kialakuló görög kolóniát sokan „görög udvarként” emlegették. Sok sikeres életútnak a kiindulópontját jelentette ez az „udvar”, de az egyik legérdekesebb és témánk szempontjából a legjelentősebb karriert a Nákó család futotta be Pest életében. A Nákók hosszú és regénybe illő út végén érkeztek Pestre szülővárosukból, a macedóniai Dogrinoszról Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben.

A hagyomány szerint a család alapítójának, Krisztoforosz Dogrinosznak a nevéhez a Nakosz utónév csúfnévként ragadt hozzá, jelentése „szőrös képű, dús szakállú”.²³ Ez a generációk óta kereskedelemmel foglalkozó família a 18. század

végi balkáni török hadjáratok és a napóleoni háborúk során tett szert igazán jelentős vagyonra, s az érkezésüket követő néhány esztendőben két jelentősebb uradalmat is megvásároltak.²⁴ A birtokkal együtt magyar nemesi címet is szerző Nákó Kristóf fia, Nákó Sándor 1816-ban már grófi rangot kapott, sőt, néhány évvel később feleségül vette az évszázados főnemesi múltú családból származó Festetics grófnőt, Teréziát. A harmadik generációs Kálmán pedig már a király belső titkos tanácsosa és a magyar főrendiház örökös tagja volt.²⁵ Később Kristóf dédunokája, Sándor, egészen a fiumei kormányzói posztig emelkedett. Kalandos, mesészerű fordulatokban gazdag történetük szinte minden eleme visszaköszön a világ egyik legismertebb romantikus, zenés darabjában, a Jókai által ihletett és Johann Strauss által komponált *A cigánybáró* című operettben.²⁶

Pesthez a Nákókat két ház kötötte: az egyik a Belvárosban egy Váci utcai ház, a másik a Lipótváros egyik ékessége, a Hild József által tervezett Nákó-palota.²⁷

A későbbi Nákó-palota a Duna-parti Ács téren (népszerű nevén a Rakpiacon) épült, amely az 1790-es árveréseken itt telket vásárló néhány ácsról kapta a nevét.²⁸ A Rakpiac első háza, a Széchenyi által oly kedvelt Diana-fürdő épülete 1822-ben készült el, s hamarosan követte a Nákó-palota, az Ullmann-ház²⁹ (a későbbi Európa szálló), a Koburg-palota, valamint a Kereskedőség Háza (a későbbi Lloyd-palota). Ez utóbbiban kapott helyet többek között a kereskedelmi csarnok, a tőzsde elődje is, s így a tér már az 1830-as évekre a gazdasági és kulturális élet központjává vált. A Lánchíd 1839-es megépítése ráadásul tovább növelte az akkor már Kirakodó térre átkeresztelt terület tekintélyét. Az Akadémia épületének helyét azonban egészen az 1838-as árvíz nyomán végrehaj-

tott folyószabályozásig a Duna medre foglalta el. A feltöltés következtében viszont új házhelyek jöttek létre, amelyek szabályozására 1856-ban került sor. Így az Akadémia önálló épületének elkészültére egészen 1865-ig várni kellett. A Ferenc József tér elnevezéssel a budai helytartótanács 1858. április 25-i rendeletének közzétételétől találkozhatunk.³⁰

A tér rendezését és parkosítását az 1870-es évek végére valószínűsítették meg.³¹ Az impozáns parkon belül szökőkutak és öt szobor felállítását is tartalmazta a terv.³² A tér közepén Ferenc József lovas szobra az uralkodót a kardvágás pillanatában ábrázolta volna. Ennek két oldalán Szent István és Mátyás alakjai mintegy 18-20 láb magas oszlopokra állítva néztek volna szembe egymással. A tér szélein az Akadémia előtt Széchenyi, a Lloyd-palota előtt Deák szobra állt volna. A szűkös anyagi lehetőségek következtében azonban csupán a terv egyes részei valósulhattak meg, mégpedig a Széchenyi- és a Deák-szobor.³³ Mindezt később – a századfordulón – két kisebb képzőművészeti alkotással egészítették ki, nevezetesen Szarvas Gábor és Salamon Ferenc mellszobraival.³⁴ Az Újépület 1898-as lebontásával és helyén a Szabadság tér kialakításával a 20. századra a Ferenc József térnek méltó vetélytársa akadt.³⁵

Ez a mai Széchenyi István tér, amely története során a magyar gazdasági, társadalmi és kulturális élet sok fontos intézményének és eseményének adott otthont. Az említett híres palotasor,³⁶ a Lánchíd és a Duna Gőzhajózási Társaság kikötője³⁷ mellett ezen a téren kapott volna helyet Széchenyi terve alapján a Nemzeti Színház is.³⁸

Itt állították fel továbbá az 1849 óta osztrák császár Ferenc József 1867-ben, a kiegyezés évében történt magyar királlyá koronázásának ceremóniájához elengedhetlen koronázási

dombot is.³⁹ Ide kerültek még a Magyar Tudományos Akadémia és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank székházai is.⁴⁰ A Nákó-palotán belül is sok jelentős intézmény volt található.

Azt az 1046 négyszögöles telket,⁴¹ amelyre a Nákó-palota épült és amelyet két korábbi tulajdonosától 1808-ban csere útján Mayerffy Ferenc sörgyáros szerzett meg,⁴² a korábbi városrendezési tervek még 28-as és 29-es számmal jelölték, bár helyrajzi számként már a 754-es számot kapta.⁴³ Az új tulajdonos 1812-ben engedélyt kért a telek beépítésére egy Pollack Mihály által tervezett háromemeletes épülettel, amelyet azonban a Szépítési Bizottmány nem engedélyezett.⁴⁴ Mayerffytől ezután 1814. november 17-én a területet az eredetileg rajta levő két épülettel együtt Fröhwrth József és társai vásárolták meg, és 1827. január 18-án adták tovább 100 000 bécsi forintért Deron Antal nagykereskedőnek.⁴⁵ Ő volt az, aki Hild József tervei alapján a 19. század második-harmadik évtizedében felépíttette az akkoriban kétemeletes, a kor divatját követően jellegzetes, klasszicizáló stílusú palotát, amelyet a görög származású gróf Nákó János vett meg 230 000 forintért.⁴⁶ Az építők gondosságát jól példázza, hogy az 1838-as nagy árvíz az épület jelentősebb károk nélkül vészeltte át. A palota csaknem negyven évig maradt a Nákó család tulajdonában, mígnem 1872. január 6-án megvásárolta tőlük az 1869-es alapítású Franco-Magyar Bank⁴⁷ 1 080 000 forintért, továbbá 2000 darab aranyért.⁴⁸

Az 1873-as bécsi tőzsdekrach nyomán kialakult gazdasági válság azonban megingatta a bank pozícióit, és az ismétlődő rendkívüli közgyűlések hiába próbálták stabilizálni az intézet állapotát. 1876 nyarára tarthatatlanná vált a helyzet, így a június 26-án megtartott utolsó közgyűlés a felszámolás mellett döntött.⁴⁹ Az ingatlan kezelése tehát a felszámoló-

biztosok kezébe került. Az elhúzódó felszámolási folyamat eredményeképp az épületet jóval az 1872-es vételi ár alatt értékesítették 740 000 forintért 1880. január 9-én.⁵⁰ A vevő az a londoni székhelyű Gresham Életbiztosító Társaság volt, amely később ezen a helyen építette fel az új városképet meghatározó székházát.

A Nákó-palota Pest első palotajellegű bérházainak egyike s talán legmonumentálisabb magánépülete volt. A Dunára néző építményt három oldalról is utcák határolták. Hetvenöt ablakos főhomlokzata a Ferenc József tér 5–6. száma, a 60 ablakos déli szárny a Mérleg utca 2–4., míg a 45 ablakos északi szárny a Zrínyi utca 1. alá esett, s a három épületrészben 162 szoba volt.⁵¹

Az építési engedély mellől a tervek elvesztek, így a palota képét csak a fennmaradt ábrázolások alapján ismerjük. Az épület mintegy 80 méter széles, 24 tengelyes volt, és ezt az osztott homlokzatot 6+12+6 arányban alakították ki, kissé kiemelkedő középrészen az emeleket 13 ión pilaszter fogta keretbe. A klasszicista homlokzatalakításban szokatlan módon két kaput találhattunk, amelyek nem középen, hanem a középrész mindkét végén helyezkedtek el. Ezáltal középen a megszokott nyílás helyett falfelületet hagyott Hild József. A nyílásokat a földszinten íves, az emeleteken vízszintes lezárással tervezte meg, s a középrész első emeleti ablakai fölé, hangsúlyos pozícióba domborművek is kerültek. Az épület homlokzatát felülről egy központi és négy-négy mellékszoborral díszített mellvéd zárja le ünnepélyesen. Az épület terveit egyértelműen Hildnek tulajdonítják, mivel elrendezése, köztük homlokzati rendszerének kialakítása, nagyban hasonlít más munkáihoz.⁵² Ezek után nem csodálkozhatunk a kortárs Toldy Ferenc elragadtatott szavain:

*A néző nem győzi csodálni a művész bátorságát és bizodal-
mát, mellyel ily súlyú szikladarabokat, látszó legnagyobb
könnyűséggel, felfüggesztett, s nem tagadhatom, némi titok-
zatos borzadás fogott el, midőn lábam e remekek lengő alap-
jaira először bocsátkozott.*⁵³

1869-ben Pucher József – Ybl Miklós tervei alapján – az épü-
letet egy harmadik emelettel toldotta meg.⁵⁴ Később Ybl
Miklós további tervek is készített a palota átalakítására és
belső modernizálására, de megvalósításukra nem került sor.⁵⁵

Ennek az impozáns épületnek – hasonlóan a tér többi palo-
tájához – a század folyamán jó néhány érdekes és fontos la-
kója volt. A negyvenes években a Nákó-házat főként angolok
lakták: nemcsak a Lánchíd építői, hanem maga a brit száрма-
zású főépítész, Clark Ádám is itt talált ideiglenes otthonra, s
e falak közt dolgozta ki a híd végleges terveit.⁵⁶ De itt lakott
1835–36-ban a magyar romantikus festészet jeles képviselője,
az erdélyi származású Barabás Miklós is, aki II. emelet 19-es
számú műteremlakásában készítette el Széchenyi István élet-
nagyságú portréját.⁵⁷ Marastoni Jakab, a velencei származású,
világviszonylatban is említésre méltó fotóművész szintén itt
állította fel, Magyarországon először, dagerrotip műtermét
1841 júniusában. Ő készítette az év júliusában Kossuth első és
egyetlen idehaza készült fotográfiáját.⁵⁸ Kortársai festőként
is ismerték, sőt, az ő nevéhez fűződik az Első Magyar Festé-
szeti Akadémia 1846-os megalapítása is.⁵⁹ Almási Balogh Pál,
az Angol–Magyar Kereskedelmi Társulat egyik kelet-euró-
pai képviselője s egyben reformkori újságok – köztük a leg-
fontosabb, a Pesti Hírlap – közismert publicistája is az épü-
let második emeletén tartott fenn lakást.⁶⁰

E neves személyiségek mellett sok jelentős intézmény tör-
ténetének szakaszai is e palotához köthetők. Volt szó például
a Városháza ideköltöztetéséről. A Magyar Tudós Társaság,
a későbbi Magyar Tudományos Akadémia 1831-ben, majd
1862 és 1864 között, míg önálló épülete – szintén e téren,
1865-ben – el nem készült, a Nákó-ház első emeletén kapott
otthont.⁶¹ Lónyay Menyhért pénzügyminiszter, majd minisz-
terelnök a 70-es években a magyar országgyűlés céljaira sze-
rette volna megvásárolni és átalakíttatni az épületet. Lónyay
1873-as bukása után ez a téma lekerült ugyan a napirend-
ről,⁶² de a 70-es, 80-as években a palota legnagyobb részét
a földművelésügyi, ipari és kereskedelemügyi minisztérium
foglalta el.⁶³

Gresham-palota

A Nákó-palota az 1880-as évektől a már említett Gresham
Életbiztosító Társaság tulajdonában volt. A Társaság nevét
Sir Thomas Greshamról (1518/19–1579) kapta, aki Erzsébet
királynő idejében Anglia egyik legkiválóbb kereskedője volt, s
az utódok a szigorú kereskedelmi becsület és tisztesség szim-
bolumaként tartották számon. Valójában cambridge-i egye-
temi tanulmányai után az angol kormány szolgálatába állt, s
e minőségében nemcsak tárgyalásokat folytatott a külföldi
diplomáttal, hanem kémkedéssel, valamint hadianyag- és
aranycsempészéssel is foglalkozott. Az ő kezdeményezésére
hozták létre a Royal Exchange-t (Királyi Tőzsde), amelyet
1566-os alapításától az 1571-es hivatalos névadásig Bourse-
nak (Börze) neveztek. Szolgálataiért a királynő udvari ke-
reskedőjévé, majd lovaggá tette. Jelentőségét jól mutatja

Braudelnek az a kijelentése, miszerint „1568-ban Gresham, a királynő kereskedője elhagyja Antwerpent, szokásos tartózkodási helyét. Ezzel minden megváltozik a hatalmas atlanti térségben.”⁶⁴

Az ő nevéhez fűződik egy közgazdaságtani megfigyelés, a Gresham-törvény, amely szerint „a rossz pénz kiszorítja a jót”, vagyis ha két pénzürmének azonos a névértéke, de nem egyenértékű fémekből verték őket, akkor az értékesebbet fokozatosan kivonják a forgalomból, míg a fizetések lehetőség szerint a kisebb értékű pénzzel történnek, tehát ez utóbbi forgalomban marad.⁶⁵

A Gresham Életbiztosító Társaságot 1847–48 fordulóján alapította a londoni City gazdasági és politikai életének egy tekintélyes csoportja százezer fontsterling alaptőkével.⁶⁶ A következő évtizedekben rendkívül gyorsan növekedett, és dinamikus terjeszkedett, az évszázad végére pedig már Európa majd minden országában volt fiókja vagy képviselője.⁶⁷

1862-ben nyílt meg a Gresham bécsi fiókja, és működését Magyarországra is kiterjesztette, sőt, már 1864-ben képviselőt hozott létre Pesten. Az önálló magyar fióként az azonban 1876-ig kellett várni.⁶⁸ Ezt a fiókot a Ferenc József tér 12. szám alatt jegyezték be, de 1878-ban átköltözött az egyik szomszédos épületbe, a Ferenc József tér 5–6. szám alatt álló Nákó-palotába.⁶⁹ Húsz évvel később, 1898. január 1-jén pedig megkezdte itt működését az önálló igazgatóság, amelynek hatásköre nemcsak Magyarországra, hanem a tőle keletre fekvő működési területekre is kiterjedt.⁷⁰ Ez a struktúra 1904-ben módosult, amikor is a keleti területek irányítása a konstantinápolyi és a kairói fiókokhoz került át.⁷¹ Magyarország határain belül viszont az ügynökhálózat mind széleskörűbb kiterjesztése volt jellemző.⁷²

A Gresham-palota építtetője és tulajdonosa a Gresham Életbiztosító Társaság volt. Mint korábban említettük, még a Nákó-palotát vásárolták meg 1880-ban, és az új évszázad elején határozták el a saját elképzeléseiknek és a kor igényeinek jobban megfelelő székház építését.

Az 1876-os alapításától kezdve hosszú időn keresztül a társaság magyarországi fiókjának igazgatója August Bopp volt.⁷³ Az igazgatóságban közéletünk kiválóságait, míg hivatalnokai közt a biztosítási szakma legtehetségesebb fiataljai közül jó néhányat ott találhattunk.⁷⁴ Az önálló igazgatóság létrehozásától a hazai működésük megszűnéséig a magyarországi igazgatótanács meghatározó tagjai voltak: gróf Andrássy Géza (elnök), gróf Batthyány Tivadar, gróf Benyovszky Sándor, gróf Karátsonyi Jenő és Simon Jakab, míg a magyarországi igazgató posztját Beckett Reginald Arthur töltötte be. A társaság üzletileg legsikeresebb időszakát hazánkban a palotaépítés éveiben élte, amikor éves mérlegfőösszegeik megközelítették a 30 millió koronát. Ettől kezdve lassú, de folyamatos visszaesés következett, amit nem csupán a mérlegfőösszegek csökkenése, hanem az igazgatótanács létszámának fogyatkozása is alátámaszt.⁷⁵

Az első világháború kitörése után nem sokkal, 1914. december 19-én, a Magyar Királyi Kereskedelmi Minisztérium felügyelőbiztost nevezett ki a társaság élére Gerenday György személyében, hogy *a vállalat üzletvezetése a háború tartama alatt ne álljon ellentétben a hazai érdekekkel*.⁷⁶ A felügyeletet 1919 decemberében megszüntették ugyan,⁷⁷ de a cég 1920–21-ben új üzleteket Magyarországon már nem kötött.⁷⁸ A külföldi életbiztosító társaságok életbiztosítási állományának átvétele tárgyában a háború eseteire szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényes rendelkezések értelmében ugyanis a cég 1921. április 9-én Párizsban szerződést írt alá

a Magyar Királyi Pénzügyminisztériummal a Gresham magyarországi ügyleteinek a magyar állam részére való átadásáról. Ugyanez év november 26-án a pénzügyminisztérium ezen üzletállományt 1920. december 31-i hatállyal az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnak adta tovább. A cégtörlési per vitelével a Gresham 1922. augusztus 2-i dátummal dr. Walter Károlyt bízta meg, s e per lezárásának eredményeképp az életbiztosító 1922. szeptember 18-i hatállyal a cégjegyzékből töröltetett.⁷⁹ Így az 1922–24-es Compassban már említést sem találunk róla. Az épület azonban továbbra is e cég tulajdonában maradt egészen 1952-es államosításáig.⁸⁰

Mindenesetre a Gresham Életbiztosító Társaság a századfordulón a Nákó-palota bontását és egy új, a kor igényeinek jobban megfelelő székház építését határozta el:

*A város fejlődése avulttá tette a múlt század elei pesti építkezésnek ezt az érdekes elemét is, a bontó csákány alá került, hogy helyet engedjen még nagyobb s a mai ízlésnek és kényelemnek jobban megfelelő utódjának.*⁸¹

Ez volt az az időszak ugyanis – a kiegyezéstől az első világháborúig –, amikor a magyar gazdaság számára, történelmében addig talán egyedülálló módon, lehetőség nyílt a fejlettebb nyugati államokkal való szorosabb kapcsolatok kialakítására, s ezzel megcsillant a remény a felzárkózás megkezdésére is. Sajnos azonban a látványos fejlődés főként Budapestre és néhány nagyvárosra korlátozódott. Ráadásul Magyarország szempontjából rendkívül kedvezőtlenül alakult az a folyamat is, amelynek során a számunkra meghatározó Ausztria az európai gazdaság perifériájára szorult. Emiatt váltak kiemelkedő jelentőségűvé hazánk számára a nyugati nagyhatalmakkal kialakítható tartós gazdasági kapcsolatok.

A 19. század utolsó évtizedeinek látványos fejlődése és építési láza után a századfordulót követően időszakos visszaesés volt tapasztalható, amelyet a század első éveiben még egy nagy építosztrájk is tetézett.⁸² A jelentősebb építkezések többnyire a Lipótváros területén valósultak meg, így a század első éveiben az a hatalmas beruházás is, amelynek eredményeképp a Nákó-palota helyére a modern, luxuskivitelű Gresham-palota épült. A beruházás értéke mintegy hárommillió koronára rúgott, amelyben benne foglaltatott mind a Nákó-palota 1903–1904 fordulóján elvégzett bontása, mind a Gresham 1904 és 1907 közötti kivitelezése.⁸³ Bár sokan sérelmezték a régi épület eltűnését, és a Ferenc József tér korábban egységes összképét is megbontotta az új palota, mégis az építés mellett döntöttek a tulajdonosok, hiszen a Társaság igényei megkívánták az átalakítást.⁸⁴ Érthető a döntés annak tükrében is, hogy a pénzintézetek székházai önmaguk reklámjának szerepét is betöltötték: fel kellett hívniuk az ügyfelek és a potenciális üzletfelek figyelmét, azt segített a konkurenciáról magukra irányítani, és emellett anyagi stabilitásukat is érzékeltethették.⁸⁵

A palota tervei, amelyeket egy szűkebb körű pályázat során Londonban bírált el egy építészekből álló zsűri,⁸⁶ teljes egészében Quittner Zsigmond irodájából kerültek ki, de valószínűsíthető, hogy a Vágó fivérek tervezőasztalain folyt a valódi munka. A Gresham valóban több hasonlóságot mutat a Vágó fivérek más munkáival, mint a Quittner által tervezett egyéb épületekkel. Quittner Zsigmond (1857–1918) műépítésként 1880-ban kezdte meg munkásságát Budapesten, és neve rövid idő alatt ismertté vált. A Magyar Építőművészek Szövetségének elnöke lett, és beválasztották a Fővárosi Közmunkatanácsba, valamint az Országos Középítési Tanácsba is. Mindezek következtében tevékenyen részt vett a főváros

és az ország középítkezéseinek irányításában. Több épületet tervezett az 1885. évi és a millenniumi kiállításra. A Vágó fi-
vérek közül a fiatalabbik, József (1877–1947) futotta be a na-
gyobb karriert. 1900-ban még csupán a Magyar Mérnök- és
Építész Egylet ezüstérmét kapta, míg bátyjának, Lászlónak
(1875–1933) 1899-ben odaítélték az Egylet nagy aranyérmét,⁸⁷
de egy évvel később már ő vehette át a fődíjat, s ezután még jó
néhány hazai és nemzetközi díjat és elismerést is kiérdemelt.
1911-ig még bátyjával együtt dolgozott – erre az időszakra
esett a Gresham építése is –, később azonban különváltak,
s József Lechner Ödön csendestársaként tevékenykedett.⁸⁸

Magáról az építkezésről az első híradást 1903 májusából
ismerjük:

*Az épület még most is impozáns, de a fejlődő környék arra
indította a társaság londoni igazgatóságát, hogy a keretnek
megfelelően, Budapest egyik legszebb helyén fekvő bérházat
újra építtesse és helyére díszes monumentális palotát építsen.
[...] Úgy halljuk, hogy az új palota négy részre lesz osztva,
négy udvarral s a Lánchídra néző monumentális homlokzat-
tal fog rendelkezni.*⁸⁹

Ekkorra az üzletek és a lakások bérletét már felmondták, a
tervek elkészítésére a pályázatot kiírták, és az építkezést az
elképzelések szerint a következő év tavaszán szándékoztak
megkezdeni.⁹⁰ Bár a bontást még ez év decemberére tervezték,
a komolyabb munkálatokat csak 1904 elején indíthatta meg a
bontásért felelős építőmester, Krausz Gábor, mivel Budapest
Székesfőváros Tanácsa V. kerületi előljárósága csak január 5-i
dátummal adta meg az engedélyt.⁹¹ Ezt követően nyújtotta
be Quittner Zsigmond főépítész az építési engedély iránti
kérelmet 1904. március 23-án az V. kerületi előljárósághoz,

s az engedélyt április 28-i dátummal kapta meg.⁹² Az építke-
zés előrehaladtáról az éppen aktuális munkálatokra feladott
hirdetmények, árlejtések és pályázatok alapján nyerhetünk
képet. Az utolsó hirdetményt a Luxfer-prizmák szállítására
és beszerelésére 1906. november 28-án adták fel.⁹³ A palota
tehát 1907 elejére befejezettnak mondható, sőt, a lakók be-
költöztetése már 1906 augusztusától folyamatosan zajlott.⁹⁴

Ezen időszak alatt felmerültek nem várt bonyodalmak is,
közülük két birtokpert tekinthetünk a legjelentősebbnek. Id.
Seitz Ferenc, a szomszédos Zrínyi utca 3. szám alatti ház tu-
lajdonosa 1905 januárjában pert indított a két telek határvon-
alának pontos kijelölése, illetve módosítása tárgyában, mivel
úgy vélte, a Gresham-palota tervezett építése során egyes ele-
mek az ő területét érintették. E per Budapest Székesfőváros
Tanácsának április 25-i elutasító véghatározatával zárult, e
szerint a felperest semmilyen kár nem érte, s a 754. és a 755.
számú ingatlanok már meghatározott határvonalát nem sza-
bad és nem is lehet módosítani.⁹⁵ A másik, még több gondot
okozó probléma a közterületet érintő kiszökellékek – két ol-
dal- és egy középkiszögellés – megépítése után a biztosító
által a városnak fizetendő díj körül alakult ki. Az 1904-től
hosszan elhúzódó per végeredményeképp 1910-ben a város
kénytelen volt elismerni a Gresham érveit, és a hibásan meg-
állapított díjat visszafizetni.⁹⁶ Ezzel a palota építésével kap-
csolatos utolsó ügy is lezárult.

Az építkezés során az eredeti terveket módosították. 1906.
október 12-i dátummal újabb terveket hagytak jóvá, ame-
lyek több, az alaprajzot érintő módosítást is tartalmaztak.⁹⁷
Az elkészült épülethez a használatbavételi engedélyt utóla-
gos hatállyal 1907. január 13-án adta ki Budapest Székes-
főváros Mérnöki Hivatala. Ezt követően kisebb-nagyobb
módosítások, átalakítások még történtek az évek folyamán.

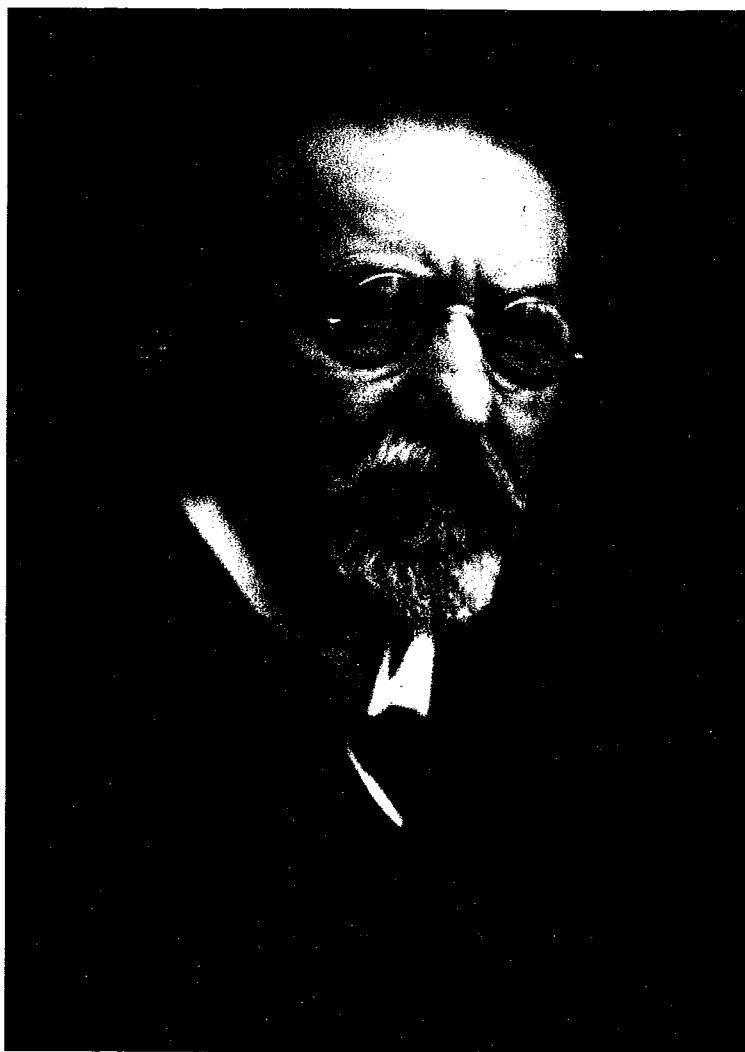
Ezek közül csak példaként néhányat említünk: az 1908-ban, a Mérleg utcai részben létesített kávéház kialakításával kapcsolatos módosítások a földszinten és a pincében,⁹⁸ a Mérleg utca 4. alatti egyik üzlethelyiségben a pincét és a földszintet összekötő lépcsőfeljáró; 1913-ban szintén a Mérleg utcai épületrészben a földszint és a félemelet között alakított ki egy új lépcsőt az ott üzlethelyiséggel rendelkező, bőrbútorárukkal foglalkozó Pipisz Vilmos utódai cég; 1920-ban a kávéház feletti félemeletet eredetileg elfoglaló télikert lakássá történő átalakítása; a 30-as és 40-es évek sorozatos átalakításai⁹⁹ vagy a második világháborút követő részleges helyreállítási munkálatok, s az új rezsim elképzeléseinek megfelelő módosítások.¹⁰⁰

Az épület egésze jól illeszkedik a századfordulón már hazánkban is meghatározó művészeti irányzat, a szecesszió kereteibe. A szecesszió szakítani kívánt a historizáló stílusirányzatokkal, és megpróbált az építészet, a képző- és iparművészet minden ágára érvényes stílust teremteni, az összművészetek szintézisének gondolatát kívánta megvalósítani. Magyarországon az építészet terén az új stílus legjelesebb képviselőjének Lechner Ödön számított, aki először próbálta meg sikeresen ötvözni a keleti (japán, indiai és perzsa) építészet elemeit és a magyar hagyományokat.¹⁰¹ A szecessziós épületekre egyébiránt általában jellemző a különleges szerkezetek alkalmazása, a dekorativitás, a meglepő építészeti megoldások, a stilizált növényi és állati ornamentika, a mozaikok, az üvegfestmények, művészi kovácsoltvas díszítések és az építészetben eladdig elhanyagolt színkompozíciók (arany, ezüst, kék, lila, okkersárga) használata. Gyakori volt a zománc, a kerámia, a szőnyegkészítés és a gobelinművészet új technikáinak keresése és gyakorlati alkalmazása. Magyar földön ezeknek a legrangosabb képviselőit a Körösfői Kriesch

Aladár és Nagy Sándor által vezetett gödöllői művésztelep gyűjtötte maga köré.¹⁰² Róth Miksa üveglablakai¹⁰³ és a pécsi Zsolnay-gyár mázas kerámiái¹⁰⁴ európai rangú művészeti teljesítménynek számítottak. A Gresham-palota díszítésében részt vállaló szobrászok közül Telcs Ede, Maróti Géza és Ligeti Miklós sorolhatók az új törekvések legjelentősebb képviselői közé.¹⁰⁵

E stílusjegyek ismeretében a Gresham-palotát a magyar szecessziós építőművészet egyik kiemelkedő alkotásának tekinthetjük. Félreismerhetetlenek a kovácsoltvas pávás kapuk, a madaras és virágos ornamentikával ellátott korlátok, a lépcsőház színes üveglablakai és az égetett mázas kerámiaborítások, valamint a játékos vonalvezetésű, merész és mozgalmas homlokzat,¹⁰⁶ amelyet színes mozaikok is díszítenek, továbbá a keleties jellegű, üvegkupolával fedett belső udvar.

A Gresham-palota épülete tulajdonképpen négy önálló házat egyesít.¹⁰⁷ A négyből hármat egy üvegkupolával fedett földszinti átjáró köt össze, kereszthajós templomra emlékeztetően, amelyet három utcai frontja felé a híres kovácsoltvas pávás kapuk zárják le. A negyedik épületrészt önállóan képezték ki a Mérleg utcai oldalon. Főbejárata csaknem teljesen a Lánchíd tengelyében áll, és monumentalitásával hívja fel a Budáról Pestre igyekvők figyelmét. Ez a főbejárat vezet a belső udvarként kiképzett átjáróhoz, amelyen át a Zrínyi utcába és a Mérleg utcába, továbbá a három fő- és a három melléklépcsőhöz, valamint a bazársorhoz lehetett eljutni. A Zrínyi utcai épülethez a Kossuth-, a Mérleg utcaihoz az Andrássy-, a középső tömbhöz pedig a Gresham-lépcső – három melléklépcsőjével – tartozik. Ez utóbbi előtt egy pihenőpadot is kialakítottak. A lépcsőházakban egységes, szecessziós betűtípusú feliratok, emelet- és ajtószámjelzések voltak, a lépcsőházak rácsozata, a belső függőfolyosóké-

Róth Miksa

hoz¹⁰⁸ hasonlatosan, a három passázskapu pávamotívumát ismételtetik más madármotívumokkal kiegészítve. A belső terek burkolatának kiképzésére, így a lépcsőházakra is, jellemzők a mennyezeti stukkók, a virág-, illetve hullámmotívumok alkalmazása, valamint az ablakok színes Tiffany-féle opalizáló üveggel való díszítése. Az egyes lépcsőházak névadóinak üvegre festett portréi közül csupán a Kossuth-lépcső ablaka maradt meg épségben.¹⁰⁹

A négyemeletes, mozgalmas és dekoratív főhomlokzatot a közép- és két oldalkiszögellés tagolja. Homlokzatának lábazata gránitból, a főhomlokzat sószerű és antalbányai kőből, két oldalhomlokzata magyar trachitból készült. Bronz ékesíti a boltkapuzatot, amelyet ráadásként svéd gránitpilérek is díszítenek. Gazdag szobrászati kiképzésében Maróti Géza és Telcs Ede is részt vett. Maróti mintázta meg az első emeleti ablakok fölötti figurákat, amelyek a munkával teli, illetve a gondtalan életet szimbolizálják, Telcs a névadó Sir Thomas Gresham portréját, valamint az első emeleti középkerék két fekvő alakját készítette el. A középkerék és negyedik emeletén található az életkorokat vagy évszázkokat szimbolizáló, Ligeti Miklós által készített négy hermaalak. A két oldalkiszögellés oromzatán látható két relief figurát, amelyek a művészetet és a tudományt jelképezik, Margó Ede és Pongrácz Szigfrid készítette.

A homlokzaton alkalmazott üvegmozaik díszítések, a lépcsőházak ólomüveges ablakai és az épület belsejében lévő dízüvegképek Róth Miksa alkotásai. Az átjáróban az architektonikus részeket a pécsi Zsolnay-gyár által készített színes égetett kerámialapokkal burkolták, míg üvegtetejét Luxfer prizmaüvegezéssel látták el, amit különösen érdekessé tett, hogy kívülről külön védő üvegborítást kapott. Ez az üvegtetős megoldás különleges fényhatást és hangulatot adott a

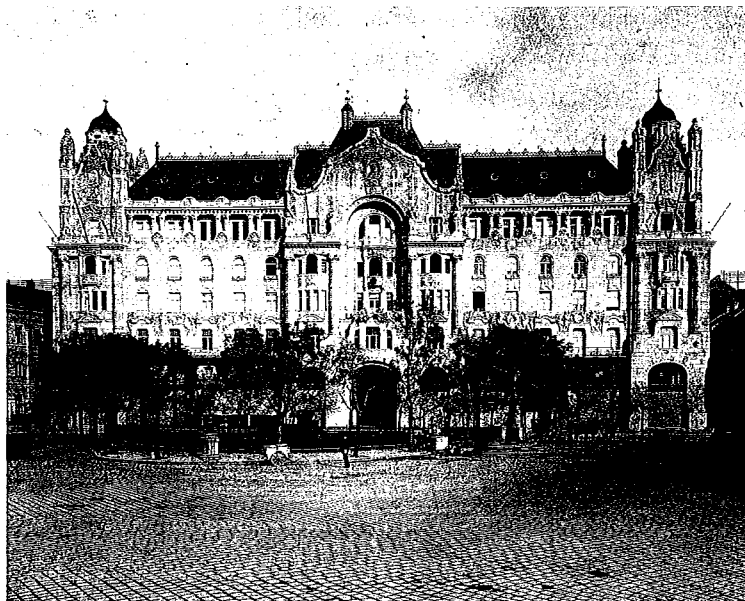
belső udvarnak. Ezt a belső udvart a három pávás kapu zárta le, amelyek a főlépcsőházak rácsozatához hasonlóan Jungfer Gyula műhelyéből kerültek ki. A pávás kapukat – az idő tájt egyedülálló módon – elektromos vezérlés süllyesztette a pincébe. A négy főlépcső és a főlépcsőházak falainak burkolatai nemes ruszlicai fehér márványból készültek. A hatalmas belső tereket az akkor legkorszerűbb statikai módszerekkel alakították ki. A Duna vízszintingadozásaitól a pince alatt két méter vastag betonlap védte az épületet. A pincefalakat ólommal bélelték, a földszint és a félemelet szegecselt acéloszlopos és acélszekrénytartós megoldással készült. Ezzel a technikával tudták biztosítani az első emeleti irodák legjobb alaprajzi kiképzését. Az épülethez külön terveztek elektromos díszkivilágítást is, amely 1907-től működött.¹¹⁰

A földszinti átjáróban, a passzázsban bazársor kapott helyet. A polgári fogyasztói kultúrát a múlt század végén két jellegzetes forma jellemezte, a bazár és a nagyáruház. A többféle tömegárut egyszerre s egy helyen eladásra kínáló bolti formának – több európai nagyvároshoz hasonlóan – az első nagyáruházzal nagyjából egy időben meghonosodó bazár felelt meg Budapesten. A bazársoroknak a nagyvárosokban a 19. század derekától igazán divatba jövő s egyre szélesebb körben elterjedő passzázsok adtak otthont, ily módon mindenhol meghonosították a vásárlás ezen új stílusát. Maguk a passzázsok kiemelkedő építészeti attrakciót jelentettek: egyszerre jellemezte őket a modern technológia és a művészi igényesség. A nagy belső terek lefedését a kupolás vasszerkezetek és az üveg kombinálásával tették látványossá. Az egyre személytelenebbé váló városi utcákkal ellentétben a bensőségebb, kizárólag luxuscikket kínáló belső udvarok, így a Gresham-palota átjárója is, a nagypolgári és felső középosztálybeli rétegek kedvelt bevásárló- és találkozóhelyeivé váltak.¹¹¹

A földszinten és a félemeleten tehát üzlethelyiségek voltak, míg a középső épület első emeletét az életbiztosító irodái foglalták el. Az épület egyéb részein modern és elegáns bérlakások voltak, amelyek fenntartását csak az arisztokrácia és a nagypolgári réteg engedhette meg magának.¹¹² Minden házban az I–III. emeleteken szintenként két-két nagy lakás volt, egyenként nyolc-tíz szobával, míg a negyediken négy-négy lakás kapott helyet négy-öt szobával. Az ötödiken, a magastetős padlástér mögött a hátsó tűzfalhoz simuló házmasterlakások és mosókonyhák helyezkedtek el. A személyzet (inas, szobalány, szakácsnő) számára a hatalmas lakásokban külön cselédszobák álltak rendelkezésre. Hanák Péter így ír erről:

*A pesti bérház szociális szempontból hierarchikusan tagolt, és pedig az első és a harmadik–negyedik emelet között fokozatos átmenetekkel a nagypolgárságtól az alsó középosztályig, a főfronttól hátrafelé pedig a felső középosztálytól a kézműves kispolgárig, egészen a szolgarendű vicéig.*¹¹³

Az épület berendezését Thék Endre bútorműves igényes munkáival tetté még otthonosabbá. A lakásokat stukkó-mennyezettel, tolóajtókkal és díszüvegezéssel egészítették ki. Az épületben – Budapesten egyedülálló módon – központi porelszívó működött. Egyik-másik helyiségben még mindig látható a központi porszívó sárgaréz csatlakozócsöve. A gőzfűtést és a melegvíz-ellátást is központilag biztosították. A lakók elektromos és gázvilágítás között választhattak, ugyanis mindkét vezetékrendszert beépítették a falba. A lakásokban gyönyörűen ápolt padló volt, a fürdőszobákat pedig csodálatos csempe, különös alakú mosdókagylók, kádak

A Gresham-palota 1908-ban

és rézcsapok tették különlegessé. Mindegyik lakáshoz tartozott kandalló is.¹¹⁴

Nagy gondot fordítottak az épület tisztántartására, hetente szidolozták a rézből készült liftajtókat, mosták a liftszekrények maratott üveglakait, csiszolt tükreit. Ápolták a mahagóniból készült liftszekrényt, amelyet a fáradt utasokra gondolván paddal is felszereltek. A földszinttől az V. emeletig a lépcsőházakban egy-egy 120 centiméter széles piros bársonyszőnyeg futott. A korabeli szokásoknak megfelelően a házmaster lift- és kapupénzt kapott. A házban négy házmaster és négy segédházmaster dolgozott. Külön gondnok szedte be a lakások bérét, a gondnoki irodát a Zrínyi utcai részben helyezték el.¹¹⁵

A Gresham-palotát minden szempontból igényesség, nagyvonalúság, luxuskivitel jellemezte, ezért méltán válhatott a néhány évtized alatt világvárossá fejlődő Budapest büszkeségévé és ékességévé.¹¹⁶

A világháború nagyon megviselte az épületet, az ostrom alatt találatot kapott a lépcsőház, s a Lánchíd felrobbantásakor leszakadt a Mérleg utcai pávás kapu. A tüzelőhiány miatt az amúgy sem finomkodó orosz katonák még bútorokat is égettek. Az átjáró fölötti üvegkupola bemocskolódtott ablakai közül sok volt a törött, és az acélszerkezet sem tartotta már jól magát. A homlokzat vakolata is sok helyütt mállott. A rossz állapot persze az idő múlásának és az elhanyagoltságnak is betudható.

A Gresham a háború után még néhány évig – az 1952-es államosításig – megőrizte a palotára addig oly jellemző angolszász szellemiséget. 1945 után a ház külföldi tulajdonban maradt, s az üres lakásokba a Szövetséges Ellenőrző Bizottság angol és amerikai katonai és polgári alkalmazottjait költöztették be.¹¹⁷ 1946-ban itt nyitották meg az Egyesült Államok új budapesti nyilvános könyvtárát. A könyvtár jelentős állománnyal rendelkezett, a könyvek és folyóiratok mellett sok hanglemez és film is hozzáférhetővé vált.¹¹⁸ A palota a kommunizmus négy évtizedes sikertelen magyarországi kísérlete után szinte azonnal visszatért eredeti szellemiségéhez. A legszebb, már-már szimbólum erejű példa, hogy magyarországi útjukon Károly herceg és Diána hercegnő kötelességüknek érezték látogatást tenni a Greshamben, de itt említhetjük a felújítást végző, szintén angolszász érdekeltségű Gresco Rt.-t is.

A háború után a lakók többsége kicserélődött, s a hatalmas magánlakásokat leválasztva kisebbeket alakítottak ki. A leválasztás során sokszor nem vették figyelembe az épület jellegét, s így a válaszfalak néhol két ablakszárny között húzódnak,

másutt a mennyezeti stukkódíszítés szenvedte meg az erőszakos beavatkozást. Az átalakítások során a kandallókat, a fürdőszoba- és konyhaberendezéseket kalapáccsal verték szét, míg az értékes ólomüvegeket és rézcsapokat a pincébe hordták le, és onnan sokszor a szemétbe került. A liftek felújításakor lángvágóval szedték le az eredeti ajtókat, és alumíniumajtókat szereltek fel helyettük. A mellékliftek a háború óta nem működnek. A lépcsőfokokat betonnal pótolták, az emeleti felülvilágítókat pedig levakolták. A ház pincéi is le-robbantak. Az irodahelyiségeket állami vállalatok vették birtokukba,¹¹⁹ többségük idegenforgalmi és külkereskedelmi profilú volt. A Széchenyi téri kapu mellé fém újságosbódét állítottak.

A pusztulást, amely a hasonló jellegű épületekre e korban általánosan jellemző volt, mi sem illusztrálja jobban, mint hogy a passzázs bazársorának század eleji csillogásából, nyüzsgő forgatagából a felújítást megelőzően csak egy szürke fodrászület és sötét raktárhelyiségek rácsos ablakai voltak láthatók.¹²⁰

A Budapesti Városszépítő Egyesület 1984-ben jótékony célú bált rendezett, s az ebből származó bevételeket a három lépcsőház egyike, a Kossuth-lépcső még helyreállítható ablakainak felújítására fordították, ezt Mester Éva iparművész 1985-ben végezte el.¹²¹ Az épület egésze azonban a kilencvenes évek végére rendkívül leromlott állapotba került, s a teljes restaurálás egészen a luxusszállodává történő átalakításig váratott magára.

Felújítását követően Budapest egyik legszebb épülete újra teljes fényében pompázik és tündököl a Four Seasons szállodalánc tagjaként a Lánchíd pesti hídfőjével szemben, a Széchenyi István téren.¹²²

A HELY SZELLEME

Kávéház

Kosztolányi Dezső *A Hét* 1914. március 15-i számában így írt a budapesti kávéházakról:

Egy amerikaival utaztam a tengeren. Hamarosan beszédes viszonyba kerültünk és vacsora után a vászonszéken szivarozva meg akartam gyóntatni arra vonatkozóan, mi a véleménye rólunk, mert nálunk is járt, és elég jól ismert bennünket. A csillagtalan, porszínű éjszakában, melynek egyetlen lámpája a tenger villamos tájéka volt, kérdéseket intéztem hozzá. Mit tart, mister, a városunkról? Azt, hogy sok és jó kávéháza van. Az amerikai magyarszemlélete nem volt alaptalan. Ki-fejtette, hogy a vonatról leszállván a pesti kávéházban fehér abrosznál meleg csirkelevest, ham and eggs-et, csokoládétortát vacsorált, többféle pálinkát ivott rá, a pincér nyolc pohár hideg vizet hozott és mikor észrevette, hogy elrontotta a gyomrát, nem engedte a gyógyszerértárba futni, hanem egy

szóabikarbónás szelencét tett eléje. Be kell vallanom, hogy ott a tengeren kissé büszke voltam a pátriámra.

Eleget sopánkodunk azon, hogy nincs karakterünk. Ennek csak az lehet az oka, hogy szégyelljük a karakterünket. Miért is nem merjük hangsúlyozni a kávéházi voltunkat, a kávéházi kultúrát, a szegénységünk, az otthontalanságunk, a cifra nyomorúságunk jelképét, mikor csakugyan ez a legjellemzőbb sajátságunk? Bizony isten, nincs okunk pironkodni. Aki fintorgatja az orrát, hogy a kávéház plebejus hely, a jöttek mentek kaszinója, annak azt mondom, hogy ma már kevés oly arisztokrata és úri kúria van, mint a kávéház, melynek tisztas, munkás, történelmi múltja van. Száz éve, hogy született a mai kávéház öregapja. Tiszteld, pesti ember, a kávéházat, vénebb és tiszteletteljesebb az, mint te magad. Neki volt öregapja. Neked, rongyos, talán öregapád se volt. Mi, akik kivagyunk a nagytőke áldásaiból, naponta megszerezhettük a fény és a gazdagság illúzióját, mikor beülünk egy izléstelen kávéházba és zsebünkben hetven fillérrel, keleti kényelemmel elterpeszkedünk egy asztal mellett, mely mögött sok százezer koronák állanak, szolgálatkész lakájok sűrögnek, ívlámpák égnek és fűtőtestek donganak. Átjáróházunk a gazdagság, melynek perzsaszőnyegeit lyukas cipőkkel tapodjuk, de annyit vagyunk ebben az átjáróházban, hogy már szinte a miénk. A középkori király csemcsegő kéjfelte ette volna meg azt a rothadt kis imbiszt, amit te ordítva küldesz vissza a pincérrel. Aztán a mi kávéházunk családias is. Beszéljek a borszesz kék lángjáról? Az otthon fehér függönyeiről? A mély díványról, a családi arképesalbumról, az ősi fészekről? Nem, a kávéházzal beszélek. Ami történik ezen a földön, itt történik. A kis asztalkánál diákok készülnek a vizsgára, anatómiát, jogbölcseletet, irodalomtörténetet tanulnak. Ha akarom, szabadegyetem. A nagy asztalnál

prelegálnak, esztétikát, filozófiát, architektúrát, nyelvészetet, lélektant, botanikát, gyógyszeriant. Fel kell fedeznem a pesti ember számára, hogy az aszpirin nemcsak a kávéházban, de – elvéve – a gyógyszertárakban is kapható. Az irodalomról nem is merek szólni. Az első kávéházi törzsvendég Petőfi Sándor volt. Azóta a magyar irodalom a kávésiparral együtt fejlődik, a forradalom a kávéházakban tör ki, csitul el s egy jövőendő történész feladata megállapítani, milyen hatással volt a versekre, az elbeszélésekre, a cikkekre a kávé, ki ivott koffeint és ki cikóriát? Ha gyöngül az irodalom, akkor a feketekávé is gyöngül. Nem tudjuk, micsoda hónaposszobákban laktak a lángelméink. Sok írónk ágyrajáró volt. De minden kávéházat emléktáblával kell megjelölni. A törökfürdő után a magyar kávéház a legelső keleti különlegesség. Itt töltjük el az életünket. A nap minden órájában, minden világításában ismerjük, mint más az otthonát, reggel hétkor épp úgy, mint éjjeli fél négykor és fél ötkor, amikor a székeket az asztalokra rakják. Van hivatalnok-idő (reggel héttől nyolcig), ügyvéd-idő (reggel nyolctól fél tízig), orvos-idő (reggel fél tíztől fél tizenegyig), nyárspolgár-idő (fél egytől délután háromig), családidő (délután négytől este hétig), szieszta-idő (este fél nyolctól tizenegyig), lump-idő (este tizenegyől éjjel kettőig), művész-idő (éjjel kettőtől fél négyig) és ügynök-idő (mindig). Egy barátom szürke házikabátot tart a kávéházban, de ott tartja a könyvtárát, az orvosságait és a pincér mindennap szó nélkül hozza a neurolinját, a könyvét, felnyitva azon a lapon, ahol tegnap abbahagyta. Ismerek kávéházat, amelyik fekete lobogót tűz ki, mikor meghal egy-egy vendége. A kávéház a mi átriumunk.

Ajánlom figyelmébe a magyar heraldikusoknak, hogy gyorsan revideálják családjaiknak címerét, s készítsenek új címereket a jövőendő nemzedékek számára. A régi lombos fa

helyett pléh-gallyak álljanak a mezőben, a talmi hold helyett egy pikkoló findzsa, a pakfoncsillagokat apró ezüstkanálkák helyettesítsék. Hátról pedig a címer sarkába odabiggyeszthetnek egy szódabikarbónás szelencét, egy médiaszívat, vagy egy szipkát. Akár egy aszpirinpor sikerült mását is, mely hónapokig keshedt és sárgult a főpincér szíve fölött, a felső mellényzsebében.

Az angol hallatlan göggel mondja: „Az én házam az én váram.”

De a pesti ember sem kevesebb önérzettel vetheti vissza: „Az én kávéházam az én váram.”

A korszak társasági életének meghatározó színtere a kávéház.¹ Kiváltképp igaz ez a Lipótvárosra, hiszen már a 19. század elején Kemnitzer János vagyonos pesti polgár az akkor még csak a tervekben létező városrész, azaz egy pusztaság első épületében is egy kávéházat rendezett be, mégpedig az ország első *cafe-restaurant*ját.² Egy évszázad múltán, 1927-ben *A boldogulás lexikona* már így jellemzi a fővárost:

*Budapest a kávéházak városa. Ez annyira köztudomású külföldön is, hogy aki egyszer Pestre jön, az úgyszólván első sorban a híres pesti kávéházak iránt érdeklődik. Mert nincs a világon sehol annyi gyönyörű és nagyszerű kávéház, mint a magyar fővárosban. Második otthona a pesti polgárnak a kávéház, ahol otthonosan feketézik, uzsonnázik, vacsorázik, szórakozik, beszélget, újságot olvas, üzletet köt, egyszerűen él.*³

A Gresham-palotába nem sokkal befejezése után, már 1909-ben beköltözött a kávéházi élet. Ekkor nyitotta meg kapuit a Gresham-Venezia,⁴ és Salzer Mór irányításával néhány év alatt a főváros meghatározó kávéházainak sorába emel-

kedett. Ugyanabban az évben rendezte be Deli Sámson a palotában egyedülálló, de rövid életű teaszalonját.⁵ A teaszalonnal ellentétben a kávéház egyre nagyobb népszerűségnek örvendett. Salzer Mór a Gresham-Venezia sikeres elődjének, a Nádor utca 14. alatt található Venezia kávéháznak a hagyományait igyekezett továbbvinni egy tágasabb és előkelőbb környezetben.⁶

Az első világháborút követően az elsők között nyitotta meg újra a kapuit az épület földszinti termeiben a még mindig hírnévnek örvendő Gresham-Venezia. A 20-as évek elején a kávéházi élet átalakulóban volt, és az ekkoriban modernnek, de idegennek számító, amerikai eredetű bárkultúrából igyekezett új erőt meríteni. Ám a háborús traumának és a helyi viszonyoknak köszönhetően sajátos kelet-közép-európai színezetet kapott. A korabeli Budapesten még nem voltak hagyományai a szórakozás e formájának, ráadásul ezekben az években a pesti polgárság erősen polarizálódott. Az előkelőbb kávéházak közönsége így főként a háború alatt gyorsan meggazdagodó, szilárd kulturális és társadalmi háttérrel nem rendelkező spekulánsokból és nyerészkedőkből került ki. Mindennaposak voltak a lövöldözésekkel és verekedésekkel tarkított tivornyák. A könnyen jött nyereség tekintélyes részét szórták el a legdrágább italokra és a kéjhölgyekre. Jó példa erre az egyik legexkluzívabbnak számító Gresham éjszakai élete.

Az Európában ekkortájt általános értékválságnak⁷ megfelelően a stílusok kaotikus összevisszasága itt is szembeötlő volt. A falon egy idilli tájkép és egy történelmi portré között függött egy merészen kihívó szőke női akt. A vendégek, tömött pénztárcájuk ellenére, nem kevésbé voltak különösek, egymáshoz nem illők és megbotránkoztatók.⁸ A kávéház melletti Gresham-bár tulajdonosnőjében is e korszak egyik jellegze-

tes figuráját fedezhetjük fel: Krisztinkovich Jenny egyszerű konzumnőből lett a felkapott és szemérmetlenül drága bár első embere.⁹ Ennek az időszaknak a vége felé, 1921. október 15-én nyitotta meg Nagy Endre, az ismert konferanszié a Mérleg utca 2. számú épületrész pinchhelyiségében¹⁰ kabarészínházát, a Pódiumot,¹¹ amely a pesti polgárság számára már kulturáltabb szórakozási lehetőséget biztosított.¹²

Ezzel párhuzamosan lassanként a kávéház élete is konszolidálódott. A *boldogulás lexikona* szerint (amely többek között a pesti kávéházak életét is bemutatja) a Gresham-Venezia zenementes, csendes, komoly, előkelő publikum által látogatott kávéház volt, és ez a jelleg egyfajta exkluzivitást, sőt klubszerűséget kölcsönzött neki. A Greshamet Pest legkiválóbb kávéházai között tartották számon. A szomszédos rendőrkapitányság riportereinek már hosszú évek óta törzskávéházuk volt, de gyakran tértek be ide a sajtó egyéb munkatársai is.¹³

Ráadásul az évtized második felében fokozatosan körvonalazódott egy művészcsoport, amelynek törzshelye a Gresham kávéház lett, és amelyet ennek megfelelően később a Gresham-kör néven emlegettek. A kezdetekről így ír személyes hangvételű visszaemlékezésében az egyik alapító tag, Bernáth Aurél:

Asztaltársaság voltunk a szó legszimplább értelmében, anélkül, hogy limitáltuk volna létszámunkat. Aki jött, barát vagy a művészet körüli tisztségviselő, ha jól érezte magát körünkben, máskor is eljött, ki rendszeresen, ki ritkábban, és amikor már az asztaltársaság erősen felduzzadt, valahogy magától alakult úgy, hogy azonos törekvésűek ülték körül az asztalt. Egy ilyen baráti kört nemcsak szellemi azonossága tehet von-

*zóvá, hanem a tagok szellemi elevensége, ítélőképessége, sőt humora is. A mi asztalunknál egyikben sem volt hiány.*¹⁴

Ezen asztaltársaság tagjai többnyire festőkből, szobrászokból, műgyűjtőkből és művészettörténészekből kerültek ki.¹⁵

A Gresham-kör több generációhoz tartozó, különféle stílusokat képviselő művészek és műértők baráti köre volt. Legintenzívebb életét a 30-as évek második felében élte, bár első képviselői már a 20-as években is ismertnek számítottak. A Gresham-kör megnevezés helyett sokan a posztnagybányai megjelölést használják, mivel művészetük posztimpresszionista volt, kiindulópontjuk pedig a nagybányai impresszionizmus.

A 20. század művészetében egyre ritkábban találunk a művészettörténet-írás terminológiája szerint iskolának nevezhető csoportosulásokat. Az izmusok tulajdonképpen már nem iskolák, hanem mozgalmak, áramlatok, tendenciák és manifesztumok köré gyülekező művészek időleges találkozásai. A magyar képzőművészetben Nagybánya még iskolának minősíthető, jóllehet az alapító tagok stílusa eltérő volt, számos esztétikai alapelvük azonban rokon, hiszen szellemi és etikai egység jellemezte Nagybányát, amelynek összetartó ereje leginkább a valami *ellen* tömörülésben, valaminek a *nem vállálásában* mutatkozott meg. A Gresham-kör addig volt szellemileg viszonylag homogén és hatékony, amíg harcban állt a Horthy-korszak hivatalos keresztény-nemzeti ideológiájával és historizáló-nacionalista művészetével.

A Gresham-kör stílusa még annyira sem volt egységes, mint a nagybányaiaké, bár a rokon jegyek és vonások könnyen felismerhetők művészetükben, mint a levegővel és a fénnel való játék és az emberi alak újszerű megjelenítése. Az összetartozást számukra is a korukbeli művészeti törekvé-

sektől való elkülönülés tette lehetővé. A Gresham-kör tagjai következetesen elhatárolták magukat a kurzus hivatalos művészetétől, különösen a nacionalista-romantikus irányoktól.¹⁶

A Gresham-kör eredetileg egy baráti társaság volt, amelyhez természetsszerűleg különféle felfogású művészek sodródtak, a fentebb körvonalazott elveket is egyéniségüknek megfelelően, eltérő következetességgel képviselték. A többség a két háború között és a második háború alatt részt vett minden náciellenes megmozdulásban: tagjai voltak a Márciusi Frontnak, a Fészek Klub titkos Csütörtöki Társaságának, az ellenállásban részt vevő, a Pajor-szanatóriumban gyülekező Szabadság, Emberség, Magyarság mozgalomnak, aláírói az első zsidótörvény ellen tiltakozó memorandumnak, a Magyar Történelmi Emlékbizottság felhívásának, valamint szerzői a *Népszava* és a *Magyar Nemzet* népfrontos karácsonyi számainak, aktív szereplői az embermentésnek és az ellenállásnak, 1945-től pedig a polgári demokrata és a polgári radikális pártok vezetőségének.¹⁷ Időszakos „együttélés” volt ez csupán, amelyet valójában a valami *elleniség* fogott össze, de egymástól jelentősen különböző politikai meggyőződésük később más-más irányba terelte az életútjukat. Jól mutatja mindezt, hogy a művészeti életben szervezetszerűen, tehát intézményesített formában is szereplő csoportosulások közül Bernáth, Pátzay és Szőnyi inkább a Szinyei Társasághoz közeledett, míg Egry, Márffy, Czóbel és Barcsay a KUT-hoz.¹⁸ Még jellemzőbb az 1945 utáni magatartásuk, amennyiben ez utóbbi négy már inkább az „ellenfelet” megtestesítő Európai Iskolához¹⁹ tartozott, míg például Derkovits, Berény vagy Pátzay épp ez időtől váltak művészetpolitikai tényezőkké.²⁰

Mindazonáltal a Gresham-kör működése a két háború közti magyar művészet legjelentősebb irányvonalát képviselte.²¹

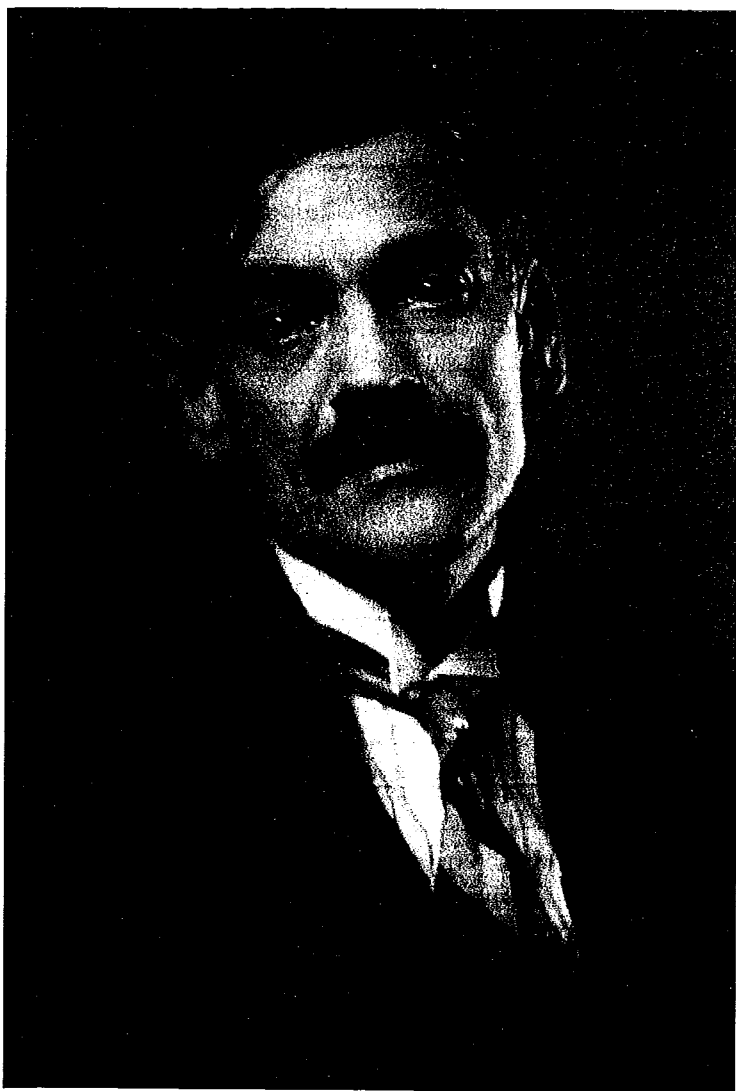
Kabaré

A kabaré bölcsője Párizsban, az egyik legrosszabb hírű városnegyedben ringott. A műfaj születését 1881. november 18-ra tehetjük, amikor a különcségeről ismert, ám nem különösebben neves festőművész, Rodolphe Salis egy pincehelyiségben, a Chat Noir (Fekete Macska) nevű kiskocsmában, barátaival, gondolva egy merészet, aznap este rögtönzött alkalmi műsorával próbálta még jobb kedvre deríteni az amúgy is vidám társaságot.²² Salis programnak is nevezhető célkitűzéseit így fogalmazta meg:

*Az a szándékunk, hogy csípős gúnnyal kommentáljuk a politikai eseményeket, segítsük az embereket, megmutatván nekik, hogy milyen ostobák, leszoktassuk a pesszimistákat a kétségbeesésről; feltárjuk a filiszterek előtt az élet napos oldalát; letejjük a képmutatókról az álarcot. Hogy ehhez az irodalmi szórakozáshoz anyagot szerezzünk, csúszunk-mászunk, settenkedünk és hallgatózunk, ahogy ezt a macskák teszik a háztetőkön.*²³

Az első igazi, már műsorszámokkal dolgozó kabarénak szintén ez a pince adott otthont, nemsokára ugyanis itt rendezkedett be apró társulatával a párizsi kabaré atyjának nevezett Aristide Bruant, estéről estére kísérletezve ki a műfaj későbbi törvényszerűségeit.²⁴

Magyar földön Nagy Endre a kabaré műfaj első klasszikusa. Az Ugocsa megyei Nagyszőlős kocsmárosának fiaként kezdte meg földi pályafutását, majd a kulturális központnak számító Nagyváradon járta ki iskoláit, és elég korán csatlakozott a város pezsgő irodalmi és éjszakai életéhez. Legjobb barátjával, a szintén kezdő nagyváradi újságíróval és költő-

Nagy Endre

vel, Ady Endrével, a fiatal bohémek cseppet sem szürke hétköznapijait éltek a lányok, kisasszonyok és vendéglősök nagy örömeire és a jogászhallgatók, valamint az ott állomásozó huszárok nagy bosszúságára. Híres és sikeres költők akartak lenni mindketten, és a magyar fővárosról, Pestről ábrándoztak. Nagy Endre Váradról Pestre költözése sem mindennapi: az önéletrajzi elemekben is bővelkedő *Egy város regényében* a jogásztársadalom dühe elől való menekülésként írja le élete egyik legfontosabb eseményét, noha valószínűbb az, hogy az egyik pesti szerkesztő tehetségét felismerve bizalmat szavazott neki lapjánál. Krúdy Gyula az *Ady Endre éjszakáiban* úgy meséli, hogy a szerkesztő, Pályi Ede nem is Nagy Endrét, hanem a szintén váradi Ady Endrét akarta meghívni lapjához, a *Magyar Szóhoz*, de a két nevet valahogy összetévesztette, és csak hetekkel később jött rá a végzetes cserére.²⁵ Mind egy volt már, Nagy Endre álma teljesült: a pesti újságokban nyomtatásban olvashatta a nevét. A régi barátot, Adyt sem kellett félteni, hamarosan megérkezett ő is, és verseivel nemsokára országos hírnévre tett szert. A fiatal nemzedék vezére lett, és helyet kért (gyakran követelt), majd sok-sok, tollal megívott ütközet után helyet kapott a hivatalos magyar irodalomban.

Nagy Endre íróként nem volt ennyire szerencsés, valljuk be, tehetsége meg sem közelítette Adyét. Egy újabb szerencsés véletlen folytán azonban arra a helyre került, amely igazán rá és csak rá várt, ahol ő lehetett a legnagyobb: a konferansziéi pálya és a kabaré.

Budapest ekkorra túl volt már több sikertelen próbálkozáson, de a könnyű műfajokban uralkodó maradt a német nyelv, a magyar nyelvű zenés-táncos darabok pedig botrányba vagy jobb esetben érdektelenségbe torkolltak. A német nyelvű kisvárosból azonban „szanfranciskói tempóban”²⁶ magyar

nyelvű világváros lett – részben éppen a szórakozás új formáinak elterjedése okán²⁷ –, noha a magyar nyelven, a magyar közönség igényeinek és elvárásainak megfelelni tudó „szórakoztatói” szerep továbbra is betöltetlen maradt.

1907. március 1-jén megnyílt az első pesti szórakozóhely, amely már a nevében is vállalni merete, hogy egy új műfaj itthoni bevezetését tűzte ki célul, az Oktogonhoz közel, a mai Művész mozi helyén: a Fővárosi Cabaret Bonbonnière.

A Bonbonnière igazgatója, Kondor Ernő elhatározta, hogy műsorát magyar írókkal és költőkkel színesíti, akik maguk olvassák fel egy-egy novellájukat vagy versüket. A New York kávéházban Nagy Endrét is beavatta tervébe, majd húsz korona fizetséget ajánlott, ha hajlandó aznap este felolvasni kabaréjában. Nagy Endre megalázkodónak érezte, hogy mint ifjú író, a jövő nagy reménye egy *lokálban* adjon elő, de írói büszkeségét legyőzte a húsz korona ígérete, hiszen „sűrűn és szabályszerűen”, azaz állandóan pénzzavarral küszködött. Elfogadta az ajánlatot, bár még feleségének sem merete bevalani, hogy aznap este hova is megy „fellépni”.²⁸ Első kabaré-szerepléséről ő maga így írt:

Leültem hát az asztalkához, előszedtem a novellámat, és olvasni kezdtem. De alig ejtettem ki néhány szót, a monoklis fiatalember szörnyűt ásított:

– Oá! Oá!

Nem is ásítás volt az voltaképpen, hanem keményen tagolt, könnyörtelen elutasítás. Mintha azt mondta volna: El ezzel itt! Meg kell adni, a közönségnél nagy sikere volt, nagyobb, mint amilyenre én a magam humoros előadásával számíthattam volna. Mindenki kacagott, és a monoklis tekintetét körüljárattva, eléggülten zsebelte be a sikert. Majd elsüllyedtem szé-

gyenemben; elvörösödve néztem rá, és a pillantásom némán könnyörgött hozzá:

– No, ne bolondozz, pajtás!... Hiszen nem a magam passziójára vagyok itt... Tudod... az asszony vár a vendéglőben... a vacsoráról van szó!...

Újból belekezdtem a fölolvadásba, de a monoklis néhány szó után újból merev arccal rákezde: – Oá! Oá! – És most még nagyobb sikere volt vele, mint az előbb; vannak produkciók, amelyeknek sikere az ismétléssel növekszik. Nagyon keringett velem a világ, egyszerre előtört az a bizonyos virtustermő hevület, amely annyiszor beszakasztotta már a fejemet. Hát hiszen magam is gyerekember voltam még, ha volt is feleségem és kisfiam. Ilyenkor eszébe jut az embernek, hogy Ugocsában született, és Biharban jogászkodott. Ugocsa non coronat! Eb ura fakó! Hát ha már a megalázkodott könnyörgésem nem használt, gyerünk azzal a másik beszéddel. Kikaptam mellényzsebemből a monoklimat, és a szemembe vágtam, mert akkoriban jóra való fiatalembernek nem mindig volt a zsebében egy koronája, de monoklija mindig volt. Odaléptem a színpad peremére, és egyenest a monoklis arcába mondtam:

– Hát jó, elhagyom a novellát! Helyette egy kis mesét mondok el a vadszamárról.

A monoklis újból oázni kezdett, de most már nem volt sikere vele. A közönség egyhangúlag lehurrogta:

– Halljuk a vadszamarat!

Végzetes jószerencsém juttatta eszembe épp e pillanatban ezt a mesét. Egy királyról szólt ez a mese, aki büszke volt arra, hogy az övé a világ legtokéletesebb állatkertje. De egy német tudós figyelmeztette, hogy mégse tökéletes ez az állatkert, hiányzik belőle a vadszamar. Nosza kiadta a parancsot a király az udvari embereinek, hogy huszonnégy óra alatt teremtsen

senek elő neki egy vadszamarat, akár a föld alól is. Nagy volt a megrökönyödés az udvari emberek között, mert fogalmuk se volt róla, hogy ilyen rövid idő alatt honnan szerezhetnének vadszamarat. Végre is a tudós állott elő a mentő ötletével:

– Én tudok egy módszert, amivel huszonnégy óra alatt is elő lehet állítani egy teljesen kifejlett vadszamarat. Vegyetek egy szelíd szamarat, öltöztessétek szmokingba, és ültesétek a kabaréban a hatkoronás helyre. Ott majd megvadul.

A közönség tapsolt. A monoklis próbált oázni megint, de lehurrogták.

– Aha! Ordít már megint a vadszamar!

Most már akadálytalanul elmondhattam a mondókámat, amikor kitámolyogtam utána, Bródy István, a kabaré társigazgatója gratulált, és biztosított róla, hogy nagy sikerem volt.²⁹

Valóban nagy sikere volt, és ettől a naptól kezdve a kabaré közönsége minden este tapsolhatott a vadszamar történetének. Az ásítozó fiatalember helyére pedig a társulat egyik tagját ültették. Nagy Endre, mint egy jó lélek búvár, napról napra, hétről hétre többet tudott vele szemben ülő közönségéről, megérezte hangulatváltásaikat, és egyre inkább befolyásolni tudta. Megtanulta a közvetlen emberi szó gátlásokat elsöprő erejét, a rögtönzések és a rögtönzésekre adott spontán reakciók varázslatos felszabadító hatását. A kabaré divat lett, az emberek újabb és újabb poénokkal felvértezve várták az előadás kezdetét, hátha sikerül megnevetetni a többieket, szellemességükkel imponálni a társaságbeli hölgyeknek (akik bizony sokszor nem az illető urak feleségei voltak, sőt nem is leányaik), vagy legalább egy pillanatra zavarba hozni Nagy Endrét.

Hamarosan híre futott az új szórakozásnak. Ez a szórakozás a régi állatheccek műfajából való volt. Esténként egy sárga, ijedt arcú fiatalember kiáll a dobogóra, és izgékonyágában kapkodó, keszeg mozdulattal reagál a froclizó közbeszólásokra. Sőt ha sikerül őt kellőképpen feldühösíteni, dadogva vissza is tromfol valami gorombaságot. Pompás hecc. Ez az újfajta mulatság divatba jött. Az emberek egész nap törték a fejüket valami jó közbeszóláson, amit olyan elkészítve hoztak el magukkal a kabaréba, mint a konfettit.³⁰

Egymásra találtak: megszerette a közönséget, és a közönség is megszerette őt. Néhány hónap múltán neve hosszú évtizedekre fogalommal vált: ő lett a Nagyendre.

Lépésről lépésre a maga képére formálta a kabarét, igyekezett sajátos karaktert és magyar ízt adni az előadásoknak: a külföldi darabokat elhagyta, ezentúl maga írta őket, a hazai politikai és társadalmi eseményekre reagálva, a szereplők elé görbe tükröt tartva, kifigurázva őket. A politikusok többé nem érezhették magukat biztonságban, a kabaré minden eddigi fórumnál élesebben és hatékonyabban szólt bele a „közbeszédbe”. Ezt leghamarabb Apponyi Albert és Tisza István tanulhatta meg, de a kabaré első igazi sztárja (vagy áldozata) a koalíciós kormány kereskedelemügyi minisztere, Kossuth Ferenc volt. Így gondolta ezt maga az elsőszülött Kossuth fiú is.

Néhány év múlva, a koalíció bukása után, Günther Antal, a koalíciós kormány volt igazságügyi minisztere szűk baráti körben elmesélte, hogy Kossuth Ferenc egy minisztertanácson egyenesen rátámadt, és azt követelte tőle, hogy csukasson le azonnal engem kabaréstud. Günther magyarázatni kezdte neki, hogy az nem megy, a magyar alkotmánynak

sarkalatos tétele a gondolatszabadság. Kossuth Ferenc álmélkodva kiáltott föl:

– Hogyan? A magyar alkotmány szerint a kormánynak annyi hatalma sincs, hogy a kellemetlen emberektől megszabaduljon? Ki volt az a hülye, aki ezt így megcsinálta?

Günther aztán megmagyarázta neki, hogy ezt bizony maga Kossuth Lajos vívta ki.³¹

A palota legismertebb lakóinak egyike Kossuth Ferenc volt, aki Magyarország földjére először apja temetése okán lépett 1894-ben. Kossuth Lajos már életében mítoszokkal körülszótt szimbólummá magasztosult a nép szemében, s halála után a közvélemény e szerep betöltését, továbbvitelét várta az elsőszülött fiútól. Ő azonban távol esett annak a lángszavú szónoknak, bálványozott népevezérnek „primitív szentképétől”, amelyet a magyar népies közvélemény őrzött meg róla.³² Kilencéves korában hagyta el az országot, és személyiségét Itáliában a nyugat-európai elit gondolatvilága, erkölcsi és etikai normái formálták. Ott elismert hídépítőmérnök volt, jelentős állami megbízatásokkal, és társadalmi helyzetét a legmagasabb rétegekben jelölte ki az olasz közvélemény, amely benne egy száműzetésben élő államfő örökösét látta. Mindezt feladva folyamodott 1894 telén magyar állampolgárságért, s vált rövid időn belül a magyar politikai élet meghatározó szereplőjévé.³³

Kossuth Ferencet becsületes, jó szándékú, higgadt, de sokszor tépelődő, jóléthez szokott s a kényelemszeretetben talán egy kissé elpuhult férfiként ismerhették meg kortársai. A negyvennyolcas függetlenségi politikusok hazatérésétől és politikai szerepvállalásától a párt pozícióinak jelentős erősödését várták. A hús-vér ember és a magyarság tudatában kialakult eszménykép közt azonban óriási szakadék táton-

Kossuth Ferenc

gott,³⁴ s ez a nyilvános szereplésekkor gyakran óriási csalódásokat okozott. Nagy Endre fiatal nagyváradi újságíróként így mesél erről:

*A magyar beszéd kemény mássalhangzóival küszködve, egy történelemben, közjogban, de főként nemzetgazdaságban és pénzügytanban alaposan iskolázott nyugat-európai ember józan tárgyilagosságával beszélt arról az áldatlan viszonyról, amely az agrár és nemzeti létére törekvő Magyarországot az ipari és nagyhatalmi törekvésű osztrák birodalomhoz fűzte. A nép zengő szónoklatot várt, és politikai tanulmányt kapott helyette, ami a nép számára olyan csalódás, mint amikor a gyerek csengő krajcár helyett takarékkönyvet kap ajándékba.*³⁵

Mindezek ellenére a nagypolitika színpadán sikerült beváltania a hozzá fűzött reményeket. Az ellenzék egyre bátrabb és provokatívabb, a konfrontációt már nyíltan is vállaló megnyilvánulásai végül a századfordulót követően kormányválsághoz és egy új koalíciós kormány kinevezéséhez vezettek.³⁶ E koalíciós kormányban Kossuth Ferenc is helyet kapott mint felelős kereskedelmi miniszter.³⁷ Ez volt az az időszak, amikor az újonnan felépült Gresham-palota második emeletén, stílszerűen a Kossuth-udvar, vagyis a Zrínyi utca felőli épületrész saroklakosztályába költözött be, és azt saját igényeinek megfelelően alakította át.³⁸ Sőt, egy kisebb politikai vihar elsimítására tett kísérlet során e falak között alkalma nyílt egy magánlakásokban merőben szokatlan vendég, József főherceg fogadására is.³⁹

Nagy Endre átértelmezte és kiszélesítette a konferanszié szerepkörét, a konferansz többé nem csupán a műsorszámokat felvezető és összekötő szöveg, hanem önálló, gyakran

a legjobban várt, napról napra változó műsorszám. A pesti ember otthon, a kávéházban, a korzón vagy a munkahelyén is a Nagyendréről beszélt, sőt, egyre inkább tőle várta, hogy eligazítsa az egyre gyorsabb tempóban változó fővárosi közéletben.⁴⁰

Kosztolányi Dezső a Nyugatban így írt Nagy Endréről:

*Emlékszem a Bonbonnière csöpp cukorkásdobozára, melybe bele tudta gyömöszölni egész századát, arra a kabaréra, mely úgy hozzá tartozik újabb irodalmunk történetéhez, mint a franciákéhoz a Chat Noir. Emlékszem, hogy amikor még látószólag minden ép és szép volt körülötte, ő ennek a társadalomnak egyes beteg szerveit – a szívét, a lépét, az izmait – külön-külön behozta ide, akár egy kórbonctani intézetbe, s előttünk boncolgatta. Emlékszem megjegyzéseire, melyben az előkelő szellemesség a kedves igénytelenség alakjában mutatkozott meg. Emlékszem mondataira, melyeket akkoriban, amikor írni is úgy írtak, mintha fecsegték volna, oly gondosan és művésziesen épített föl, mintha nem is papírra, hanem kőtáblára kellene róni, s mégis a semmibe dobta pazarul, többek közt egy régi, nagyváradi hangversenyére, melyen néhányadmagammal én is szerepeltem, aztán a hangverseny után egy éjszakai vonatútra a zsúfolt fülkében, amikor a barátai, de főképp a maga mulatságára kifosztotta írói műhelyét, s egy másután vetette elé az aranyforgácsokat, a finom, értékes, emberi megfigyeléseket, és egyik pillanatban duhaj kasznár volt, a másik pillanatban bolyhos újságíró, könyvügynök, porosz katonatiszt, dörmögő öregúr, mindaddig, míg ránk nem virradt, míg meg nem érkeztünk, s kacagástól betegen el nem váltunk egymástól. Az ő műsora sohasem kezdődik el és sohasem végződik be, mert az maga az élet.*⁴¹

Néhány év múlva, sikerei által megerősítve – már saját társulatának vezetőjeként – merész lépésre szánta el magát: a magyar irodalom nagyjainak bemutatására. Kevesen gondolták, de ez a húzása is bejött, sokan így ismerték és szerették meg Ady Endre verseit, Reinitz Béla megzenésítésében és a később fényes karriert befutó Medgyaszay Vilma előadásában. Az Ady-verseket később követték a Csokonai-, Petőfi-, Tinódi-művek, sőt, a kortársak közül is színpadra kerültek Babits vagy Kosztolányi legszebb versei.

A hősor 1913-ban ért véget, amikor Nagy Endre egy évre Párizsba utazott, hogy a kabaré miatt elhanyagolt írói munkásságához alapanyagot, új témákat, gondolatokat és érzéseket találjon a művészek álmainak városában. A Párizsban töltött hónapokat *Párizs 1913* című regényében örökítette meg. Hazatérve már várt rá a behívó, és a háború kezdetétől 1916-ig a fronton volt tudósítóként, és többkötetnyi anekdotával tért haza. A következő években inkább darabjaival és cikkeivel volt jelen a magyar közéletben, fellépéseket csak a háború utolsó évében vállalt. Az összeomlást az őszi rózsás forradalom, majd a proletárdiktatúra követte. Nagy Endre az események szemlélője maradt, vidéki magányában a nagyobb lélegzetű, ám a kritika által később el nem ismert darabjait csiszolgatta, s annyi idő után végre egy kicsit a családjának is élt.

Horthy bevonulása az „ellenséges” Budapestre, kormányzóvá választása, majd a cenzúra bevezetése az ő életét is megváltoztatta. Az új körülmények dacára, sokakkal ellentétben, nagy elszántsággal és kedvvel kezdett el újra dolgozni. Tele volt tervekkel. Saját újságot indított 1921. január 15-én *Hetilap* címmel, szerkesztőként és kiadóként is ő jegyezte, sőt, minden számban szerzőként is szerepelt. A címlapon mindig az aktuális eseményekre reagáló karikatúra kapott helyet, az

április 14-én megjelent 13. szám első oldalán, a numerus clausus bevezetésére reagálva, egy állatkerti rajz látható ezzel a képaláírással: *Az állatkertben a görbeorrú állatoktól elrekvirálták a ketrecek.*⁴² A *Hetilap*ban többször találkozhattunk az üres hasábok fölé írt rövid tájékoztató szöveggel, amelyhez nem kell különösebb kommentár: *Itt a sajtótájékoztatós bizottság véleménye alapján egy hírünket kihagytuk.* Hiába kedvelték meg a pestiek rövid idő alatt a lapot, néhány hónap múltán szüneteltetni kellett a megjelenését, mivel veszteséges volt, s a politikai helyzet sem kedvezett egy ilyen jellegű újság megerősödésének.

Másik nagy – de sajnos szintén rövid életű – vállalkozása a Pódium-kabaré, amely 1921. október 15-én nyílt meg a Gresham-palota Mérleg utcai épületrészének pincehelyiségében.⁴³ A Pódium légkörét és stílusát Nagy Endre sajátos egyénisége határozta meg, és különösen a fehérterror idején a bátor szókimondás jellemezte. Ebben a kicsiny, alig 150 férőhelyes helyiségben indult útjára a ma is ismert Hacsek és Sajó történeteinek elődje, Sokrates és Plato aktuális problémákat felvevő, csipkelődő hangvételű párbeszéde, illetve Dénes György és Pethes Sándor előadásában az első igazán népszerű paródiakettős, a Cox és Box.⁴⁴

A Pódiumot szokatlan merészsége miatt azonban sorozatos támadások érték,⁴⁵ és 1923 januárjában végleg be is tiltották.⁴⁶ E betiltásra közvetlenül egy, a kormányzót gúnyoló vers adott okot:

Volt egyszer egy ember,
Szakálla volt kender,
Felmászott a fára,
Leesett a sárba.

Volt egyszer egy tenger,
Azon volt egy ember,
Felmászott a trónra,
Nem mászik le róla.⁴⁷

Nagy Endre így búcsúzott a Pódiumtól, ahol majd másfél éven át estéről estére a közönség elé léphetett:

*Ezelőtt egy évvel derűs optimizmust, egy szebb jövő reményét, töretlen bizakodást hoztam le ide és amikor most kiparancsolnak innen, úgy érzem, hogy itt megsemmisül valami. Egy csomó remény, bizakodás és egészséges, mélyből kiszakadó derű. Kinek állt ez útjában? Kinek volt ártalmára? Kinek volt az a veszedelme, hogy itt egy kis, egyszerű pincében esténként a művészet ősforrásához: a dalhoz és a párbeszédhez szálltunk vissza? Ezt a kis pincét most ellakatolják és ez a lakat is odasorakozik e konstruktív korszak alkotásai sorába.*⁴⁸

Az égi hatalmak ezt követően még másfél évtizednyi fellépést engedélyeztek neki, a harmincas években sikert sikerre halmozva már ünnepelt klasszikusként, de fia elvesztése után szomorúan és magányosan élt Pesten.

A Békeffi László negyedszázados jubileumát a Zeneakadémián köszöntő ünnepség volt az utolsó nyilvános szereplése. Néhány héttel később meghalt a magyar kabaré megteremtője, aki a kardnyelők, a tűzokádók, a táncosnők és a primitív német kuplék helyett a politikát és a modern magyar irodalmat vitte el az orfeumokba.

Békeffi így búcsúztatta:

1910 őszén, fiatal fejjel hallottam a Mestert először konferálni. Elképzeléseimben a szónak értelmi interpretációit ope-

*rettekből, kitűnő vagy kevésbé kiváló írók műveiből, de orfeumi kuplékból is kénytelen voltam meríteni. Akkor hallottam Nagy Endrét először beszélni a színpadról. Akkor tapasztaltam, hogy miképp tud egy egészen kiváló és szellemében virtuóz agyvelő halálos csendet teremteni maga körül, amikor általános emberi dolgokról, művészetről, politikáról beszél zabolátlan, érdeklődésmentes közönség előtt, amely varietéprodukciók, operettslágerek izetlen és olcsó tanításán épült. Mert az akkori kabaréközönség szemében és elképzelésében a műfaj kardnyelőkéből, pornográf és szellemtelen tréfacsinálók produkcióiból állott, és hogy nem maradt az, hogy nem maradt a német kuplédalok martaléka, az a Mester hervadhatatlan és halhatatlan érdeme.*⁴⁹

A Nagy Endrét a Pódium színpadán követő Békeffi Lászlót édesanyja, Kükemezei Vilma korai halála miatt apja, Békeffi Antal, a Szegedi Napló legendás riportere és főszerkesztője nevelte fel, s így már gyermekévei is a szegedi kulturális élet meghatározó személyiségeinek bűvkörében teltek. A család szűkebb barátai köréhez tartozott Jászai Mari és keresztapja, Mikszáth Kálmán is. A szegedi piarista gimnázium elvégzése után 1910 körül a fővárosba költözött, és rövid újságíróskodás után beiratkozott a Színművészeti Akadémiára. A klaszikus színpadi szerepektől azonban eltanácsolták, s kedvenc tanárának ajánlására Nagy Endre keze alá került.⁵⁰ Így történt, hogy a húszas évek közepére a magyar kabaré világának kiemelkedő személyiségévé nőtte ki magát, a harmincas évek elején pedig már saját lapjának, *A Hírnek* a főszerkesztője,⁵¹ a Budapesti Színészek Szövetségének elnöke és a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének alelnöke, sőt, közéleti és szakmai tevékenységének elismeréseként Horthy Miklós

kormányzó kezéből átvehette az egyik legmagasabb állami kitüntetésnek számító Signum Laudist is.⁵²

A régi Pódium helyén és az annak hagyományait feleleveníteni szándékozó, Békeffi nevével fémjelzett Pódium Írók Kabaréja 1936. október 24-én nyílt meg az ekkor Szlavek Károly által igazgatott Gresham kávéház alatt.⁵³

A legnépszerűbb kulturális és divatlap, a *Színházi Élet* kritikusa szerint:

*Valamikor Nagy Endre, az író-előadóművész jelentette saját személyében a kabaréműfaj lelkiismeretét, gúnyos fintorát, édes mosolyát, balladai tömörségét, báját, lendületét és kultúráját. Ma ezt a szerepkört Budapesten Békeffi László tölti be, visszavezetve a kabarét eredeti keretei közé. Csöppnyi pódium, kedves falak, kis asztalok: olyan az egész, mintha Budapest vidám családi összejövetelre készült volna, ahol a cigarettaszó mellett, kedélyes formában beszéljük meg örömeinket és bajainkat. Az alaptónust a mai Pest legpregnansabb humoristájának, Békeffi Lászlónak szelleme adja. Ő fogja össze a művészi produkció szélsőségeit, az irodalmi kisplasztikát és a szertelenségre hajló szatírárt, ő tölti ki a hézagokat azzal a sajátos előadói modorral, amelyet utánozni sokan megpróbáltak már, de utolérni senkinek sem sikerült.*⁵⁴

Tehetsége, politikai érzéke és társadalmi érzékenysége valóban feltámasztotta az igazi kabarét, az egyre feszültebbé váló politikai viszonyok között szokatlanul bátor hangú fórumot, a náciellenes szellemi ellenállás kiemelkedően fontos intézményét hozta létre a fővárosi közönség számára.⁵⁵

A világot jelentő deszkákból alig néhány négyzetméternyi van Békeffi László új kabaréjának színpadán, amely pódium-

Békeffi László

*szerűségében valami utánozhatatlan kapcsolatot teremt színész és néző között. A bájos kis színházban az igazi kabaré kapott új otthont. Közvetlen vidám hang uralkodik a színházban, ahol apró asztalok mellett oly közel ülhet az ember a színpadhoz, hogy szinte odatartozónak érezheti magát.*⁵⁶

Éveken át estéről estére zsúfolásig megtelt a színház, a tenyérnyi asztaloknál a magyar politikai, gazdasági és művészeti élet kiválóságai mellett ott szorongtak a francia és az angol követség tagjai és vendégei is.⁵⁷ Békeffi méltán híres és sikeres konferanszait e cenzúrával terhes időszakban nem a szókimondás, hanem a leheletfinom csipkelődések, a jelentőségteljes mozdulatok, fintorok, szójátékok vagy elhallgatások jellemezték.⁵⁸

*Mindenki tudta ugyanis Budapesten, sőt Magyarországon, hogy a Pódium volt a németek elleni szellemi ellentállás egyik legerősebb, a színházi világban pedig egyetlen ellentállási központja. Mindazok, akik a német befolyással szemben álltak, vallás-, rang-, osztálykülönbség nélkül, naponta megtöltötték a Pódium nézőterét, ahol még nyíltan hallhatták élő szavakba öntve azokat a gondolatokat, melyeket ők már csak némán, magukban hordoztak.*⁵⁹

A Színházi Élet így írt Békeffiről:

*Békeffi mint egy ördögös mixer keveri és itatja közönségével a vidámság kiapadhatatlan cocktailját [...] olyan a műsora, mint egy színes kaleidoszkóp.*⁶⁰

A kabaré leghíresebb előadása a több mint négyszázszor műsorra tűzött *Elő az okmányokkal!* című összeállítás volt, amely többek között a második zsidótörvény rendelkezéseit figurázta ki.⁶¹ De Békeffi ambícióit nem tudta teljes mértékben kielégíteni a kabaré világa, szívesen és otthonosan mozgott a politikai és a gazdasági élet felsőbb köreiben is. A Pódium egyik későbbi munkatársa, a konferanszié Kellér Dezső így emlékszik mesterére:

*Az ő világa: a bankemberek és politikusok társasága. [...] Amíg el nem gáncolták, sűrűn látogatta a parlamenti folyosót is, ahová politikai ambíciói vitték. [...] Mindig tele volt zaklatottsággal: számtalan kötelezettség terhe nehezedett a vállaira.*⁶²

Már a harmincas évek elejétől szoros kapcsolatot tartott fenn a magyar politikai elit jelentős részével, különösen a saját politikai hitvallásához közel álló angolszász szellemiségű politikusokkal, így Ullein-Reviczky Antallal, Keresztes-Fischer Ferencsel, Teleki Pállal és Andorka Rudolffal. Mindezek mellett jó viszonyt ápolt a magyar politika legfelsőbb vezetésével is. A Horthy család személyes jelenlétével tisztelte meg a Zeneakadémián, negyedszázados alkotói jubileuma alkalmával, továbbá a kormányzó meghívására rendszeresen lépett fel exkluzív estélyeken, s a kormányzó kisebbik fiával, Nikivel baráti kapcsolatba került.⁶³ Később, 1938-ban Teleki Pál miniszterelnök megbízásából európai körutat tett,⁶⁴ többek között Londonban is részt vett egy színészkongresszuson,⁶⁵ és számos értékes ismeretséget kötött. A következő néhány év történéseit tekintve ezek közül a Basil Davidsonnal való megismerkedése tűnik a legjelentősebbnek, mivel később ő lett a Special Operations Executive (SOE), a németek által megszállt országokban az ellenállás megszervezésére létrehozott brit titkosszolgálat magyarországi rezidense. Ettől kezdve politikai aktivitása fokozatosan erősödött, és – a magyar vezető körök tudomásával és hallgatólagos beleegyezésével – angolszász kapcsolatait is egyre szorosabbra fűzte. A mind szélsőségesebbé váló politikai légkörben a Pódium erősen ellenzéki hangvételű előadásai is kizárólag a náciellenességről ismert Keresztes-Fischer belügyminiszter személyes közbenjárására folytatódhattak.⁶⁶

Még ez a támogatás sem bizonyult azonban elég erősnek, előbb november 4-én, majd január 9-én újra felfüggesztették játsszási jogát, és eltiltották hivatásának gyakorlásától.⁶⁷

A Mérleg utcai kabaré január 21-én újra megnyithatta kapuit, és áprilisig zavartalanul működhetett,⁶⁸ de Békeffi nélkül a Pódium elvesztette igazi különlegességét és jelentőségét:

*A Pódium Kabaré, amely eddig a Lipótváros és a Terézváros közönségének kedvenc szórakozóhelye volt, ahol bőségesen adagolták azt a bizonyos Zs-vitamint, ezentúl nem lesz az a zarándokhely, ahol az új rend ellenségei találkoznak, és áhítatos figyelemmel lesik a konferanszié minden szavát, minden gesztusát, minden kimondott, és ki nem mondott szó mögött táplálékot keresnek reménységeikre és álmaikra. Sőt pont volt az új magyar színházi világban a Pódium, de ennek most már vége. A Mérleg utcai kabaré az új vezetés alatt nem lesz egyéb, mint kellemes szórakozóhely, ahol a Zs-vitamin helyett humort, szellemet és ötletet kap a közönség, minden tendencia nélkül. A kabaré jobboldalra való állításával valószínű, hogy az eddigi törzsközönség elmarad a kis színházról, de ezt bőven kárpótolja majd az új színházi publikum, amely a kabaré előadásokban nem politikát keres, hanem vidám szórakozást.*⁶⁹

Békeffi talán nem véletlenül éppen 1941 novemberében Xavér fedőnéven az SOE szolgálatába lépett, és titkárával, Marton Dezsővel szemben kizárólag szellemi téren tevékenykedett.⁷⁰

Ez azonban a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás szervezete, a VKF 2 előtt sem maradhatott sokáig titokban, letartóztatására a győri szabotázspert kapcsán került sor. A győri szabotázspertben nem, de az 1942 nyarán tárgyalt Békeffi-perben hűtlenség büntetének elkövetésében bűnösnek találták, és 12 év fegyházra ítélték „azt az embert, aki úgy tudott nevetni és nevetetni, hogy a Gestapo egész M. Kir. segédszemélyzete lúdbőrözött bele”.⁷¹ A győri szabotázspert és a Békeffi-pert a későbbiekben, az isztambuli SOE hálózat tárgyalásánál részletesen ismertetjük.

Büntetését a hírhedt Margit körúti katonai fogházban, Vácott és a szegedi Csillag börtönben töltötte, mígnem súlyos

beteg, testileg-lelkileg összetörve visszahelyezték Pestre, és a Róbert Károly úti és a Gömbös Gyula úti helyőrségi kórházak foglolyosztályán ápolták. Perének újrafelvételét és büntetésének megszakítását igen rossz egészségi állapotára való hivatkozással többször is kérte, de mindannyiszor elutasították.

1944 novemberében a Gömbös Gyula úti kórházból visszatért a Margit körútra, majd onnan a Szálasi-puccs után, november 22-én, a többi politikai fogollyal együtt a komáromi Csillag erődbe szállították. Egy saját kezű híradását december 15-i dátummal Komáromból még ismerjük.⁷² Feltehetőleg nem sokkal ez után a dachau koncentrációs táborba vitték, amelyet a szövetséges csapatok 1945. április 29-én foglaltak el.⁷³ Békeffi a végsőkéig legyengült állapota miatt még hosszú hetekig a Vöröskereszt munkatársainak folyamatos ápolására szorult, s így szabadulólévelét csak június 13-i dátummal állíthatta ki a dachau magyar fogolybizottság. Teljes felépüléséig még majd egy évet svájci és osztrák szanatóriumokban kellett töltenie.⁷⁴

1946 tavaszától ismét felelevenítette régi ismeretségeit, s előbb a Svájci Magyar Segélybizottságon, majd később a Magyar Vöröskereszten keresztül próbált magyarországi rokonaival, ismerőseivel és kapcsolataival újra érintkezésbe lépni.⁷⁵ Ő szerkesztette a világháború utáni nyugati magyar emigráció két fontos orgánumát, a londoni kiadású *Hontalan Magyarok Naplóját* és a New York-i *Szabad Magyar Pódiumot*.⁷⁶ Békeffit Svájcban felkereste Szakasits Árpád, sőt, Nagy Ferenc miniszterelnök és Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes is fontosnak érezte, hogy nyugati körútja alkalmával találkozzon vele.⁷⁷ A háború utáni első nagy koncepció per, a Magyar Közösség pere kapcsán róla is adatokat gyűjtött az ÁVO, de ő soha többet nem lépett magyar földre.⁷⁸ Svájcban

telepedett le, s bár 1954-ben megkapta az amerikai állampolgárságot, egészen 1962-es haláláig ott is maradt.⁷⁹

Mindeközben a „hazaáruló” fiát, a keleti fronton szolgáló Békeffi Gábort és szakaszát felettesei rendre a legveszélyesebb feladatokkal bízták meg, de az állandó utóvédszolgálat elől megszökött, és hazajött. A Nemzeti Számonkérő Különítmény 1944. november 4-én letartóztatta, a Naphegy téri központban gumibottal és vascsövekkel ájulásig verték, a magasfeszültséggel működő „moszkvai rádió” nevezetű eszközzel is folyamatosan kínozták. A Naphegy térről a Margit körútra vitték, a rögtönítélő hadbíróság az ügyét a honvédtörvényszék elé utalta, és ötévi fegyházra ítélték. Mint korábban az édesapja, kritikus egészségi állapota miatt ő is a 11. számú Helyőrségi Kórházba került, de rövidesen sikerült megszöknie.⁸⁰

A háborút túlélő Békeffi Gábor vezetésével a Pódium Kabaré 1945. március 28-án, a Nagymező utca 11. alatt újra megnyitotta kapuit, s noha a kabaré – főként irodalmi műsorokkal – 1949-ig még tovább működhetett, ő már 1947-ben menekülni kényszerült.⁸¹ 1949-ben a kabaré kapui immár örökre bezárattak. Leszerelték a neonbetűket és a címtáblát is.⁸² Békeffi László szavaival ugyanis: *Semmiféle színű diktatúra nem tűri a gúnyt, a viccet, a tréfát – egyszóval az igazságot.*⁸³

Ellenzék

Politikai szempontból kiemelkedő jelentőségű a palotában Rassay Károly vezetésével 1924-ben megalakult Országos Szabadelvű Klub, amely az elmúlt zavaros és tragédiákkal terhes évtized szélsőségeit meghaladó programot tűzött zászlajára:

*Klubunkban hajlékot akarunk adni [...] mindazoknak, akik szakítva a forradalmi és ellenforradalmi romantikával, dolgozni akarnak a romokon.*⁸⁴

A klub szellemiségével és célkitűzéseivel összhangban, bár azt időben némiképp megelőzve, 1923. szeptember 16-án alapította meg Rassay a polgári liberális ellenzék egyik legfontosabb sajtóorgánumát, az *Esti Kurirt*, amelynek szerkesztősége és kiadóhivatala is hosszú évekig a Gresham-palotában kapott helyet.

A Rassay Károly főszerkesztésében megjelenő napilap a Gresham kávéházban gyakran megforduló belvárosi értelmiség kedvelt lapjának számított egészen kényszerű megszűnéséig, 1944 tavaszáig.⁸⁵

Rassayt, a szabadelvű ellenzéki politikust a fővárosban Horthy tudomásával szabadon garázdálkodó „ébredők” szabadcsapatai a húszas évek elején két alkalommal is megpróbálták pokolgéppel felrobbantani. Mindkét alkalommal csak a szerencsén múlt, hogy nem sikerült meggyilkolni vagy súlyosan megsebesíteni. Először 1922. április 4-én az esti órákban a zsúfolásig megtelt Erzsébetvárosi Körben robbant a negyven embert megsebesítő és kilenc halálos áldozatot követelő „szögekkel töltött bomba”,⁸⁶ de Rassay késve érkezett a politikai vacsorára, így sértetlenül megúszta a me-

rényletet. Majd 1923. február 20-án, szintén az esti órákban az ellenzéki politikus Fő utca 19. szám alatti lakásához kézbesítettek egy pokolgépet, a szerkezet azonban nem lépett működésbe.⁸⁷

A Bethlen Istvánt és kormányát korábban élesen kritizáló, a keresztény-nemzeti kurzus jelöltjeit a szimbolikusan számító szegedi körzetben több választáson is legyőző Rassay számára a harmincas évek elején a legfőbb politikai ellenfél Gömbös Gyula lett.⁸⁸

Mindvégig szemben áll a számára csak a barbárságot és erőszakot képviselő fehér és vörös diktatúrákkal, mert azok – írja az *Esti Kurír*ban – „eszközeikben és erkölcsükben teljesen azonosak, akár Sztálin, akár Hitler áll az élükön”,⁸⁹ hiszen a szabadság „mégsem lehet azoknak a szabadsága, akik a maguk szabadságát mások szabadságának eltaposására akarják felhasználni”.⁹⁰

Rassay egyébként Vázsonyi Vilmos 1926-os halála után a Nemzeti Szabadelvű Párt, majd a Polgári Szabadság Párt vezetőjeként egyértelműen a magyar liberális ellenzék vezérévé vált.⁹¹ Még a háborús években is képes volt – egyre halkabban ugyan, de határozottan és következetesen – képviselni a jobbra tolódó németbarát politikai közvélemény és országgyűlés túlsúlya ellenében a szabadelvű gondolkodást.

Rassay minden fórumon és minden lehető módon elutasította a zsidóság kirekesztését a magyar társadalomból, folyamatosan elítélte a németországi látogatásáról visszatérő Imrédy Béla egyre szélsőségesebb politikáját, Sombor-Schweinitzer József későbbi budapesti rendőrfőkapitány-helyettes mellett oroszlánrészt vállalt az Imrédy zsidó származását bizonyító akcióban és lemondatásában,⁹² támogatta Teleki Pál külpolitikáját, és elítélte Magyarország hadba lépését, majd Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt követelte Bárdossy Lász-

lótól az újvidéki kegyetlenkedések tetteseinek felelősségre vonását. A háborús években az egyre erősödő nyilasok miatt óvatos támogatásáról biztosította a korábban elvi alapon sokszor kritizált szociáldemokratákat, és megértőbb lett a népi mozgalommal és a népi írókkal is.⁹³

A köztiszteletben álló ellenzéki politikus és főszerkesztő házigazdaként a lakásán látta vendégül Kállay Miklós miniszterelnöknek az angolszász szövetségesekkel titkos kapcsolatokat kiépíteni és a német befolyást csökkenteni igyekvő politikáját támogató befolyásos konzervatív-liberális gazdasági és közéleti személyiségeket, így Apponyi Györgyöt, Baranyai Lipótot, Chorin Ferencet, Esterházy Móricot, Gratz Gusztávot, Fenyő Miksát, Kornis Gyulát és Pallavicini Györgyöt, de idővel egyre többször vendégeskedett nála Auer Pál, Bethlen István, Szakasits Árpád vagy Tildy Zoltán is, így teljesen természetes módon ott volt a később a német szövetségtől és háborús vereségtől a magyar nemzeti érdekeket joggal féltő arisztokrata és nagypolgári erőket összefogni szándékozó Magyar Társaskör rendezvényein is.⁹⁴

Kállay időhúzó, halogató politikájával összhangban Rassay is úgy látta, hogy „egy fennálló társadalmi rendet ledönteni háborús világrendés közben, akár jobbról, akár balról is kíséreljék is meg, egyet jelent a teljes zűrzavarral”, hiszen „ebben a pillanatban csak az lehet a feladatunk, hogy a nemzetet a háború felidézte súlyos válságon keresztül vezessük, és a nemzetnek a békét visszaszerezzük”.⁹⁵

1944. március 19-én, vasárnap, a német megszállás napján már kora reggel óta csörgött a telefon Rassay lakásán, barátai és ismerősei egymás után hívták, figyelmeztették a várható letartóztatásra, és kérték, hogy mielőbb távozzon biztonságos helyre, vagy legalább egy időre hagyja el fővárosi otthonát. Rassay azonban nem volt hajlandó menekülni, éppen az

Esti Kurir szerkesztőjével, későbbi mauthauseni fogolytársával, Rátkai Károllyal beszélt telefonon, amikor lakásának ajtaján dörömböltek a letartóztatására érkező németek. A németellenes politikát képviselő ellenzéki politikusok, közéleti személyiségek, gazdasági szakemberek és újságírók – a náci-ellenes szellemi ellenállás jeles képviselői – letartóztatása egy precízen végrehajtott forgatókönyv és egy pontosan összeállított lista alapján valósult meg. Rassay a német szempontból veszélyesnek és így ellenségesnek ítélt személyek listáján a 18. lehetett, hiszen a német megszállás előtt gondos kezek ezt a számot írták fel háza kapujára, és fogva tartása első pillanataiban is egy előre odakészített 18-as számmal megjelölt borítékba helyezték elkobzott személyes értéktárgyait.⁹⁶

Rassay elvbarátaival a Fő utcában raboskodott, majd az oberlanzendorfi gyűjtőtáborba, végül a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. Bár a „keresztény” és „kivételezett” rabok és a politikai foglyok közé tartozott, így is nagyon sokat szenvedett.⁹⁷

A mauthauseni koncentrációs táborból az amerikai csapatok 1945. május 5-én szabadították fel. A politikai foglyok hazaszállítását Rákosi Mátyás testvére, Biró Zoltán és a budapesti politikai rendőrség vezetője, Péter Gábor irányította. Rassay 1945. május 21-én éjjel érkezett vissza Budapestre.⁹⁸ A legendák szerint Mauthausenből hazafelé a szovjet csapatok főparancsnokságán, Baden bei Wienben találkozott és tárgyalta Fomin szovjet vezérőrnaggyal. Lehetséges, hogy szoros összefüggés van e megbeszélés eredménye és Rassaynak az újjáalakult polgári pártok képviselőivel szemben – így Barankovics Istvánnal, Nagy Ferencével, Pfeiffer Zoltánnal, Sulyok Dezsővel, Supka Gézával és Varga Bélával szemben is – következetesen képviselt álláspontja között; a politikai életben komoly szerepet 1945 után már nem vállalt, és az Imrédy-per

népbíróági tárgyalásán 1945. november 19-én tett tanúvallomása lett az első és egyben az utolsó nyilvános szereplése.⁹⁹

Rassayt családjával együtt 1951-ben mint „volt kizsákmányolókat” kitelepítették, és Füzesgyarmatot jelölték ki lakóhelyükül. Az 1953-ban, Sztálin halála után megalakult Nagy Imre-kormány megszüntette a kitelepítést, és engedélyezte a kényszerlakhely elhagyását, ez azonban nem jelentette a Budapestre való visszaköltözés engedélyezését. Rassay 1953-ban a főváros közeli Pécelre költözött, még megérte az 1956-os forradalmat és az azt követő kíméletlen megtorlásokat is. A 20. század méltatlanul elfeledett és oly keveset idézett magyar szabadelvű politikusa 72 éves korában, 1958-ban hunyt el.¹⁰⁰

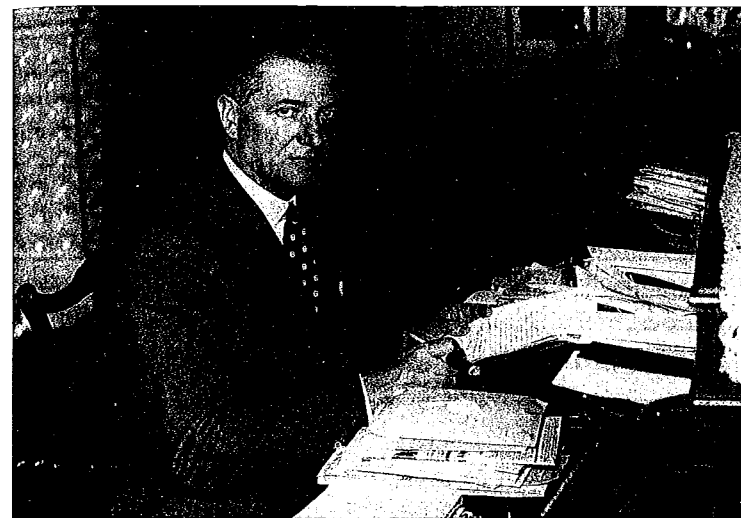
Titkos diplomácia

A Greshamben találhattuk meg a két világháború közötti magyar közélet egyik további fontos szereplőjét is, a Lord Rothermere támogatásával és kezdeményezésére¹⁰¹ 1927. július 27-én alapított, az egész országban komoly társadalmi támogatottságot és nagy népszerűséget élvező Magyar Revíziós Ligát, amely megalakulásakor azt tűzte ki célul, hogy segítse az olasz támogatásnak köszönhetően ismét aktív magyar külpolitikát, valamint hogy a külföld felé irányuló intenzív tájékoztatási kampány mellett ébren tartsa a trianoni Magyarországon a békeszerződés revíziójának gondolatát, és támogassa az utódállamok kisebbségbe szorult magyarjait nemzeti létük megőrzésében. A kormánytól névleg független társadalmi szervezet, a Magyar Revíziós Liga megalakulása és a két háború közötti gazdasági élet prominens szereplőinek – így például a Gyáriparosok Országos Szövetsége igazgatójá-

nak, Fenyő Miksának – a revíziós propagandát finanszírozó anyagi támogatása jól illeszkedett Bethlen István miniszterelnök belpolitikai és külpolitikai irányvonalához és terveihez is.

A külföldi újságokban, folyóiratokban elhelyezett cikkek és tudományos közlemények mellett kevésbé ismertek a Liga egész kontinenst behálózó, a Gresham-palotából koordinált titkári hálózatának titkos feladatai. Egyrészt, hogy a térségben egyre nyomasztóbbá váló német hegemonia hatására „1938-tól kezdve a Revíziós Liga fő feladata a Harmadik Birodalommal szembeni szellemi védekezés volt, s az ezzel kapcsolatos magyar magatartás megismertetése a nyugati közvéleménnyel”.¹⁰² Másrészt, hogy a második háború alatt a magyar nagykövetségek hivatalos diplomáciai tevékenységén túl oroszlánrészt vállaltak a titkos második vonal működtetésében. A Revíziós Liga újságírói, tudósítói, titkári hálózatai fontos szereplői voltak az angolszász szövetségesekkel meginduló béketapogatózásoknak és különbéke-tárgyalásoknak, rendszeresen végeztek hírszerzői és kémelhárítói feladatokat, majd részt vettek a magyarországi ellenállásban és embermentésben is.¹⁰³ A Liga elnökévé a közismert és népszerű író, korábban Tisza István politikáját támogató országgyűlési képviselőt, a felsőház tagját, Herczeg Ferencet választották. Az ügyvezető alelnök Eckhardt Tibor, a harmincas években az ellenzéki Kisgazdapárt elnöke, Magyarország képviselője a Népszövetségben, az ügyvezető igazgató a belföldi és külföldi hálózatokkal kapcsolatot tartó – Szegedy-Maszák Aladár szerint „higgadt, fáradhatatlan és mozgékony”¹⁰⁴ és Szent-Iványi Domokos szerint is „fáradhatatlan és dinamikus”¹⁰⁵ – Fall Endre, Bajcsy-Zsilinszky Endre bizalmi embere volt.

A szervezetre megalakulásától kezdve komoly befolyással bírt gróf Teleki Pál miniszterelnök is. Haláláig figyelem-

Eckhardt Tibor

mel kísérte, támogatta és a „non-belligerence” (nem hadviselő állapot) politika céljai érdekében, így a „titkos kabinetként” vagy „nemhivatalos külügyminisztériumként” létrehozott, Szent-Iványi Domokos vezetésével és Soos Géza segítségével működtetett Miniszterelnökség IV. Tájékoztató Osztályának és v. Osztályának, a Nemzetpolitikai Szolgálatnak a kiépítéskor is igénybe vette a Magyar Revíziós Liga belföldi és külföldi hálózatait. A két háború között működő egyházi és egyetemi ifjúsági szervezetek, a Magyar Közösség, a Nemzeti Nevelés Tábor, az Ötös Kör, a Vasmag, a Teleki-kör, a Magyar Revíziós Liga hálózatai támogatták ezt a „paralel diplomáciát”,¹⁰⁶ Teleki angolszász orientációjú és németellenes politikáját. Mindezek a személyileg sok átfedést mutató szervezetek segítették később a semleges fővárosokban a Kállay Miklós miniszterelnök „successive dissociation” (fokozatos

elkülönülés) vagy „disztanszírozó”¹⁰⁷ politikájából következő nyugati, majd keleti irányú különbéke-tárgyalásokat, az 1944 tavaszán bekövetkezett német megszállás után az ellenállásba és az embermentésbe is aktívan bekapcsolódó Magyar Függetlenségi Mozgalomnak, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének, a Magyar Frontnak, majd az 1944 őszi nyilas puccs után a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának vagy a Magyar Diákok Szabadságfrontjának a működését és tevékenységét.¹⁰⁸

A külföldi tudósítóként, külügyminisztériumi hivatalnokként, tudományos vagy kereskedelmi céllal, tehát „fedésben” utazó küldöttek mellett az angol-szász szövetségekkel a semleges fővárosokban történő titkos találkozók és tárgyalások megszervezésében és lebonyolításában a Revíziós Liga stockholmi (korábban berlini) titkárának, Gellért Andornak, lisszaboni (korábban genfi) titkárának, Tamás Andrásnak és genfi (korábban párizsi) titkárának, Honti Ferencnek jutott a legfontosabb szerep.¹⁰⁹

A Magyar Revíziós Liga 1934 májusában rendezkedett be Gresham-palotabeli helyiségeiben, és egészen a német megszállásig, azaz majd egy évtizedig e falak közt működött. A németek nyomására a magyar hatóságok a baloldali és liberális pártokat és az ellenzéki sajtót betiltották, fontosabb képviselőit börtönbe vagy koncentrációs táborba zárták, a Magyar Revíziós Liga központi irodáit is többször átkutatták és feldúlták, munkatársai ellen elfogatóparancsot adtak ki, a legális munkát beszüntetni kényszerülő hálózatokat azonban nem tudták felszámolni, hiszen a titkos társaságokban és a titkos diplomáciában szerzett tapasztalatok javarészt meggyeztek az illegális kommunisták konspirációs szabályaival.¹¹⁰ A Revíziós Liga megmaradt hálózatainak egy része a második háború után is tovább élt, sőt, az 1947-ben a hábo-

rút lezáró párizsi béketárgyalások idején ismét aktivizálódott.¹¹¹ A megmaradt hálózatok segítségével Gellért Andor továbbra is ellátta az amerikaiakat a magyar belpolitikai életéről szóló belső információkkal, többek között Gellért régi barátja, a kisgazda vonalon Eckhardt Tiborhoz, a Revíziós Liga vonalán Fall Endréhez kapcsolódó Potoczky Kálmán hűgának, Potoczky Máriának Nógrádi Sándor kommunista politikussal folytatott intim viszonyának köszönhetően.¹¹²

A hidegháború éveiben az egyszerre náciellenes és kommunistaellenes magyar emigrációs szervezetekben, így a Szabad Európa Bizottságban vagy a Magyar Nemzeti Bizottmányban megtalálhatjuk az angolokkal és az amerikaikkal már a háborús években is kitűnő kapcsolatokat ápoló Auer Pált, Dessewffy Gyulát, Eckhardt Tibort és Kovács Imrét is.¹¹³

Teleki Pál miniszterelnök a német megszállás veszélyével számolva már 1939-ben lépéseket tett egy emigráns magyar kormány létrehozására. A precízen kidolgozott, politikailag és pénzügyileg is gondosan előkészített terv végül nem valósult meg. Készültek tervek az Államvezérkarnak elnevezett, békeidőben szakértői kormányként, erős német befolyás idején árnyékkormányként, német megszállás esetén földalatti kormányként idehaza működő szervezet felállítására is.¹¹⁴ Az emigráns magyar kormány megvalósításában a miniszterelnök Pelényi János washingtoni és Barcza György londoni magyar nagykövet mellett kiemelkedő szerepet szánt a Magyar Revíziós Liga egyik vezetőjének, a korábbi fajvédő politikusnak, az ellenzéki Kisgazdapárt elnökének, a diplomáciai és politikai tapasztalatokkal és kitűnő nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező Eckhardt Tibornak is.¹¹⁵

Eckhardt a kormányzó és a miniszterelnök támogatásával 1941. március 7-én éjfélkor hagyta el Budapestet. A regénybe illő időpont nem volt véletlen, de a kisgazda politikus

tervezett útjának céljáról pontos információkkal rendelkező németeket így sem sikerült megtéveszteni. Ügynökeik révén bármi áron, akár erőszakkal is meg kellett volna akadályozniuk elutazását, amely csak Sombor-Schweinitzer József budapesti rendőrkapitány-helyettes a kommunista és a szélsőjobb oldali illegális mozgalmakkal szemben is igen hatékonyan dolgozó, kitűnően képzett detektívjeinek a segítségével valósulhatott meg.¹¹⁶ A németek tisztában voltak ugyan Eckhardt utazásának céljával, az utazás részleteiről, állomásairól, de Eckhardt aktuális tartózkodási helyéről formálisan és informálisan is kitartóan érdeklődtek a Dísz tér különböző tisztségviselőitől.¹¹⁷

Újpétery Elemér, korábban a külügyminiszterek személyi titkára, a Külügyminisztérium sajtóosztályának, majd kulturális osztályának tisztségviselője, később a lisszaboni magyar követség titkáráként a titkos diplomácia támogatója, így emlékezett vissza a sajtó és a hírszerzés kapcsolatára, illetve a német hálózatok intenzív kiépítésére: „Budapesten abban az időben, amikor Imrédy, Csáky és Bárdossy személyi titkára voltam, egyre nagyobb számban jelentek meg külföldi újságírók. A németek száma különösen megnőtt... Persze, majdnem köztudomású volt, hogy minden külföldi újságíró beszervezett hírszerző volt. Megfelelő újságaikban néha írtak egy-egy cikket Magyarországról és Délkelet-Európáról, de főleg híreket szereztek megbízóiknak. A KÜM-ben azt is tudtuk, hogy ki melyik hírszerző osztálynak dolgozik... Csak például említem, hogy a németek részéről – de ez a többire is vonatkozott – volt hírszerzője a haditengerészetnek, a légierőnek, a szárazföldi hadseregnek, a pártnak és még külön volt a német KÜM-nak, az SA-nak, az SS-nek és a Sicherheitsdienstnek.”¹¹⁸

Újpétery Elemér, amikor egyik hivatalos futárútja során hazatért Budapestre, feletteseinek tájékoztatása után találkozott Veress Lászlóval is, akinek később fontos szerepe lesz az isztambuli angol különbéke-tárgyalásokban, majd a Gresham kávéházban bizalmas beszélgetést folytatott egy meg nem nevezett emberrel, az egyetlen személlyel, akiben teljesen megbízhatott. A második háború éve alatt a Gresham kávéházban gyakran zajlottak titkos diplomáciai megbeszélések.¹¹⁹

Eckhardt utazása azonban nem csak a németek érdeklődését és figyelmét keltette fel. A kitűnő angol és szovjet kapcsolatokkal is rendelkező csehszlovák emigráció és a Londonban egyre otthonosabban, határozottabban és magabiztosabban fellépő Beneš és Masaryk az első pillanattól komoly ügynöki hálózatot és hatalmas anyagi forrásokat mozgató meg Eckhardtnak mint a leendő „magyar De Gaulle”-nak¹²⁰ a lejáratására. Eckhardt eredetileg a brit fővárosba készült volna, de sikerült megakadályozni, hogy angol vízumot kapjon, és minden eszközzel próbálták megakadályozni azt is, hogy Egyiptomra és Dél-Afrikára keresztül az Egyesült Államokba utazzon. A csehszlovák emigráció vezetésével és a magyar októbrista emigráció, így Károlyi Mihály és Vámbéry Rusztem aktív részvételével már Eckhardt hat hónapon át tartó utazása alatt, tehát még 1941. augusztus 8., az Egyesült Államokba érkezése előtt megindult egy összehangolt és kiterjedt dezinformációs és lejárató hadművelet. A propaganda-hadjárat a megérkezés után is folytatódott, sőt, az 1940-ben lemondott, de továbbra is kitűnő amerikai kormányzati kapcsolatokkal rendelkező washingtoni magyar nagykövet, Pelényi János segítségével, a legnagyobb és legbefolyásosabb amerikai magyar emigrációs szervezet, az Amerikai Magyar Szövetség támogatásával és Eckhardt vezetésével létrehozott népszerű és reprezentatív Független Magyarországért Moz-

galom megalakulása után még magasabb fokozatba kapcsolt és még kíméletlenebbé vált. Eckhardt ugyanis nem teljesítette a Szovjetunió közép-európai érdekeit egyre inkább akceptáló Foreign Office kéréseit, a nemzeti és polgári célok mentén szervezett mozgalmába nem fogadta be a kommunistákat, és nem volt hajlandó felforgató és forradalmi tevékenységek, szabotázsakciók támogatására sem. Eckhardt egyenesen így fogalmazott: „Nem azért jöttem Amerikába, hogy Hitler helyébe Sztálin lépjen!”¹²¹

A csehszlovák emigráció vezetőjének, Beneš személyes küldöttének, Jan Papaneknek az irányításával New Yorkban létrehozott Cseh Információs Központ legfontosabb feladata a kezdetben eredményes magyar propaganda ellensúlyozása és az egyszerre náciellenes és kommunistaellenes amerikai magyar függetlenségi mozgalom felbomlasztása volt.¹²² Londonban az elenyésző támogatottságú amerikai Vámbéry-körnél valamivel népszerűbb Károlyi Mihály, valamint az ő vezetésével létrehozott Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalom támogatásával sikerült megakadályozni a szigetországi magyar emigráns szervezetek egyesítését és az Eckhardt-féle mozgalomhoz való csatlakozását. A londoni magyar követség volt titkárának, Zsilinszky Antalnak az elnökle alatt, az akkor még a szovjet érdekektől különböző és jobban elhatárolható brit politika informális irányításával működő Nagy-Britanniai Magyarok Egyesülete és a Független Magyarországiért Mozgalom közötti kapcsolatok megszakítása a csehszlovák emigráns politika eminens érdeke volt.¹²³ A Nagy-Britanniai Magyarok Egyesületének vezetőségében a németekkel szövetséges vagy a brit titkosszolgálat, a Special Operations Executive bizalmi embereit, így Révai Andrást, a Pester Lloyd volt londoni tudósítóját, Buday Györgyöt, a magyar területekre sugárzó egyik titkos rádió, a Petőfi-adó

hírolvasóját és bemondóját, Iványi-Grünwald Béla történészt, és Sztankovich Viktor újságíró is megtalálhatjuk.¹²⁴

A Horthy Miklós vezette Magyarországgal élesen szembenálló Károlyi Mihály a háború alatt bizalmas kapcsolatban állt a londoni csehszlovák emigráns kormánnyal, Benešsel és Masarykkal, rendszeresen kikérte a londoni szovjet nagykövét tanácsát, Rákosi Mátyással is levelezett, valamint az angolokhoz és az SOE-hoz is szoros kapcsolat fűzte.¹²⁵ Károlyi megbízásából, az angol és az amerikai „demokratikus emigráció” összefogásának feladatával érkezett New Yorkba az Eckhardt szerint szovjet ügynök Simon Mózes, de lelepleződését követően csak a Drakula-alakításairól híres színész, Lugosi Béla elnökleivel működő Magyar Demokratikus Tanács fedésében végezte illegális tevékenységét.¹²⁶ Ma már az amerikaiak által megfektett Venona- és egyéb szigorúan titkos szovjet levéltári anyagokból tudható, hogy nemcsak a Cseh Információs Központ irányítója, Jan Papanek, hanem maga Edvard Beneš, a csehszlovák emigráns kormány vezetője is szovjet kém volt.¹²⁷

Kijelenthető tehát, hogy a Teleki Pál felkérésére és Horthy Miklós támogatásával az angolszász szövetségesek felé kapcsolatokat kereső, az egyszerre náciellenes és kommunistaellenes nyugati magyar emigrációt összefogni kívánó, a magyar függetlenségi politikát képviselő Eckhardt Tibor elleni nemzetközi titkosszolgálati akciót egyenesen Moszkvából irányították.

Az angolszászokkal szimpatizáló magyar elit sokáig abban reménykedett, hogy „a Rooseveltt–Ottó-kombináció menti Magyarországot”.¹²⁸ Rooseveltt, az Egyesült Államok elnöke kitűnő viszonyt ápolt Habsburg Ottóval, és ez kezdetben az amerikai külpolitikának a magyar érdekek figyelembevételével történő alakításával kecsegtetett. Habsburg

Ottó 1942-ben, a Foreign Affairs amerikai folyóiratban megjelent *Danubian Reconstruction* című cikke szerint Rooseveltnél határozott elképzelése volt, hogy a háború után Közép-Európát és a Duna-völgyét föderatív alapon kellene újjászervezni, így képes lenne megakadályozni a térség szovjetizálását és gátat szabni a kizárólagos befolyásra törekvő nyers orosz hatalmi politikának. Rooseveltnél terve szerint, amelyben Habsburg Ottó személyével is számolt, „a Dunai Konföderáció magában foglalná Ausztriát Olasz-Tirollal, Szlovéniát, Isztriát és Triesztet, Magyarországot a teljes Erdéllyel együtt, valamint Horvátországot”.¹²⁹ Habsburg Ottó már a háború előtti években összebarátkozott Eckhardttal, így Eckhardt érkezése után igyekeztek összehangolni tevékenységüket, amely elsősorban a Moszkvából irányított és a New York-i Rockefeller Központból koordinált csehszlovák propaganda semlegesítésére, de legalábbis mérséklésére irányult. A Rooseveltnél által létrehozni javasolt amerikai magyar légióból és a föderációs elképzelésekből sem lett semmi, az angolszász szövetségesek titkosszolgálatait és döntéshozó szerveit is behálózó kommunista propaganda hatékonyan opponált minden, a szovjet érdekekkel ellentétes elképzelést.

Eckhardt visszaemlékezéseiben így foglalta össze a Kreml politikájának lényegét: „A propagandának azt a benyomást kell keltenie, hogy minden nacionalista, monarchista, konzervatív, militarista és industrialista szervezet, csoport és személy, illetve a pénzvilág, valamint az egyházak vezetése mind-mind a náciizmus vagy a fasiszmus szimpatizánsa, illetve aktív vagy passzív támogatója. Azt a meggyőződést kell erősíteni, miszerint mindegyik ilyen szervezet – beleértve a vallási csoportokat is – fasiszta. Így lesz lehetséges elfogadtatni azt, hogy a náciizmus elpusztítása egyet jelent ezen,

a kommunista célokkal szembehelyezkedő eszmék és erők kiirtásával.”¹³⁰

Eckhardt Tibor és Habsburg Ottó, látva az angolszász szövetségesek politikájának erőteljes balra tolódását, a magyar érdekek figyelembevételének és támogatásának reményében vállalta az együttműködést az amerikai katonai hírszerzéssel, a Military Intelligence Service szervezetével, és szoros kapcsolatot alakított ki az amerikai vezérkarral.¹³¹

Habsburg Ottó így nyilatkozott erről: „Mielőtt bármelyik befolyásos döntéshozóval tárgyaltam volna a Rooseveltnél kormányzatból, legelőször minden esetben az adott kérdést megbeszéltem Eckhardttal. Nagyon szoros együttműködésben dolgoztunk. Ő tudta, én mit csinálok, én tudtam, ő mit csinál. Tevékenységünket úgy hangoltuk össze, hogy közben állandó kapcsolatban álltunk az Egyesült Államok kormányával és végig Magyarország érdekében működünk.”¹³²

Habsburg Ottó, ha Eckhardt lakásán találkoztak, „végig bömböltette a rádiót és megnyitotta a csapot”,¹³³ hogy tevékenységük valóban titokban maradjon, védelmet biztosítva ezzel nemcsak saját személyüknek, hanem az általuk működtetett európai hálózataiknak is.

Eckhardt Tibor és Habsburg Ottó az európai hálózataikkal és a Dísz tér angolszász köreivel a lisszaboni magyar nagykövetségen keresztül, a magyar kormány diplomáciai futárainak segítségével tartotta a kapcsolatot, a kommunikáció a háború alatt végig folyamatos volt.

Szintén a semleges portugál főváros és a lisszaboni magyar nagykövetség volt az egyik központja a London és Varsó közötti titkos kapcsolattartásnak. Az emigráns lengyel kormány legbizalmasabb iratai, a hírszerzési anyagokat tartalmazó mikrofilmek is, Budapest és Lisszabon, illetve visszafelé

Lisszabon és Budapest között biztonságos helyen, a hivatalos magyar diplomáciai postában utazták át a kontinenst.¹³⁴ Teleki Pál kormánya 1939 szeptemberében, a német nyomásgyakorlást figyelmen kívül hagyva és a német kéréseket határozottan elutasítva, nem engedélyezte a német csapatoknak, hogy magyar területeken keresztül vonuljanak Lengyelország ellen.

A Szovjetunió által is megtámadott és a kétfrontos háborúban vereséget szenvedő lengyel hadsereg és a polgári lakosság előtt a magyar kormány megnyitotta a magyar–lengyel határt, így Magyarországon, a Honvédelmi Minisztérium 21., hadifoglyokkal foglalkozó osztályának és a Belügyminisztérium IX., segélyezési és szociális osztályának köszönhetően minden lengyel menedéket talált.¹³⁵ Budapesten a lengyel nagykövetség továbbra is – egészen 1941-ig – működhetett, és a magyar hatóságok széles körű támogatása mellett folytathatta tevékenységét a legális keretek között megszervezett Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság és a Lengyel Polgári Bizottság. A magyar kormány tudomásával és engedélyével jöttek létre a legális bizottságok mellett fedésben működő titkos lengyel kirendeltségek is, a W-placówka, a polgári képviselő, és az Ekspozytura W, a katonai képviselő, mely utóbbi szervezetnek legfontosabb feladata a lengyel katonák francia területre (EWA-A akció), majd Franciaország kapitulációja után a brit fennhatóság és főparancsnokság alatt álló észak-afrikai és közel-keleti területekre (EWA-B akció) juttatása volt. Az illegális lengyel katonai kirendeltségek az állandó átszervezéseknek is köszönhetően – időrendben: Romek, Liszt, Pestka – sikeresen kerültek el a lebukást, a lengyel hálózatok egy része tovább működött Magyarországon német megszállása után is, sőt, a nyilas puccs után kapcsolatokat találtak a magyar ellenálláshoz is.¹³⁶ Szegedy-Maszák Aladár visszaemlékezé-

seiben teljes joggal fogalmazhatott így: „A lengyelek páratlan vitalitását, bátorságát és összeesküvő képességét őszintén és egy kicsit irigykedve is csodáltuk.”¹³⁷

Figyelemre méltó, hogy a keleti fronton német szövetségben harcoló, majd az elfoglalt területek egy részét megszálló magyar hadsereg biztosította a lengyel Honi Hadsereg és a lengyel partizánok folyamatos ruházati, gyógyszer-, kötszer-, sőt fegyver-, lőszer- és robbanóanyag-utánpótlását is. A szovjet csapatok szeme láttára a németek által vérbe fojtott varsói felkelést a magyar hadsereg katonai eszközökkel és munícióval is támogatta. A lengyel központú kiterjedt magyar–lengyel titkos katonai együttműködés része volt, és jól illeszkedett a Burza-tervbe is, hogy a lengyel területeket még a Vörös Hadsereg érkezése előtt a lengyeleknek kellett volna elfoglalniuk, megakadályozva ezzel a szovjet megszállást és Lengyelország bolsevizálását. A Burza-terv számolt a kairói brit főparancsnokság kötelékében Észak-Afrikában, Olaszországban, majd a reményeik szerint a Balkánon és Magyarországon is harcoló sok ezer lengyel katonával, segítségükkel a lengyelek saját erőből lettek volna képesek hazájuk felszabadítására. Mindezek ismeretében jobban érthető, hogy a magyar politika miért támogatta annyira és miért szerette volna a szövetségesek balkáni partraszállását, és az is, hogy az angolszász hatalmakhoz titkos diplomáciai úton eljuttatott memorandumok és a béketapogatózásokban részt vevő magyar küldöttek miért említik meg az angol és az amerikai hadsereg mellett külön a lengyel haderőt és a Magyarországon tartózkodó, adott pillanatban felfegyverezhető lengyel és nyugati hadifoglyokat. Nyilvánvaló továbbá, hogy a trieszti folyosó biztosítása eminens érdeke volt a német szövetségből kiválni készülő és az angolszász megszállásban bizakodó magyar kormánynak, ezért szállított folyamatosan Mihajlović,

később Tito csapatai számára élelmiszert, gyógyszert, majd fegyvert és lőszert is.¹³⁸

A háború későbbi éveiben a londoni lengyel emigráns kormány tisztségviselői sokoldalúan támogatták a magyar béketapogatózásokat, a később részletesen tárgyalt török vonal kapcsolatainak kiépítésében és működésében kiemelkedő szerepe volt az ankarai lengyel nagykövetnek, Michał Sokolnickinek.¹³⁹

A legálisan működő lengyel szociális intézmények, a fedésben működő lengyel emigráns politikai és katonai szervezetek és a titkos futárposta-hálózat budapesti központja a Gresham-palotával szemben, a budai oldalon, az ellenzéki politikában és a szellemi ellenállásban szintén kiemelkedő jelentőségű Andrassy-palotában volt. Az Andrassy-palotának (ma Budavári Művelődési Ház) a Margit rakpartról (ma Bem rakpart 6.) és a Fő utcáról (Fő utca 11–13.) is volt bejárata. Magyarország német megszállásának napján halálos áldozatokkal is járó tűzharc bontakozott ki az épületben tartózkodó lengyelek és a letartóztatásukra érkező németek között.¹⁴⁰ Az Andrassy családnak a férje, Károlyi Mihály oldalán emigrációba vonuló Andrassy Katinka, a „vörös grófnő” mellett volt egy itthon maradt és végig igen aktív tagja, Katinka húga, Andrassy Klára, a „rózsaszín hercegnő”. Andrassy Klára nagy utat tett meg a húszas évek közepétől a negyvenes évek elejéig. A Magyar Nők Szent Korona Szövetségében és a legitimista ellenzék szervezeteiben betöltött tisztségei után 1938-ban bejárta a polgárháború sújtotta Spanyolországot, pénzt szállított a túlzott kereszténypártisággal aligha vádolható Franco-ellenes közársaságparti anarchista és kommunista mozgalmaknak, sőt, hazatérve elfogult, már-már propagandisztikus jellegű újságcikkekben számolt be a barcelonai börtönök általa idil-

linek lefestett állapotáról és a rabok helyzetéről. Hazatérése után a bájos és izgalmas arisztokrata hölgy ellenzéki szalont szervezett, ezekben az időkben az Andrassy-palota állandó vendégei közé tartozott „a tea és a püspökkenyér”¹⁴¹ mellett az aktuális belpolitikai és külpolitikai helyzetről eszmét cserélő Bajcsy-Zsilinszky Endre, Pethő Sándor, majd Szabó Zoltán, Kovács Imre, Bibó István, Keresztury Dezső, valamint Veres Péter és Darvas József is. Andrassy Klára a háború kezdete után kapcsolatba került a Special Operations Executive angol titkosszolgálat magyarországi képviselőjével, Davidsonnal, és a Teleki halálát követő napokban hagyta el az országot a béketapogatózásokban angol részről kiemelkedő szerepet játszó Pálóczi-Horváth Györggyel egy időben. Jugoszlávia német megszállása közben egy eltvedt bomba okozta a halálát „útban Kairó és a szövetségesek felé”¹⁴² 1941. április 12-én Dubrovnikban, így a háború későbbi szakaszában már nem tudta támogatni a náciellenes SOE munkáját.¹⁴³

A náciellenes magyar ellenállásban az Andrassy-palota és a Gresham-palota mellett kiemelkedő szerepe volt a Pajor-szanatóriumnak is. A lengyel tudományos és politikai elit tagjai mellett hosszú hónapokon keresztül teljes illegalitásban itt tartózkodott Rydz-Śmigły, Lengyelország marsallja, majd a budai 11. számú Helyőrségi Kórház mellett itt helyezték el és bújatták az amerikai, a brit és a francia hadifoglyokat is.¹⁴⁴ A Supka Géza vezetésével 1942 őszén megalakult Szabadság, Emberség, Magyarság (SZEM) mozgalomnak is a Pajor-szanatórium volt a legfontosabb bázisa, ahol a SZEM meghatározó alakjának, Szent-Iványi Sándor unitárius püspöknek az irányításával illegális nyomda, fegyverraktár és titkos rádióadó is működött. A szervezet a hamis iratok tömeges gyártásával, ellenzékiek, ellenállók és zsidók rejtegetésével, hírszerzési

anyagok továbbításával 1944 késő őszeig, a lebukásukig aktív szereplője volt a magyarországi embermentésnek és a fegyveres harcot vállaló magyar ellenállásnak.¹⁴⁵

Embermentés és ellenállás

Szintén a Gresham-palotában volt a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. központi irodája is. A Standard Oil Company of New Jersey többségi tulajdonában lévő MAORT-ot 1938. július 15-én alapították, majd július 28-án jegyezték be a cégjegyzékbe, s hamarosan a magyar állammal kötött szerződése értelmében már a dunántúli olajkutatás és -termelés monopóliumát birtokolta. Jóllehet a céget csak 1938-ban jegyezték be, előkészítő tevékenységüket az anyavállalat megbízottai jóval korábban megkezdték, s a Greshamben már 1936-tól irodákat béreltek. Ezek száma a következő években folyamatosan emelkedett, miközben a rendkívül nagy haszonnal végzett dunántúli olajkitermelést mintegy hússzorosára növelték. A Ruedemann Pál és Bannantine György által vezetett amerikai személyzetet a hadiállapot beálltával visszarendelték, a MAORT üzemeit kincstári irányítás alá helyezték, a háborús időkben még inkább stratégiai jelentőségű olajkitermelés dr. Papp Simon egyetemi tanár irányításával tovább folytatódott. A MAORT termelése 1940-ben már 100 százaléokban fedezni volt képes Magyarország kőolajszükségletét, tehát néhány esztendő alatt kőolaj-importáló országból kőolajtermelő országgá váltunk. A legmodernebb technológiával a zalai olajmezők és Budapest között 1941-ben kiépített hálózat volt a korabeli Európa leghosszabb kőolajvezetéke.

Bár a vállalat működése a háború időszakában sem volt zavartalan, az új alapítású német és olasz érdekeltségű olaj-

Papp Simon

vállalatok (MANÁT, MOLÁRT, ONÁRT) a MAORT dunántúli monopóliumát nem veszélyeztették.¹⁴⁶ Papp Simon a Gresham-palota ablakából kinézve szembesülhetett az új nyilas korszak rettenetes valóságával és kegyetlen brutalitásával, az 1944. október 16-án a Ferenc József téren történt tömeggyilkossággal: „az egész társaságot gépfegyverekkel lekaszabolták, majd behúzták a Dunába”.¹⁴⁷ A MAORT-ot már a nyilasok is szabotálással vádolták, de a súlyosabb gondok csak 1945-től jelentkeztek. A szükségesnél nagyobb mértékű, erőszakos állami beavatkozás a vállalati belső ügyekbe, a teljesíthetetlen elvárások az állami irányító szervek és a vállalat közti viták sorozatát szülték. 1948 kora őszén végül ipari szabotázs, azaz a termelés tudatos visszafogása, valamint a Magyar Köztársaság gazdasági fejlődésének szándékos akadályozása, azaz a demokratikus államrend megdöntésére tett kísérlet vádjával a vezetőket letartóztatták, bíróság elé állították, és a társaságot állami tulajdonba vették.¹⁴⁸

A nemzetközileg ismert és elismert geológus, Papp Simon vezérigazgató 1948. augusztus 12-i letartóztatását tekinthetjük e koncepciók per nyitányának. A Gresham-palota Zrínyi utcai épületrészében berendezett otthonából feleségének jelenlétében hurcolta el az ÁVH. Bár azt ekkor még egyikük sem sejtette, soha többé nem találkozhattak a börtön falain kívül. Papp Simon megjárta az Andrásy út 60. hírhedt pin-céit, öngyilkosságot is megkísérelt, halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, sokáig a váci fegyházban raboskodott, sőt, időközben még az épülő recski táborba is átvitték egy rövid időre. Ez utóbbi esetben azonban szaktudására oly nagy szükségük volt a tábor vezetőinek, hogy egészen kivételes bánásmódban részesítették, de még Vácott is kiváltságokat élvezhetett rendkívüli képzettségének és ta-

pasztalatának köszönhetően. Az akkortájt Recsken raboskodó Faludy György így emlékszik:

*A váci fegyházból ideiglenesen elhozták Recskre. Gyönyörű Pobjedán érkezett, bilincsbe verve és jókedvűen. Elmondta, hogy cellájában tulajdon írógépét használja, könyvtára valamennyi tudományos könyvét rendelkezésére bocsájtják, sőt még a külföldi leveleket is megkapja, melyekben geológiai szakvéleményét kéri. E szakvéleményekkel havi 6-800 dollárt keres; az összeg egy százalékáért cigarettát és édességet vásárolhat, a 99 százalékot levonják tulajdon írógépe és könyvei használata, ellátás, őrzés és világítás címen.*¹⁴⁹

Feleségét eközben a Szarvas melletti Öcsödre telepítették ki, onnan hosszas kérvényezés eredményeképp a Váchoz közelebb eső Nógrádverőcére költözhetett, s férjét rendszerebben látogathatta. 1953. február 8-án bekövetkezett halálát azonban az ÁVH igyekezett férje elől eltitkolni, mivel tartottak attól, hogy e hír súlyos lelki következményei befolyásolhatják addigi sikeres együttműködésüket. Nevében egy ÁVH-s írásszakértő hamisított leveleket. Papp Simon 1955. június 4-én szabadult, visszatérhetett az olajszakmába, sőt, 1960-ban még rehabilitálták is. 1970-es halálával egy olyan, fordulatokkal, sikerekkel és szenvedéssel teli életút zárult le, amely méltán ihlette meg az elmúlt évtizedek egyik kedvelt írónőjét, Galgóczi Erzsébetet, aki *Vidravas* című regényében írta meg ezt a nem mindennapi történetet.¹⁵⁰

A MAORT-hoz ezer szállal kötődő, szintén amerikai érdekeltsgű és kőolaj-finomítással foglalkozó Vacuum Oil alkalmazásában állt a Gresham-palotában munkaügyben sokszor megforduló Ocskay László, a magyarországi embermentés

kiemelkedő alakja, „a magyar Schindler”¹⁵¹ is. Az első háborúban hőiesen harcoló és megsebesülő, a tartalékos tiszti rendfokozatához mindvégig ragaszkodó, majd később a gyors ütemben fejlődő olajszakmában elhelyezkedő Ocskay tartalékos századosként elvállalta a 101/359. számú munkaszolgálatos század, a híres ruhagyűjtő kiegészítő munkásszázad vezetését. A Honvédelmi Minisztérium XI. csoportfőnöksége által létrehozott ruhagyűjtő század feladata az elhasznált katonai ruházatnak, így a Honvédelmi Minisztérium alá tartozó munkaszolgálatos századok ruházatának állandó pótlása, javítása, felújítása volt. A ruhagyűjtő század 1944 novemberében a belvárosi Dohány utcából a Pesti Izraelita Hitközség Fiú- és Leánygimnáziumának Abonyi utcai épületébe, Zuglóba költözött. Az épület a Nemzetközi Vöröskereszt Friedrich Born irányításával működő magyarországi szervezetének oltalma alatt állt, így a század tagjai, valamint a szabóság, a fehérnemű-varroda és a cipőjavító műhely női alkalmazottai is viszonylagos biztonságban élhettek itt a nyilas hatalom ideje alatt.

A „különösen becsületes”,¹⁵² valamint a „derék és emberes katonatiszt”¹⁵³ Ocskay fáradhatatlanul dolgozott, bújta, élelmezte, oltalmazta az üldözött zsidókat, határozott fellépésével egy esetben még az épületbe betörő nyilasokat is sikerült távozásra bírnia. Ocskay Lászlónak köszönhetette az életét a háború utáni évek legnépszerűbb konferansziéja, Kellér Dezső és Békeffi István, a később a Gresham-palotában lakó kabarészerző is.¹⁵⁴ Békeffi István tagja volt a ruhagyűjtő század különleges egységének is, amely a Nemzetközi Vöröskereszt T szekciója néven vált ismertté. A T szekció aktívan bekapcsolódott az embermentésbe, élelemmel, gyógyszerrel és ruhával látta el a zsidó gyermekotthonok, a védett házak és a gettó lakosságát. Az óbudai téglagyárból és a jó-

zsefvárosi pályaudvarról vasúton, majd gyalog a hegyeshalmi határ felé étlen-szomjan, meleg ruha nélkül a halálmenetekben szállított és terelt zsidók közül is minél többet igyekeztek kimenteni és a fővárosba visszajuttatni.¹⁵⁵

Szintén a Nemzetközi Vöröskereszt keretei között, az amerikai Joint támogatásával tevékenykedett a gyerekvédelmi akciókat koordináló és lebonyolító, a cionista Komoly Ottó vezette, a T szekcióval szorosan együttműködő A osztály is, amelynek egyik irodája a Gresham-palotában, a Mérleg utca 4. szám alatt kapott helyet. A Gresham-palotában volt a gyermekotthonok nyilvántartási és beutalási központja, de a halálmenetekből megszökött vagy kimenekített emberek is meghúzódhattak itt egy éjszakára, amíg nem sikerült a számukra vöröskeresztes igazolványt vagy svájci védlevelet szerezni és biztonságosabb menedéket keresni.¹⁵⁶

Komoly Ottónak kiemelkedő szerepe volt a budapesti zsidóság megmentéséért vívott küzdelemben. Mint az első háború kitüntetett katonája, tartalékos századosként mentesült a zsidótörvények alól, és az embermentés érdekében kapcsolatokat épített ki a politika legfelsőbb köreivel is. Kapcsolatban állt a keresztény történelmi egyházak képviselőivel, a semleges államok követségeinek tagjaival, a nemzeti ellenállás fontosabb szereplőivel, a hadseregnek és a csendőrségnek a németek győzelmében már nem reménykedő és a nyilasokkal nem rokonszenvező tagjaival is. A Nemzetközi Vöröskereszt Komoly Ottó vezetésével működő A osztálya – a Sztehlo Gábor evangélikus lelkész irányításával működő B osztályhoz hasonlóan¹⁵⁷ – budapesti épületek sokaságában több ezer zsidó gyerek védelméről gondoskodott, és a több száz alkalmazott a vöröskeresztes papíroknak köszönhetően viszonylagos biztonságban élhetett a kegyetlen és embertelen nyilasterror legsötétebb hónapjaiban is.¹⁵⁸

Az embermentést aktívan támogató fegyveres magyar nemzeti ellenállás legfontosabb fedőszerve az október 15-i nyilas puccs és hatalomátvétel után létrehozott Kisegítő Karhatalmi Alakulat (KISKA) volt. A KISKA az alapítók szándékai szerint egy a front mögött a nyilas karhatalommal együttműködő tartalékos katonai alakulat lett volna, amely segít fenntartani a rendet, és a betörő szovjet hadsereg ellen a budapesti utcai harcokban is bevethető lenne. A KISKA és a szintén a „fehér partizánok” bevetésének céljából létrehozott Fővezérési Különleges Csoport megszervezésével a korábban a légierőnél szolgálatot teljesítő, teljes mértékben megbízhatónak tűnő Mikó Zoltán vezérkari századost bízták meg. Mikó azonban ekkor már szoros kapcsolatban állt a magyar nemzeti ellenállás katonai vonalával, és aktívan bekapcsolódott a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának munkájába. A minden magyar náciellenes ellenállási szervezet összefogásának szándékával 1944 őszén Bajcsy-Zsilinszky Endre elnökletével, katonai vonalon Kiss János altábornagy vezetésével létrehozott MNFFB irányítóit 1944. november 22-én letartóztatták. Kiss János altábornagyot, Nagy Jenő ezredest, Tartsay Vilmos vezérkari századost december 8-án a Margit körúti fogházban, Bajcsy-Zsilinszky Endrét december 24-én Sopronkőhidán kivégezték. Mikó elkerülte a lelepleződést és a letartóztatást, és tovább szervezte az ellenállást. Minden budapesti kerületben igyekezett KISKA-egységeket létrehozni, amelyek hivatalosan a nyilasok támogatására és a főváros védelmére szerveződtek, valójában azonban a náciellenes magyar ellenállás legfontosabb katonai bázisát képezték. Mikó személyesen is részt vett a Görgey zászlóalj és a Táncsics zászlóalj alapításában, amely egységek tagsága a hadseregből megszökött fiatal katonákból, náciellenes egyetemistákból, valamint a munkaszolgálatból megszökött zsidókból

állt. E zászlóaljak és a KISKA többi egységének legfontosabb feladatai közé tartozott a budapesti zsidóság mentésébe aktívan bekapcsolódó Apostoli Nunciatúra, a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges államok, elsősorban Svájc és Svédország diplomáciai fennhatósága alatt álló személyek, épületek és intézmények védelme.¹⁵⁹ A KISKA zuglói egysége nem véletlenül költözött az Ocskay László vezetésével az Abonyi utcai zsidó gimnázium épületében működő és a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét élvező ruhagyűjtő század közvetlen közelébe. A xiv. kerületi egység kiemelt feladatai közé tartozott ennek a háznak és a többi zuglói védett háznak, így az embermentésbe aktívan bekapcsolódó Szociális Testvérek Schlachta Margit¹⁶⁰ vezette zuglói rendházának a fegyveres védelme is.¹⁶¹ Szintén a Szociális Testvérek rendjének tagja volt az 1944. december 27-én a nyilasok által a Dunába lőtt Salkaházi Sára is.¹⁶²

A magyarországi embermentés méltán legismertebb és legelismertebb alakja, a svéd Raoul Wallenberg 1944 őszén szoros kapcsolatban állt Komoly Ottóval, Ocskay Lászlóval és Mikó Zoltánnal is. Wallenberg 1944 nyarán érkezett Magyarországra az amerikai Háborús Menekültügyi Bizottsággal (War Refugee Board) és az Office of Strategic Serviceszel (OSS, a CIA elődje) is együttműködő Iver C. Olsen megbízásából. Az amerikai zsidóság szervezeteinek pénzügyi támogatását élvező magyarországi humanitárius akció kezdete előtt, még Stockholmban, Wallenberg találkozott a később részletesen tárgyalt béketapogatózásokban kulcsszerpet játszó Böhm Vilmostal és Gellért Andorral. Az angol és orosz titkosszolgálati körökkel is bizalmi viszonyban álló Böhm Vilmostól és az amerikaiakkal szoros kapcsolatokat kiépítő Gellért Andortól tájékoztatást kapott a budapesti belpolitikai helyzetről, a magyar ellenzék és a magyar ellenállás

Raoul Wallenberg

állapotáról és a megérkezést követően személyesen felkeresni javasolt személyekről is.

Raoul Wallenberg így búcsúzott Svédországtól: „Megpróbálok minél több emberéletet megmenteni, minél több embert kiszabadítani a gyilkosok karmai közül.”¹⁶³

Ígéretét beváltva több tízezer budapesti zsidó megmentésében vett részt, egészen az utolsó pillanatig, az 1945. januári őrizetbe vételéig, majd a Szovjetunióba szállításáig és bebörtönzéséig. Már az érkezése utáni héten alapos és pontos leírását adta a május közepe óta zajló deportálásoknak, a magyarországi zsidóság elpusztítása céljából kibővített auschwitzi megsemmisítő tábor működésének, a kívülről fürdőknek álcázott gázkamrák és a holttestek elégetésére szolgáló krematóriumok pokoli világának.¹⁶⁴

A svéd követségi titkárt megdöbbentette a magyarok passzivitása és a felelősség elhárítása: „A legtöbb magyar, akivel az ember beszél, szégyelli a történeteket és azt állítja, hogy a brutalitásokban magyaroknak nincs részük, azok kizárólagosan a németeket terhelik. Ez azonban nem igaz.”¹⁶⁵ A náci Németország felelőssége megkérdőjelezhetetlen, azonban a Wallenberg Magyarországra érkezését megelőző napokban Horthy elmozdításának, majd a budapesti zsidóság deportálásának céljából szervezett csendőrpuccsot katonai erővel sikeresen megakadályozó Koszorús Ferenc akciója bizonyítja a legjobban, hogy a németek a magyar hadsereg ellenében, a csendőrség támogatása és a közigazgatás részvétele nélkül nem lettek volna képesek deportálni a vidéki és a Budapest környéki zsidóságot.

Raoul Wallenberg nem a magyarországi embermentés félszeg, gátlásos, magányos alakja volt. Budapestre érkezésének első pillanatától kezdve alapos szervezőmunkát végzett, jól felépített, hatékony apparátust működtetett, és min-

den megbeszélésén határozottan, okosan és bátran tárgyalt, ebben – közvetlen munkatársai mellett – segítették korábbi nemzetközi kereskedelmi és üzleti tapasztalatai is. Minden minisztériumban, minden fegyveres testületnél, még a kegyetlenségükről és kíméletlenségükről hírhedtté vált nyilas hatóságoknál is igyekezett az ellenállástól kapott információk alapján az embermentést támogató személyeket találni, bizalmi kapcsolatokat kiépíteni, és hol ígéretessel, hol fenyegetéssel, hol vesztegetéssel, de a nemes cél érdekében örült tempóban és hatékonyan dolgozott. Mindenre kiterjedt a figyelme, egy alkalommal még arra is volt ideje, hogy az egymásba szerető gyönyörű zsidó kislány és a kölyökképű nyilas suhanc szökését és leendő közös életét is segítse és támogassa.¹⁶⁶

A svéd Honi Gárdában (Hemvärnet) szerzett tapasztalatait is hasznosítani tudta, édesanyjának írt egyik levelében említi, hogy a városban nem biztonságos közlekedni, mert brigantik és banditák szabadon grasszálnak az utcákon, de ő nem futamodik meg, hanem vállalja, sőt nemegyszer élvezi is a harcot.¹⁶⁷

A budapesti zsidók megmentése érdekében együttműködött a többi semleges követség, elsősorban a Carl Lutz vezette svájci követség, az Apostoli Nunciatura, a Nemzetközi Vöröskereszt, a Svéd Vöröskereszt és a Zsidó Tanács munkatársaival is.¹⁶⁸

Wallenberg szoros kapcsolatokat épített ki a német megszállás, majd különösen a sikertelen kiugrási kísérletet követő nyilas puccs és nyilasterror következtében is megerősödő magyar nemzeti ellenállás fontosabb szervezeteinek, így a Magyar Függetlenségi Mozgalomnak, a Magyar Frontnak, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának vagy a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének a nyugati és ke-

leti irányban történő béketapogatózásokban is aktív szerepet vállaló képviselőivel.¹⁶⁹

Kiemelkedően fontos volt Wallenbergnek a Külügyminisztérium kulturális osztályán, többek között a svéd és a svájci ügyek referenseként dolgozó, az auschwitzi jegyzőkönyvet lefordító, majd Horthyhoz és Komoly Ottóhoz eljuttató és a Magyar Függetlenségi Mozgalom vezetőségében helyet foglaló és protestáns egyházi szervezeteken keresztül az embermentésbe is aktívan bekapcsolódó Soos Gézához fűződő viszonya. „Soosnak svéd jelrendszere van, és mindent a svéd intéznek” – olvasható egy az angolszász szövetségesek olaszországi főhadiszállására küldött táviratban, amely egyszerre feltételezi a magyar nemzeti ellenállás és az amerikai össz együttműködését, valamint a svéd követségnek és Wallenbergnek az ellenállás és a szövetségesek közötti közvetítő és kapcsolattartó szerepét.¹⁷⁰

Bizalmi viszony jött létre a béketapogatózásokban fontos szerepet játszó, a C-vitamin felfedezéséért Nobel-díjjal kitüntetett Szent-Györgyi Albert és a svéd követség között. A híres professzor vezetésével már 1942-ben megalakult a Szent-Györgyi Szervezet (SZESZ), amely szoros kapcsolatot épített ki a náciellenes ellenzéki pártokkal, különösen a legendás szabadelvű politikus Vázsonyi Vilmos fia, Vázsonyi János irányította Nemzeti Demokrata Párttal. A SZESZ szakmapolitikai munkacsoportokat alakított, és a háború utáni időkre készülve Szent-Györgyi Albertet nevezte meg a kiugrást, majd Horthy visszavonulását követően megalakítani tervezett új kormány miniszterelnök-jelöltjének. A SZESZ-hez még ezekben az időkben csatlakozott a később az ellenállásban is aktív szerepet vállaló Milassin István hadbiztos őrnagy, valamint Kruchina Viktor, Dezsényi Miklós és Csűrös Lajos folyamórtisztek, majd később az embermentés-

ben is szerepet vállaló Bay Zoltán professzor, az Egyesült Izzó kutatási igazgatója, híres feltaláló is.¹⁷¹ A SZESZ a német megszállást követően a fegyveres ellenállásra való felkészülésről határozott, Kruchina Viktor közvetítésével felvették a kapcsolatot Matheidesz Gézával, a Nagymező utcai Taurus-üzem vezetőjével. A Taurus hatalmas pincéiben ezt követően megkezdődött az ellenállási csoportba beszervezett tagok politikai és fegyveres kiképzése is. A SZESZ Lázár Károly testőr tábornokon keresztül kapcsolatban volt a Kiugrási Irodával, és a svéd közreműködéssel beszerezett titkos rádióadó segítségével a tudomására jutott hírszerzési adatokat, a dunai benzin- és olajszállító tankerek és a német hadsereg ellátását és utánpótlását biztosító egyéb stratégiai fontosságú célpontok koordinátáit is rendszeresen továbbították az angolszász szövetségesek légierijének.¹⁷²

A sikertelen kiugrási kísérlet és a nyilas puccs után a Taurus-csoport lelepleződött, Szent-Györgyinek is menekülnie kellett, a svéd követségen talált menedéket, így a SZESZ ellenállási tevékenysége is egyre szervezetlenebbé és jelentéktelenebbé vált.¹⁷³

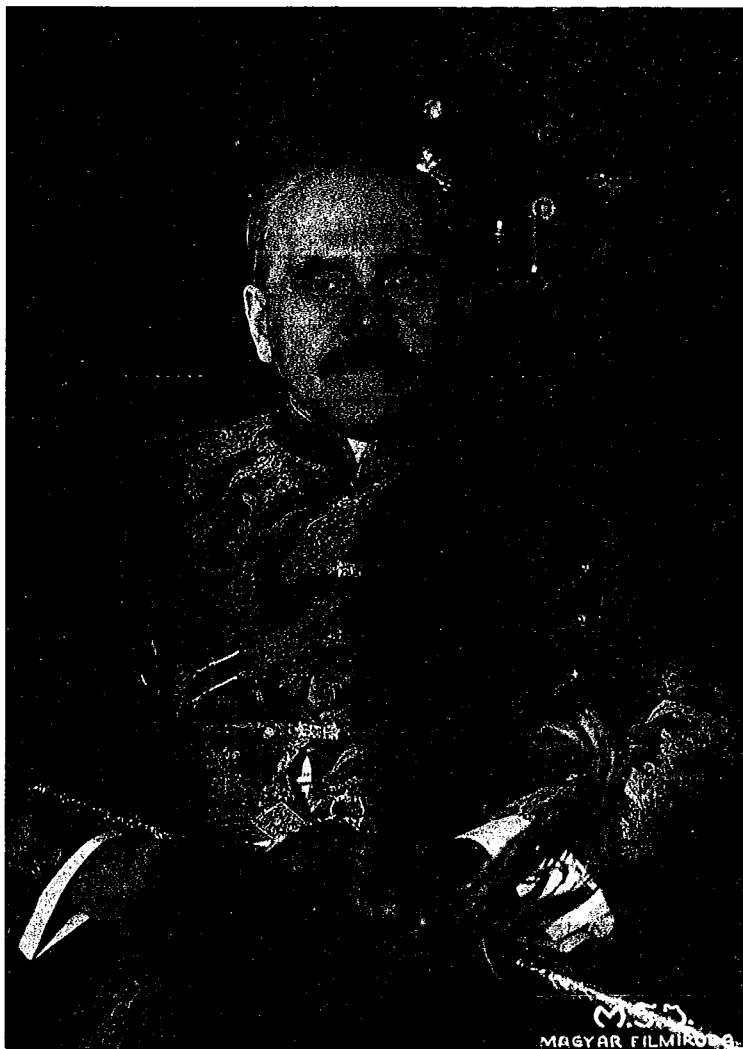
KIÚTKERESÉS

Feltétel nélkül

Kállay Miklós tudomásával és engedélyével a magyar külpolitika már 1942-ben az angolszász hatalmakkal való informális, majd formális kapcsolatfelvételre törekedett.¹

A Gresham-palotában található Magyar Revíziós Liga berlini titkárát, Gellért Andort 1942 kora őszen Stockholmba küldték, hiszen a német–amerikai hadüzenet után a berlini amerikai követség néhány, Gellért által ismert tisztviselője és az angolszász sajtó volt berlini tudósítói a semleges svéd fővárosba költözve teljesítették szolgálatukat.² Gellért érkezése után néhány héttel átadta az Ullein-Reviczky sajtófőnök által kidolgozott és Kállay által jóváhagyott magyar javaslatokat és feltételeket Francis Cunningham követségi titkárnak, aki korábban nemcsak a berlini, hanem a budapesti amerikai követségen is dolgozott, így Gellért mellett nagy vonalakban Magyarország helyzetét is ismerte.

A magyar javaslat értelmében, ha az angolszász csapatok a magyar határhoz érkeznének, a magyar haderő nem tanúsít semmiféle ellenállást, továbbá nem teljesítik a németek egyre fokozódó gazdasági követeléseit, végül nem küldenek

Kállay Miklós

újabb csapatokat a keleti frontra, a kint lévő alakulatokat pedig kivonják az arcvonalból és lehetőség szerint fokozatosan hazaszállítják.

Gellért Andor már 1942-ben kapcsolatba lépett Böhm Vilmosmal, aki abban az időben az angol követség sajtófigyelő osztályán dolgozott.³ Böhm Vilmos, Károlyi Mihály egykori hadügyminisztere és Kun Béla egykori hadügyi népbiztosa a Gellérttel való találkozásakor elismerte, hogy Horthy és a magyar kormányok az adott körülmények között eddig többé-kevésbé sikeresen hárították el a német követeléseket. Böhm jól látta, hogy a térségben egyedül Magyarországon van legális szociáldemokrata ellenzék és működik legális baloldali ellenzéki sajtó, valamint elismerte, hogy a jelen helyzetben egyedül a magyar kormány vezetésével lehetne sikeres bármiféle németellenes akció.⁴

Gellért Andor tehát már 1942 őszén felvette a kapcsolatot Böhm Vilmosmal, találkozásaik ezután rendszeressé váltak, és itt Stockholmban történt először informális „jegyzékváltás”, amely minden későbbi tárgyalás alapjává vált.⁵ Gellért az alábbiakról tájékoztatta Böhmöt:

1. Magyarországot Németország erejének ellenállhatatlan nyomása kényszerítette a háborúba. Magyarország vételességének elbírálásánál figyelembe kell venni Teleki öngyilkosságát és Kassa bombázását (valószínűleg német provokáció volt).
2. Széles magyarországi politikai és gazdasági körök, valamint a nagy tömegek meggyőződése, hogy a német győzelem veszélyeztetné a magyarok függetlenségét.
3. Mindenkor az volt az általános vélemény, hogy Németországnak el kell veszítenie és el is fogja veszíteni a háborút.

4. Ezt a véleményt megerősítették az észak-afrikai és a keleti front eseményei, és különösképp a magukra hagyott magyar csapatok tragédiája.
5. Befolyásos körök már a keleti fronton bekövetkezett fejleményeket megelőzően igyekeztek az Egyesült Nemzeteknél tapogatózni, hogy szenvedő hazájukat és népüket megóvják a katasztrófától.
6. Ezeknek a tapogatózásoknak az volt a céljuk, hogy megfogalmazzák azokat a feltételeket, amelyek szerint Magyarország becsülettel folytathatná békés hivatását.
7. Magyarország világosan látja annak a világnak az erejét, amely elhatározta, hogy helyreállítja Európa békéjét, és reméli, hogy a megállapodásszerű feltételek betartása esetén az ország, megaláztatás nélkül és életlehetőségeinek birtokában, az újjáépítésnek áldozhatja.
8. A magyar nemzet és nép készen áll arra, hogy becsülettel és jó szándékkal működjék együtt szomszédaival. Magyarország megvalósítja mindazokat a szükséges belpolitikai és társadalmi reformokat, amelyek a szomszédaival való békés együttélés feltételeit biztosítják.
9. Kézenfekvő feltétel, hogy Magyarország szomszédai hasonlóképp adják fel Magyarország iránt táplált régi, ellenséges érzelmeiket, járjanak el vele szemben igazságosan, ne törekedjenek olyan változásokra, amelyek létében támadnák meg, és legyenek hajlandók együttműködni Magyarországgal, jogos igényeivel szemben tanúsítsanak megértést.
10. Magyarország készen áll jó szándékát tettekkel is bizonyítani, és elvárja, hogy az Egyesült Nemzetek megfelelően értékelik majd ezeket a tetteket, és szavatolják Magyarországot jövőjét.

11. Ezekre a tettekre csak fokozatosan kerülhet sor. Mindenkinek meg kell értenie Magyarország mai problémáit. A fokozatos megvalósítás nagyon kedvezne a szövetségesek ügyének, és kiküszöbölné azt a szükségtelen szenvedést, ami a német megszállásból következne.
12. Az természetesen érthető, hogy a jelen helyzetben az Egyesült Nemzeteknek tettekre, nem pedig szavakra van szükségük.⁶

Böhm négy pontból álló javaslata pedig, amelyet Gellért továbbított Budapestre, így hangzott:

1. A magyar kormánynak hallgatólagosan hozzá kell járulnia ahhoz, hogy nem küld a keleti frontra sem újabb csapatokat, sem erősítéseket.
2. Egy adott időpontban vagy alkalommal – lehetőleg az Egyesült Nemzetekkel összhangban – a magyar kormány nyilvánosan bejelenthetné, hogy nem szándékozik további csapatokat küldeni a keleti frontra, mert azokra szüksége van saját, veszélyeztetett határainak védelmére.
3. Abban az esetben, ha az Egyesült Nemzetek Délkelet-Európa inváziójára vállalkoznának, Magyarországnak már eleve ki kellene jelentenie, hogy nem áll ellen, és megnyitja határait az angol, amerikai és szükség esetén a lengyel csapatok előtt.
4. Magyarország hajlandó megfelelő csatornákon át Ófelsége kormányával – abszolút titoktartás garanciája ellenében – közölni minden tudomására jutott információt, amely Nagy-Britannia vagy az USA ellen irányul.⁷

A magyar külpolitika Gellért mellett informálisan már 1942 nyarán igyekezett a kapcsolatokat felvenni és kiépitni Wodi-

aner Andor lisszaboni követ lengyel ismerőseinek⁸ és a rendes nyári szabadságát minden évben angol felesége családijával, Törökországban töltő Ulllein-Reviczky Antal sajtófőnöknek a segítségével is.⁹ Izstambulban a sikeres kapcsolattfelvételt után az angolokkal az a megállapodás született, hogy a magyar kormány és a katonai vezérkar együttes meghatalmazásával, az állandó kapcsolat fenntartása érdekében Frey András külpolitikai újságírói küldik ki Törökországba.¹⁰ Korábban Lisszabonba szertették volna küldeni, de a németektől nem kapott átutazóvizumot.¹¹ Helyette a később szintén török vonalon dolgozó Veress László utazott Lisszabonba, minden kézzelfogható eredmény nélkül.¹²

Az 1943. február 1-én Izstambulba érkező Frey az alábbi hivatalos magyar álláspont közlésére kapott meghatalmazást: Magyarországnem tanúsít majd semmiféle ellenállást, ha a szövetséges csapatok (angolok, amerikaiak, lengyelek) át lépik a magyar határt, de mindez a partizánokra nem vonatkoztatható, és a magyar haderő elvileg készen áll a németek ellen is fellépni, de csak akkor, ha a szövetséges csapatokkal előzetesen megállapodnak a gyakorlati kérdésekről. Végezetül hozzátűzték, hogy a magyar ajánlat célja nem a mai magyar rezsim megmentése, hanem a magyar nép érdekeinek képviselése.¹³

Az angolok két katonatiszt kiküldését kérték az ajánlat pontosításához és a részletek megbeszéléséhez, de a magyar külpolitika a háború adott szakaszában ezt nagyon korainak, a németek provokálása szempontjából pedig nagyon veszélyesnek ítélte, így a katonatisztek kiküldésére nem került sor.¹⁴ Kállay családodottan vette tudomásul, hogy az angol ajánlatban „célzás sem volt arra, hogy politikai vonalon megállapodást kössenek, vagy akár csak tárgyaljannak is velünk”.¹⁵

A brit Foreign Office és az amerikai State Department 1943 közepéig merően elzárkózott a hivatalos diplomáciai tárgyalásoktól, „az első beszélgetések tehát nem voltak biztatók”.¹⁶ A szövetségesek észak-afrikai sikerei, a németek kifulladásá Sztalingrádnál, a casablancái konferencia, majd a második magyar hadsereg veresége és sokkólopusztulása Kállayt mégis az angolszászokkal folytatandó tárgyalások meggyorsítására és elmélyítésére ösztönözték.

Szegedy-Maszákaladár, a Külügyminisztérium politikai osztályának helyettes vezetője szintén 1943 februárjában Berlinbe, majd Stockholmbe utazott.¹⁷ Stockholmában találkozott Bruce Hopper professzorról, Teleki Pál néhai miniszterelnök régi barátjával, aki ekkor az Office of Strategic Services stockholmi megbízottja volt. Hopper megértőnek mutatkozott a magyar helyzettel kapcsolatban, és a kormány teljesítményére a „good record” kifejezést használta.¹⁸

Szegedy-Maszákal találkozott Böhm Vilmossal is, ismertette a magyar álláspontot, amely szerint a legfontosabb az ország viszonylagos függetlenségének a megőrzése és a német megszállás elkerülése, Magyarország nem akar Lengyelországgal vagy Jugoszláviával sorsára jutni, támogatja az angolszász föderációs terveket, de a német szövetségből csak a szövetségesség csapatok segítségével tudna kilépni.¹⁹ Szegedy-Maszáknak a Szovjetunióval szembeni felelmeire válaszul Böhm kifejtette, hogy Casablancában ezt a régiót az angol befolyási övezethez sorolták, így szerte a magyar kormány alaptalanul aggodalmaskodik az oroszok miatt.²⁰

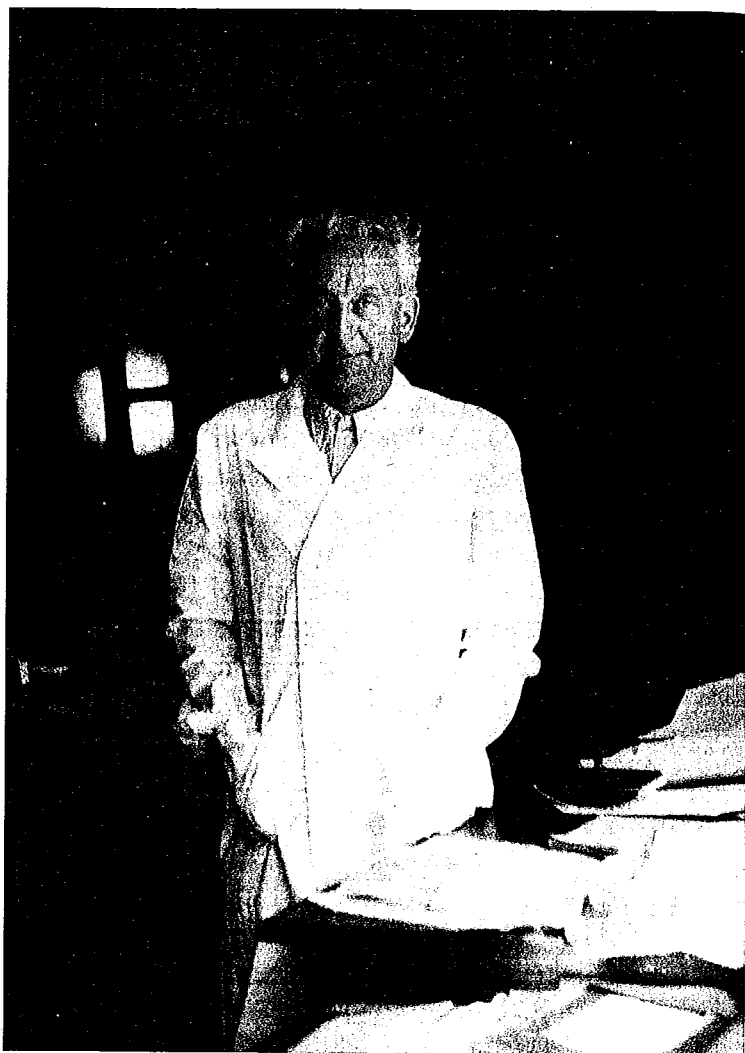
A korábban merően elutasító angol magatartás a Nobel díjas tudós, Szent-Györgyi Albert törökországi tárgyalásainak hatására 1943 tavaszától változóban volt, kicsit árnyaltabbá vált:

„A magyar csapatoknak a keleti arcvonalra történő kiküldését ellenzők táborát erősen megnövelték azok a katasztrófák, amelyek a keleten harcoló magyar hadsereget a közelmúltban érték. Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie. Viszonylag erős, demokratikus ellenzék alakult ki, amelynek alapjai főként a paraszt- és szocialista pártok, a Magyarországon még mindig működő szakszervezetek, végül az értelmiségiek. Van egy jobboldali ellenzék is, ezzel áll Bethlen kapcsolatban, a nacionalisták és németellenes érzelműek vezetik. Ezen szervezetek vezetői meglepően szókimondók, és a parlamentben, valamint a parlamenten kívül elhangzottak olyan beszédek, amelyek elítélik a magyar politika jelenlegi orientációját. Serédi bíboros, a hercegprímás ugyancsak a nyilvánosság előtt ítélte el a náci eszmét. Baranyai, a Nemzeti Bank elnöke a magyarok részéről Németországnak nyújtott gazdasági engedmények elleni tiltakozása jeléül nemrég lemondott. Nem sikertelenül törekednek Magyarországon a zsidók üldözésének mérséklésére. És végül, az olaszországi fejlemények évek óta közelről befolyásolják a magyarok politikáját; Olaszország helyzetének és Németországhoz fűződő kapcsolatainak gyengülése közvetlen hatással lesz a magyar politikára. Bár Ófelsége kormányának véleménye szerint nem valószínű, hogy Magyarország politikájában közeli és döntő változás következne be, az általános háttér kedvezőnek látszik az Ófelsége kormánya részéről Magyarországgal szemben eddig tanúsított merev álláspont némi módosítására. Ennek megfelelően javasolja, hogy minden jövőbeni komoly béketapogatózással és a magyarországi propagandával kapcsolatban ezután az alábbi álláspont érvényesüljön. Ófelsége kormánya nem vállalhat semmiféle kötelezettséget Magyarország jövőjét illetően, és nem hajlandó egyes ma-

gyar személyekkel tárgyalást folytatni azon az alapon, hogy azok bizonyos időn belül olyan helyzetben lehetnek, hogy ők alakítják meg a magyar kormányt. De ahelyett, hogy továbbra is arra szorítkozzanak, hogy kijelentik, *amíg Magyarország szövetségeseink ellen harcol és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméletre*, Ófelsége kormánya azt javasolja, hogy a jövőben ehhez hozzáfűzendő lenne, hogy örömmel látják a Magyarországon kialakult és a helyes irányba mutató azon fejleményeket, amelyekre az előző bekezdésben történt utalás; de nyilvánvalóan nem lehet semmi dolga azzal a rezsimmal, amely a tengellyel lépett szövetségre, és kihívás nélkül megtámadta Nagy-Britannia csehszlovák, jugoszláv és szovjet szövetségeseit. A magyarok új és még messzebbre nyúló trianoni rendezéstől félnék, aggályaik eloszlatására kijelenthetjük, hogy Magyarországot, bár jóvátétellel tartozik szövetségeseinknek, nem szándékozunk megcsonkítani, és nem akarjuk kormánya ostobaságaiért az egész magyar népet büntetni. Saját és szövetségeseink állásfoglalását elkerülhetetlenül befolyásolják majd azok a gyakorlati lépések, amelyekre a magyarok elszánják magukat, hogy kiszabaduljanak a tengely uralma alól, siettetve a szövetségesek győzelmét és azzal együtt saját felszabadulásukat.”²¹

Az Eden brit külügyminiszter által jegyzett leirat konkrétan Szent-Györgyivel foglalkozó része pedig a következő:

„A legutóbbi magyar közeledési kísérleteket vizsgálva arra a feltevésre hajlok, hogy a legutóbb Ankarán keresztül érkezettek, különösen Szent-Györgyi professzor, az előzőektől eltérő kategóriába tartoznak. Az előző kísérleteket láthatóan a magyar kormány ösztönözte, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy viszontbiztosítsa saját helyzetét, és Ófelsége kormánya továbbra sem látja előnyösnek, ha előzékenyebb magatartással fogadja azokat. Másfelől viszont Szent-Györgyi professzor

Szent-Györgyi Albert

látszólag bizonyos függetlenséget élvez, és sok szempontból olyan személynek látszik, akivel megfelelő földalatti csatornákon át hasznos lehetne diszkrét kapcsolatok fenntartása.”²²

Szent-Györgyi Albert tehát 1943 februárjában érkezett Isztambulba. Állítása szerint Kállay miniszterelnököt és Nagy Vilmos honvédelmi minisztert tájékoztatta az utazás céljáról, de kiemelte, hogy ő a megerősödött és összefogásra kész magyar ellenzék képviselőjeként érkezett, indulása előtt találkozott a demokratikus ellenzéki pártok vezetőivel, akik hajlandók elfogadni őt miniszterelnöknek. Szent-Györgyi szerint a magyar vezérkarra nem lehet számítani, de ha ő hatalomra kerül, azonnal hozzálát majd a német származású, így németbarát tisztikar leváltásához, és ha szükséges, akkor hajlandó az angolszász szabotázsakciók támogatására is.²³ Szent-Györgyi komolytalannak,²⁴ dilettánsnak,²⁵ számárságnak,²⁶ legcsúfosabb kudarcnak,²⁷ szerencsétlennek,²⁸ gyerekes szélhámoskodásnak²⁹ nevezett tárgyalásai során tehát éppen az angolok számára oly fontos és kedves szempontokat hangsúlyozta.³⁰

A később ismertetett, 1942 tavaszán több címzetthez és több futárral is eljuttatni szándékozott Davidson-levelekben ugyanis pontosan egy nagy tekintélyű kormánypárti vagy ellenzéki politikus kiutazását, emigráns kormány vagy ellenzéki „népfront” kialakítását és szabotázsakciók végrehajtását várta Magyarországtól az angol háborús politika.

Szent-Györgyi pedig szerencsés módon minden szempontból megfelelt mindezeknek a feltételeknek. Az angolok ugyanis sem akkor, sem később nem fogadták el vagy nem akarták megérteni, hogy „nálunk az ellenállás a kormányzó tudtával kezdeményezett, a miniszterelnök által vezetett hivatalos kormányzati aktus”.³¹

Mint korábban már említettük, Szent-Györgyi mellett ebben az időben a külpolitikai újságíróként dolgozó, a Gresham-palotában található Magyar Revíziós Liga által felkészített Frey András is Isztambulba érkezett, ám míg Szent-Györgyi magánszemélyként, addig ő a magyar kormány megbízásából kereste a kapcsolatot az angolokkal, végül diplomátákkal nem, csak a Special Operations Executive képviselőjében a korszak ismert publicistájával, Pálóczi-Horváth Györggyel tudott tárgyalni.³² Ismertette a magyar javaslatot, amely szerint a magyar hadsereg nem harcol majd az angolszász szövetségesek csapatai ellen, ha azok magyar földre lépnek. Pálóczi-Horváth az angoloktól azt az utasítást kapta, hogy a magyaroktól két magas rangú katonatiszt kiutazását és szabotázsakciók végrehajtását kérje. Pálóczi-Horváth az SOE embereként politikai kérdésekről nem tárgyalt, mert felhatalmazása szerint nem is tárgyalhatott. Magyar részről többször is kísérlet történt a felelőtlen kalandornak, besúgónak és kommunistagyanús baloldalinak tartott Pálóczi-Horváthnak a tárgyalásokból történő kikapcsolására. Az angolok azonban mindvégig ragaszkodtak Pálóczi-Horváth személyéhez, és minden ilyen irányú magyar kérést mereven elutasítottak.³³ A magyar óvatosság azonban ebben a kérdésben jogosnak bizonyult (volna), Pálóczi-Horváth ugyanis Léderer Sándornén keresztül felvette a kapcsolatot a Szovjetunió isztambuli kereskedelmi kirendeltségén dolgozó Baklanovval.³⁴ Pálóczi-Horváth így Isztambulban nemcsak az angoloknak, hanem – az angolok tudomása nélkül – a szovjeteknek is dolgozott.³⁵

Pálóczi-Horváth szavaival: Baklanovval „kéthetenként találkoztunk, amikor Isztambulban voltunk. Noha az angolok átadták odafönt a Kállay-üzeneteket, én is adtam egy másodpéldányt, hogy biztosítsuk, amikor szövetségesekről van szó, ne csak nyugati szövetségesek legyenek. Mindenről informál-

tam, ami Magyarországgal kapcsolatban történt, s bizonyos esetekben és ügyekben tanácsokat kértem és kaptam tőle”,³⁶ hogy „a megadás ne hozzon szovjetellenes vagy népellenes eredményeket”.³⁷

Kállay Mussolinival, illetve Horthy Hitlerrel történt lényegében eredménytelen tárgyalásaival párhuzamosan a szintén a Gresham-palotában felkészített Veress László külügyminisztériumi titkár is tárgyalt Pálóczi-Horváthtal 1943 áprilisában.³⁸ Veress tárgyalásai is eredménytelenek voltak, összefoglalta és megismételte a már Frey által ismertetett magyar javaslatot, és annyiban egészítette ki, hogy a magyar kormány hajlandó lenne bizonyos információkat az SOE-nak átadni. Pálóczi-Horváth az SOE számára a magyar kormány által felajánlott információkra természetesen igent mondott, de továbbra is ragaszkodott a két katonatiszt érkezéséhez a további konkrét lépések megbeszélése érdekében. Politikai kérdésekről tehát nem volt, mert nem lehetett szó, az angolok továbbra is titkosszolgálati szinten tartották a tárgyalásokat. Pálóczi-Horváth átadott továbbá egy titkos jeladásokra alkalmas rádiót Veressnek, de Kállay nem engedte üzembe helyezni.³⁹

Szintén 1943 áprilisában érkezett Isztambulba Bethlen István megbízásából Schrecker Károly, a Magyar Országos Központi Takarékpénztár jogtanácsosa és igazgatósági tagja.⁴⁰ Veresshez hasonlóan szeretett volna Pálóczi-Horváth kikapcsolásával vagy megkerülésével tárgyalni az angolokkal,⁴¹ de ők továbbra is ragaszkodtak Pálóczi-Horváth személyéhez, így Schrecker az ankarai holland nagykövet közvetítésével is megpróbált eljutni Knatchbull-Hugessen brit nagykövethez. Az angol nagykövet azonban utasítást kapott, hogy nem fogadhatja, így végül Schrecker holland közvetítéssel csak egy emlékiratot tudott eljuttatni az angol diplomatához.⁴² Az emlékirat felvázolta Magyarország helyzetét, igyekezett

bemutatni a háborús magyar külpolitika és belpolitika eredményeit, részletesen leírta a magyarok számára a háború után támogatható föderációs elképzeléseket.⁴³

A Bethlen István által sugalmazott tervezet⁴⁴ továbbra is vállalta, hogy a magyar határhoz érkező angolszász csapatokkal szemben a magyar haderő nem lép fel támadólag, de ez a szerb, a román, a cseh vagy a horvát csapatokra nem vonatkozik. További feltételként Budapest bombázásának tilalmát és a szovjet csapatok magyar földre lépését határozza meg a Schrecker-féle emlékirat.⁴⁵

Ez a casablancai formula, a feltétlen megadás elvének meghirdetése után a szövetségesek számára teljes mértékben elfogadhatatlan volt. Sir Alexander Cadogan válasza – amelyen Pálóczi-Horváth szerint Schrecker igen meglepődött és borzasztóan megsértődött – csupán ennyi volt: „We take a very poor view of such childish attempts.” (Nagyon kedvezőtlenül ítéljük meg az efféle gyerekes próbálkozásokat.)⁴⁶

A háború utáni Közép-Európa föderatív alapon történő újjászervezéséről Szegedy-Maszák Aladár is készített egy memorandumot,⁴⁷ valamint maguk az angolszászok is több, e régióra vonatkozó államszövetségi tervezetet tettek le az asztalra ezekben az esztendőkből.⁴⁸

Kállay a parlament feloszlatásával stabilizálni tudta a helyzetét, és a számos csalódást és megfontolandó momentumot is hozó olasz események hatására az áprilisban megszakadt angol–magyar tárgyalások felújítása mellett döntött. A politikáját döntő részben a közeljövőben minden bizonnyal bekövetkező angolszász balkáni partraszállásra építő Magyarország számára a Washingtonban 1943 májusában megrendezett Trident-konferencia is további kellemetlen meglepetéseket tartogatott. Amerikai nyomásra háttérbe szorult az észak-itáliai és balkáni partraszállás angolok által

Szegedy-Maszák Aladár

támogatott terve, és Szicília, valamint Dél-Olaszország elfoglalása után a következő évre, 1944-re tervezett franciaországi második front megnyitása élvezett ezután prioritást.⁴⁹

A magyar vezetés a megváltozott stratégiáról ekkor még nem rendelkezett megfelelő információkkal, a konferencia határozataiból pedig közvetlenül nem következett az, hogy Magyarországot egyedül az oroszok szállhatják majd meg, így Mussolini bukása után Kállay hozzájárult Veress László Pálóczi-Horváth-tal folytatott isztambuli tárgyalásainak felújításához.⁵⁰

Veress a hivatalos álláspont szerint az izmiri vásár megtekintésének szándékával 1943. augusztus elején ismét Isztambulba érkezett, és Újváry Dezső főkonzullal egyetértésben a magyar kormány nevében közölte, hogy készek a feltétel nélküli megadásra.⁵¹ Veress ezt megelőzően felhatalmazást kért Budapesttől a tárgyalások folytatására, és erre egy chiffré táviratban a Külügyminisztérium engedélyt is adott. A „Vásárolja meg a The Times elveszett számait” formula azt jelentette, hogy Veress továbbra is a magyar kormány nevében tárgyalhat a feltétlen megadásról.⁵²

Veress ezt követően az SOE közvetítésével közölte Knatchbull-Hugessen ankarai brit nagykövettel, hogy a miniszterelnököt, a belügyminisztert, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjét és a vezérkar főnökét képviseli, erről tudomással bír és támogatásáról biztosítja a honvédelmi miniszter és a VKF 2 vezetője is.

Veress, bár felhatalmazása formailag nem volt kifogástalan, augusztus 17-én találkozott a Knatchbull-Hugessen által megbízott Sterndale-Bennett követtel.⁵³ Az átadott üzenet a következő volt:

„Magyarország újra kötelezi magát, hogy ha a szövetségek elérik határát, semmi esetre sem fog ellenállni és Német-

ország ellen fordul, olyan mértékben, hogy repülőtereit és vasúthálózatát a szövetségesek rendelkezésére bocsátja. Magyarország hajlandó elfogadni a szövetségesek irányítását és utasításait. Noha pillanatnyilag vezérkari tiszt nem áll rendelkezésre, hajlandó rádiókapcsolatot létesíteni és információkat szolgáltatni.”

Kérte továbbá, hogy ezt az ajánlatot az angolok tekintsék a feltétel nélküli megadás előzetes bejelentésének, és választ várt, amelyben a szövetségesek közlik ennek pontos feltételeit.⁵⁴

A Foreign Office komolyan vette, és ennek megfelelően körültekintően és megfontoltan foglalkozott a magyar ajánlattal.⁵⁵ A konkrét válasz előtt a magyar szándékról tájékoztatta szövetségeseit, az amerikai és a szovjet kormányt is. Végül Eden brit külügyminiszter jóváhagyásával egy négy pontból álló javaslatot fogalmaztak meg, amelyben Ófelsége kormánya üdvözli a magyar hivatalos bejelentést, a *megfelelő időben* elvárja a feltétel nélküli megadás kihirdetését, de addig is a németekkel való együttműködés megszakítását és esetleg obstrukciós, késleltető akciók kivitelezését kéri a magyar kormánytól, ezen akciók részleteit egy, Isztambulba küldött katonai szakértővel lehetne egyeztetni.⁵⁶

A *megfelelő időben* Churchill személyes kérésére került bele a végleges szövegbe, jól látta, hogy a nyilvánosságra hozott békekötést azonnali német megszállás és egy németbarát kormány kinevezése követné.⁵⁷ Természetesen az SOE is tudta, hogy a nyilvános bejelentés után nem baloldali népfrentkormány alakulna Magyarországon, hanem a megszállást az angolokkal szimpatizáló politikusok bebörtönzése és a zsidók elhurcolása követné, de úgy tűnik, hogy a második front megnyitását tervezgetve minden eszköz elfogadhatónak tűnt, amely kicsit is tehermentesíthette a készülő nyugati

frontot, és gyengíteni, de legalábbis megosztani volt képes a német hadsereget.⁵⁸

A korábban említett memorandumokban hosszasan kifejtett, magyar oldalról előnyösnek hitt szempontok helyett – mint a parlamentáris rendszer fenntartása, legális baloldali ellenzék és legális ellenzéki sajtó, a lengyel és nyugati menekültekkel szemben tanúsított kivételes bánásmód, a magyar földre menekült és a magyar zsidók viszonylagos nyugalma⁵⁹ – angol oldalról egyre fontosabbá vált, hogy a magyarok a lehető legnagyobb kárt okozva a németeknek, a lehető legnagyobb számú német katonai erőt semmisítsenek meg, kössenek le vagy vonjanak el a tervezett nyugati frontról.⁶⁰ Szegedy-Maszák Aladár szavaival: „a legfőbb zsinórmérték minden ellenséges, különösen hivatalos oldalról jövő tapogatózásnál vagy közeledési kísérletnél az lett, hogy mennyit árt a németeknek”.⁶¹

Ám ekkor még Churchill akarata érvényesült, és az orosz szempontokat egyre inkább megértően kezelő Eden aggodalmaskodása ellenére kiegészítette a magyaroknak küldendő tárgyalási feltételeket.

Különbéke

Végül 1943. szeptember 9-én, az éjszakai órákban egy Márvány-tengeren ringatózó hajó fedélzetén Veress László átvette Knatchbull-Hugessentől az előzetes fegyverszünet feltételeit:⁶²

1. A magyar kormány megerősíti augusztus 17-én tett kijelentését Magyarország kapitulációját és a szövetségesek feltételeinek elfogadását illetően.

2. Magyarország kapitulációját titokban tartják. A szövetségesek és a magyar kormány egyidejűleg fogják közzétenni a mindkét fél által elfogadott és alkalmasnak ítélt időpontban. A magyar tárgyalófél kifejezett kívánságára megállapodtak, hogy semmi esetre sem teszik nyilvánossá, amíg a szövetségesek el nem érnek Magyarország határához.
3. Magyarország fokozatosan csökkenti katonai együttműködését Németországgal, különösen pedig visszavonja erőit Oroszországból, és elősegíti a szövetséges légierő átrepülését Magyarország területe fölött a német hadi célpontok támadására.
4. Magyarország fokozatosan leépíti gazdasági együttműködését Németországgal, és megtagadja a részvételt a német haditermelésben.
5. Magyarország kötelezi magát, hogy szembeszáll minden, az ország elfoglalására irányuló német kísérlettel. E célból a magyar hadvezetőséget újjá kell szervezni, hogy a magyar hadsereg képes legyen elszakadni a németektől és megtámadni őket.
6. Adott pillanatban Magyarország a szövetségesek rendelkezésére bocsátja összes erőforrásait, közlekedési vonalait és légi támaszpontjait a Németország elleni harc folytatása céljából.
7. A szövetségesek egy alkalmas időpontban missziót juttatnak el légi úton Magyarországra a kapituláció előkészítéséhez szükséges intézkedések megtételére.
8. Rendszeres rádió-összeköttetés létesül a szövetségesek és a magyar kormány szervei között. A szövetségeseket rendszeresen tájékoztatják majd a német és a magyar helyzetről.

A BBC-ben a külpolitikai híreket a magyar érdekek figyelembevételével elemző brit történész, Macartney szerint volt egy 9. pont is, amely szerint Magyarország kötelezi magát, hogy más hivatalos helyekkel nem folytat további tárgyalásokat.⁶³

Kállay – bár a feltétel nélküli megadás formuláját a magyar szuverenitás szempontjából igen problémásnak vélte⁶⁴ – emlékirataiban a békekötésnek nagy jelentőséget tulajdonít: „A német szférában mi voltunk az elsők, akik, még az olaszokat is megelőzve, hivatalosan, diplomáciai úton bejelentettük, hogy elszakadunk a németektől; tettük ezt méghozzá minden ellenséges nyomás, katonai beavatkozás vagy hasonlók fenyegetése nélkül, nem akkor, amikor már nem volt más választásunk, hanem önként és szabad elhatározásunkból.”⁶⁵

A békekötés tényét és feltételeit az ősz folyamán Lisszabonban Wodianer Andor szóban ismét megerősítette Campbell lisszaboni brit nagykövettel folytatott megbeszélései alkalmával.⁶⁶

Veress szeptember 14-én érkezett vissza Budapestre, magával hozott két rádió adó-vevő készüléket, amelyet a budapesti rendőr-főkapitányság politikai rendészeti osztálya két nyomozójának gondjaira bízta.⁶⁷ Ezt követően megindultak a magyar kormány és az SOE között a rendszeres üzenetváltások.⁶⁸ Szegedy-Maszák véleménye szerint „a sztambuli megállapodás volt az egyetlen, amelyet a háborúból kivezető út keresése során elértünk. Létrejöttét az adott körülmények között diplomáciai sikernek lehetett tekinteni.”⁶⁹

A frissen stockholmi nagykövetté kinevezett és a további tárgyalások során a magyar kormányt kizárólagosan képviselni szándékozó⁷⁰ Ullein-Reviczky Antal stockholmi magyar nagykövetnek, korábban a Külügyminisztérium sajtóosztálya vezetőjének szerencsétlen akciója ellenére⁷¹ az Isztambulban kötött és Lisszabonban megerősített⁷² angol-

magyar megállapodás életbe lépett.⁷³ A feltételeket a magyar kormány, természetesen érdekeinek megfelelően, igyekezett is betartani,⁷⁴ tárgyalásokat a későbbi jobb pozíciók reményében további helyszíneken is kezdeményezett ugyan,⁷⁵ de Kállay csak a magyar katonatisztek Isztambulba küldését és az SOE-misszió Budapestre utazását utasította el kategorikusan, arra hivatkozva, hogy nagyon nehezen halad a német-barát tisztek eltávolítása a vezető tisztségekből, így egy brit katonai misszió titkos és biztonságos tartózkodását a magyar kormány nem tudja szavatolni.⁷⁶

Kállay magyar szempontból teljesen józan stratégiájára és ennek megfelelően kidolgozott taktikájára (hiszen hol voltak ebben az időben az angolszász csapatok, amelyek előtt kapitulálni kellett volna?) a szovjet kormány, az SOE és a beneši propaganda hatására a Foreign Office – bár tisztában volt vele, hogy az olasz példa alapján a magyarok óvatossága reális – mind türelmetlenebbül reagált.⁷⁷ Végül 1943 decemberében a magyar kormány levelére, amelyben a keleti fronton túszként kezelt magyar csapatok helyzetére, Tito partizánjainak tevékenységére és esetlegesen Magyarország orosz érdekszférába sorolására hívják fel a figyelmet,⁷⁸ ultimátumot intézett a magyar kormányhoz:

1. A Foreign Office megkapta a magyar kormány december 6-i üzenetét, és az abban közölt pontokhoz a következő megjegyzéseket fűzi:

A: Minél előbb fejeződik be a magyar csapatok visszavonása Oroszországból, annál előnyösebb lesz ez Magyarországra számára.

B: A partizánok szövetségeseink, a magyarok viszont ellenségeink. Amíg Magyarország a németek oldalán áll,

véleményünk szerint a partizánoknak jogukban áll anynyi magyart megölni, amennyit csak tudnak.

C: Smuts beszédére vonatkozólag Ófelsége kormánya természetesen nem adhat sem útbaigazítást, sem magyarázatot. Mi a feltétel nélküli megadást követeljük, így nem lehet vita a békemegállapodásról, amíg a kapituláció nem lépett érvénybe.

2. A magyar kormány legutóbbi, nem kielégítő üzeneteiből Ófelsége kormánya világosan látja, hogy a magyar kormány a tárgyalások elnyújtásával időt próbál nyerni. Ez céltalan. Ófelsége kormánya következőket kéri:

A: A magyar miniszterelnök írásban erősítse meg, hogy a feltétel nélküli megadásra vonatkozó ajánlata továbbra is érvényes.

B: A magyar kormány erősítse meg, hogy januári holdperiódusban hajlandó két főből álló ejtőernyős különítményünket fogadni.

C: Fogadásukra vonatkozóan szabatos és teljes útbaigazítást kérünk.

3. Amennyiben Ófelsége kormánya december 15-ig, ismételjük, 15-ig nem kap teljes és pozitív választ a fenti három pontra, megszakítjuk összeköttetésünket Önökkel, és Magyarországot, a szó legszigorúbb értelmében, elenséggünként fogjuk kezelni.”⁷⁹

A magyar kormány hiába hívta fel korábban a Foreign Office figyelmét arra, hogy „állandóan olyan határok között munkálkodott, hogy a németekkel való nyílt konfliktus éppen csak elkerülhető volt”,⁸⁰ és hogy „a németek iránti színlelt együttérzés kizárólag azt a célt szolgálja, hogy azzal a nyílt konfliktust és az ország megszállását elkerüljük”,⁸¹ ez a magatartás jól láthatóan a brit külügyet korántsem elégitette ki.

Az angol–magyar titkos tárgyalások Juhász Gyula által publikált dokumentumainak ismeretében is feltételezhető, hogy a brit háborús politikát foglalkoztató igazi kérdés nem a magyarországi német megszállás előidézése, hanem a magyarországi német megszállás angol szempontból ideális időzítésének kérdése volt. Erre utalhat egy, az 1943 decemberében keletkezett külügyi iratokban található rövid megjegyzés, miszerint „Magyarország megszállását még egy kis ideig nem kívánjuk kiprovokálni”.⁸²

Eden brit külügyminiszter még miniszterelnökével, Churchill-lel szemben is egyre hangsúlyosabban képviselte azt az álláspontot, hogy a brit háborús politika alakítása során szemenőn figyelembe kell venni a szovjet érdekeket:

„A szovjet kormány valószínűleg szívesebben fogadná a magyarok azonnali akcióját, amely arra kényszeríthetné Németországot, hogy Magyarország elfoglalására, majd megszállására forgácsolja szét tartalékait. A szovjet kormány láthatóan azt szeretné, ha üzenetünk a feltétel nélküli megadás egyszerű megismétlésére szorítkoznék. Minthogy azonban a magyar háborús erőfeszítések teljes egészükben a Szovjetunió, nem pedig ellenünk irányultak, véleményem szerint, amennyire lehet, a szovjet nézeteket is számításba kell vennünk.”⁸³

Az idézett mondatot Eden 1943 szeptemberében, tehát az októberi moszkvai külügyminiszteri értekezlet és a novemberi teheráni konferencia előtt vetette papírra. Jól látható, hogy a Churchill által képviselt politika Casablancát, tehát 1943 januárját követően már a májusi washingtoni Trident-konferencián, majd az augusztusi quebeci Quadrant-konferencián is defenzívában volt, Teherán ennek a folyamatnak egyik fontos állomása, de nem a kezdete volt. A Sztálint félreismerő és Sztálinért rajongó Roosevelttel amerikai elnök

pedig egyre inkább kész volt – angol szövetségesével szemben is – az európai orosz érdekek támogatására.⁸⁴ Molotov a moszkvai külügyminiszteri konferencián keresztülvitte azt az orosz elképzelést, amely szerint a tárgyalások során a feltétel nélküli megadás elve nemcsak Németországgal és Japánnal, hanem a kisebb tengelyállamokkal szemben is kötelező érvénnyel betartandó, valamint az angolszász szövetségeseket meggyőzte arról is, hogy e kisebb tengelyállamokkal folytatandó fegyverszüneti tárgyalások lebonyolításában a szovjet kormánynak a jövőben – mivel e térségben speciális érdekei vannak – vezető szerepet kell biztosítani.⁸⁵

Veress Lászlót mindenesetre a magyar kormány 1944 februárjában ismét Isztambulba küldte, hogy találkozzon az SOE embereivel, és az angolok támogatását és segítségét kérje a magyar kormány és a Szovjetunió közötti kapcsolatok megteremtéséhez.⁸⁶

Veressnek felhatalmazása volt arra is, hogy közvetlenül a Szovjetunió képviselőivel is tárgyaljon, a német megszállást megelőző hónapokban tehát a magyar külpolitika kész volt a döntő fordulatra, és a Szovjetunióval is szeretett volna a békekötés lehetséges módzatairól megállapodni vagy legalábbis hivatalos, diplomáciai úton tárgyalásokat kezdeményezni és a kapcsolatok normalizálására kísérletet tenni.⁸⁷

A magyar kormány nevében Veress felajánlotta a keleti front mögött tartózkodó magyar csapatok kapitulációját, valamint hogy kész a Muraközön keresztül Tito csapatait élelmiszerrel és gyógyszerrel is segíteni.⁸⁸

A Foreign Office kezdetben gyanakvással, majd egyre fokozódó érdeklődéssel fogadta a magyar javaslatot. Az ügyben egy hosszabb emlékeztető is készült:

„Emlékeztetni kell arra, hogy ez a budapesti kapcsolatunk röviddel a múlt év őszén bekövetkezett olasz fegyverletétel

után jött létre. Akkor egy jelentős magyar csoport, tagjai között a miniszterelnökkel, a nagy hatalmú belügyminiszterrel és a magyar külügyminisztérium vezetőjével, elvben hozzájárult a feltétel nélküli fegyverletételhez, de ennek módzatairól tárgyalni akart. Ugyanakkor az SOE élni kívánt az alkalommal, és egy missziót szándékozott Budapestre küldeni, amelynek csak az lett volna a feladata, hogy megszervezze a kapcsolattartást és szabotázscelemekényeket hajtson végre. A közeledési kísérletre adandó válaszuk tárgyában az oroszokkal konzultáltunk. Az oroszok arra az álláspontra helyezkedtek, hogy minden közbenső lépés mellőzésével ragaszkodjunk a feltétel nélküli megadás azonnali végrehajtásához. A miniszterelnök és a vezérkari főnökök, az amerikaiak hozzájárulásával, úgy döntöttek, hogy realisabb választ kell adnunk, azaz kitartnak a feltétel nélküli megadás követelésénél, de annak megvalósítását elhalasztjuk mindaddig, ameddig az jobban beleillik a szövetségesek általános stratégiájába. Sűrű üzenetváltásra került sor köztünk és Budapest között, de az olasz hadjárat lassú menete elbátortalanította a magyarokat, a mi részünkről pedig a külügyminiszter, tekintettel a nyilvánvaló orosz gyanakvásra, aggályosnak tartotta az ügy túlzott sürgetését. Így történt, hogy amikor Budapest végül is hozzájárult különítményünk fogadásához, a külügyminiszter úgy döntött, hogy az, legalábbis a jelen helyzetben, ne induljon. Időközben titkos forrásokból arról értesültünk, a magyar kormánynak az a benyomása, hogy A) az amerikaiakat valószínűleg nem érdeklik az európai ügyek, és B) Európát felosztották angol és orosz érdekszférára, Magyarország pedig az orosz érdekszférához tartozik. A budapesti hatóságok nagyon realisztikusan gondolkodnak, és bár információik helytelenek, láthatólag olyan konklúzióra jutottak, amelyet mi csak helyeselhetünk, arra ugyanis, hogy sürgősen

meg kell állapodniuk az oroszokkal. Ebben az összefüggésben a finnországi fejlemények valószínűleg éppen úgy befolyásolták a magyarokat, mint tavaly ősszel az olaszországi események. Úgy látom, hogy ez a levél két olyan ajánlatot tartalmaz, amelyeket mi csak üdvözölhetünk, és a realisztikus oroszok is szívesen fogadják majd azokat. A feltétel nélküli megadás kérdése nem jelent többé akadályt, mert, mint értesültem, maguk az oroszok határozottan sürgetik ennek a formulának az elvetését, nemcsak Finnországhoz, hanem az összes többi csatlós államhoz való közeledésnél. Mondhatnánk ugyan egyszerűen a magyaroknak, forduljanak közvetlenül az oroszokhoz, de nem látok rá okot, hogy miért ne használjuk ki a reánk nézve előnyös lehetőséget, és egyébként is az a véleményem, jobb, ha a magyarok egyszerre beszélnek velünk és az oroszokkal”⁸⁹ – írta Frank Roberts, a Foreign Office munkatársa.

Ullein-Reviczky Antal – már Magyarország svédországi nagyköveteként – 1943. december 1-jén Stockholmban találkozott a Gresham-palotában működő Magyar Revíziós Liga titkárának, Gellért Andornak a társaságában az angol-amerikai egyesített vezérkari főnökség képviselőjével.⁹⁰ Az amerikai álláspont a moszkvai és a teheráni határozatok értelmében egyértelmű volt: az angolszászok és a szovjetek csak a feltétel nélküli megadás alapján hajlandók tárgyalni a jövőben, és e tárgyalásokon mindhárom szövetséges hivatalosan is képviselteti magát. A magyar kormány a feltétel nélküli megadás elvének érvényesítése helyett Kállay vezetésével egy „megnemtámadási szerződés-félét és a nemhadviselés állapotába való visszavonulást”⁹¹ javasolt és ajánlott fel az amerikaiaknak.

A december végén átadott memorandumban foglalt magyar javaslatot január 23-án egy személyes találkozó keretében az

amerikaiak határozottan elutasították, teljes mértékben irreálisnak minősítették.⁹² Kállay sokáig elképzelhetetlennek tartotta azt a gondolatot, hogy Magyarország a Szovjetuniónak is megadja magát, sőt, a nyugati hatalmak és a Szovjetunió részvételével tervezett fegyverszüneti tárgyalásokat is mereven elutasította. Élénk titkos budapesti üzenetváltásokat követően Ullein-Reviczky 1944 februárjában adja át a szövetségesek megbízottjának a Kállay tudomásával és közreműködésével készült memorandumot.⁹³ Kállay február vége felé Gellért Andoron keresztül igyekezett kapcsolatot teremteni a Szovjetunióval is.⁹⁴

A kapcsolatfelvétel a stockholmi szovjet követség jogtanácsosán keresztül sikerrel is járt, majd Ullein-Reviczky további közvetítőként keresztül a szovjet követhez is eljuttatta a korábban az amerikaiaknak átadott memorandumot. A közvetítők értesülései szerint a Szovjetunió nem kíván beavatkozni Magyarország belső ügyeibe, nincs szándékában megváltoztatni az ország társadalmi rendjét, tiszteletben tartja az ország integritását, területi követelései a magyarokkal szemben nincsenek, csak ahhoz ragaszkodik, hogy csapatainkat mielőbb vonjuk ki a keleti hadszíntérről.⁹⁵

A memorandum megismételte a Frey által már korábban tett magyar nyilatkozatot, amely szerint ha angolszász csapatok érkeznének az ország határaihoz, a magyar hadsereg nem harcolna a szövetségesek csapatai ellen, viszont ha partizán, csetnik vagy román csapatok közelítik meg a határt, akkor a magyar hadsereg fegyverrel védekezne. A memorandumban a magyar kormány vállalja a feltétel nélküli csatlakozást az Atlanti Chartához, valamint együttműködéséről biztosítja az angolszászokat Délkelet-Európa pacifikálásának megteremtésében és a térség békéjének megőrzésében. A memorandum kiemeli a magyar kormány ismételt erőfeszítéseit a

keleti fronton hangsúlyozottan csupán rendfenntartó szerepet vállaló magyar katonaság mielőbbi hazahozatalára, és bizakodó abban a tekintetben, hogy a Szovjetunió tartózkodik majd Magyarország megtámadásától. A finn–orosz tárgyalások és előzetes békefeltételek alapján a magyar kormányt megnyugtató, ha a Szovjetunió vele szemben sem lépne fel teljesíthetetlen követelésekkel, és nem fogalmazna meg a magyarországi bécsületét sértő vagy érdekeivel alapjaiban ellentétes feltételeket. A memorandum felhívja a szövetségesek figyelmét arra, hogy a Budapest ellen tervezett angolszász légitámadások könnyen belpolitikai földcsuszamláshoz és a német háborús célokat maximálisan támogató új kormány kinevezéséhez vezethetnek.⁹⁶

A memorandum végzetül az angolszászok által állandóan követelt szabotázsakciókkal kapcsolatban kifejti, hogy egy központilag végrehajtott állami szabotázs sokkal sikeresebb lehet, mint néhány elszigetelt robbantási akció.⁹⁷ A magyar kormány által irányított szabotázskelekményeket tíz pontban foglalja össze:

1. A magyar parasztság eltítkolja terményeinek és állatállományának jelentős részét, amely nem szerepel a statisztikákban sem, hogy a németek ne állhassanak elő követelésekkel.
2. Amennyire lehetséges, rejtjük az olajunkat. Vannak még kiterjedt olajmezőink, de nem tárjuk fel őket, hogy ne kelljen többet szállítanunk a németeknek.
3. Tőlünk telhetően igyekszünk megakadályozni, hogy a németek csapatösszevonásra, hadianyag-összpontosításra, erődtítésre és hadsereg-parancsnokságok létesítésére használják országunk területét, egyszóval, hogy felvonulási területnek alkalmazzák Magyarországot.

4. Nem engedjük, hogy a németek Magyarországon toborozzanak munkaerőt a hadiiparuk számára. A németekhez kötődő országok közül eddig is Magyarország küldött a legkevesebb munkást Németországba.
5. Nem engedjük, hogy a németek részesedjenek a magyarországi zsidó vagyontól.
6. Jelentős számú lengyel katonát tartunk országunkban, hogy a szövetségesek rendelkezésére álljanak.
7. Vasutasaink, amennyire tudják, késleltetik a német hadiszállítmányokat.
8. Ugyanígy a hadiiparunk is igen alacsony termelékenységgel dolgozik.
9. A Német Birodalomba irányuló hadianyagexportunk átlaga nem magasabb, mint a semleges országok szállításaié.
10. Végül minden ütőkártyát a kezünkben tartunk, hogy ha az angol–amerikai csapatok a határunkra érnek, Magyarország ne legyen tehetetlenül kiszolgáltatva a németeknek.⁹⁸

Böhm október második felében tett londoni látogatása után, amelyen befolyásos munkáspárti képviselőkkel is találkozott, azt az üzenetet közvetítette, hogy „a cselekvés órája elérkezett”.⁹⁹ Böhm Benešsel is tárgyalta, a csehek szerepét magyar szempontból a vártnál kedvezőbbnek értékelte, szerinte a magyaroknak nem feltétlenül kell lemondaniuk a már megszerzett területekről.¹⁰⁰ Böhm szerint Magyarország nagyon fontos az angolok számára, és Londonban mindenki Magyarországnak a közeljövőbeni angol érdekszférához csatolásáról beszélt, neki mindenki azt hangsúlyozta, hogy a magyarok semmiképpen sem tartozhatnak majd az orosz érdekszférához.¹⁰¹

A Pálóczi-Horváthhoz hasonlóan kettős játékot játszó Böhm itt egyértelműen félreértéseken alapuló vagy tudatosan hamis információkat közölt, Szegedy-Maszák véleménye szerint beszámolója „már elhangzása pillanatában sem felelt meg a valóságnak”.¹⁰²

Böhm Gellért Andor kérésének megfelelően megpróbálta együttműködésre bírni Károlyi Mihályt is,¹⁰³ de Károlyi elutasított bármiféle közeledést, Böhmnek így válaszolt: „A magyaroknak, akár akarják, akár nem, le kell majd nyelniük engem és velem együtt Beneš-t és Sztálint is.”¹⁰⁴ Más alkalommal pedig így nyilatkozott: „Macartney-t sikerült a BBC-ből kilőnünk, és már csak Böhm segít Horthyéknak, hogy megmentsék a bőrüket.”¹⁰⁵

Károlyi információi magyar szempontból kifejezetten kedvezőtlenek voltak, de sokkal közelebb álltak a valósághoz, mint Böhm feltűnően optimista kijelentései.

Az esetleges további lépéseket pedig jó időre értelmetlenné és így zárójelbe tette a március 19-én bekövetkező német megszállás.

Az utóbbi években a titkosítás alól feloldott és kutathatóvá vált amerikai és brit levéltári források semmi kétséget nem hagynak afelől, hogy 1943 ősze után a szövetségesek a normandiai partraszállásról, tehát a közeljövőben megvalósítani tervezett *Overlord* hadműveletről szerették volna a németek figyelmét a megtévesztésül kidolgozott *Bodyguard* hadművelettel és ennek fontos részeként a balkáni partraszállást tartalmazó *Zeppelin* hadművelettel elterelni, és Magyarország megszállását, így a német haderő megosztását és szétaprózódását a stratégiailag megfelelő pillanatban előidézni.

Magyarország egy gondosan előkészített és precízen végrehajtott propaganda-hadjárat áldozatává vált, amelynek keretében a német megszállás kiprovokálására a Sparrow Mission

akcióban még ejtőernyős egységeket is ledobtak magyar területen. A szövetségesek rövid távú érdekei összeegyeztethetetlenek voltak a magyar kormány hosszú távú érdekeivel, a béketárgyalások sikere vagy sikertelensége tehát nem a magyar kormányon vagy a magyar diplomácián múlt. Kállay Miklós halogató, időhúzó, egyensúlyozó, a magyar hadsereget a háború utáni időszakra tartalékoló, a civil, polgári lakosság életét menteni igyekvő politikája mindezek ismeretében alapvetően helyes volt, amikor az angolszászokkal igyekezett fenntartani a tárgyalásokat, a német követelések közül pedig mindig csak annyit teljesíteni, amennyivel elkerülhetőnek vélte a megszállást. Ha a magyar kormány és a magyar diplomácia ismerte volna az angolszász hatalmak valódi szándékait, akkor nyilvánvaló, hogy Kállay még óvatosabb lett volna, és a különbéke-tárgyalásokkal még ennnyire sem veszélyeztette volna Magyarország relatív függetlenségét és a magyar állampolgárok életét.¹⁰⁶

Megállapítható tehát, hogy „a magyar külpolitika a második világháború időszakában nem volt képes arra, hogy befolyásolja az ország sorsát, amin minden bizonnyal az sem változtatott volna, ha sikerül átállni a győztesek oldalára. Az a tény azonban, hogy a magyarok hajlandók voltak megkockáztatni a német megszállást, arra utal, hogy az angolszászok jelentős politikai vonzerőt gyakoroltak a kormányzó elitre még a német érdekszférában is.”¹⁰⁷

Arthur Conan Doyle híres magán detektívjéhez, Sherlock Holmeséhoz hasonlóan a brit Special Operations Executive központi irodája is a Baker Streeten, a 64. szám alatt működött.

Az SOE, amelynek feladata elsősorban a Nagy-Britanniával ellenséges vagy a németek által megszállt országokban az ellenállás megszervezése vagy koordinálása, a partizánmozgalmak és ellenzéki csoportok támogatása, a német hadsereg és hadiipar elleni szabotázsakciók tervezése és végrehajtása, valamint a németellenes, illetve angolbarát propaganda terjesztése volt, 1940-ben jött létre.¹⁰⁸ Churchill parancsa rövid és egyértelmű volt: „And now, set Europe ablaze!” (Most menjetek, és gyújtsátok fel Európát!)

Az angolok a kontinens többi országához hasonlóan Magyarországon is igyekeztek létrehozni egy jól működő, hírszerzésre, propagandatevékenységre és akár konkrét szabotázsakciók kivitelezésére is alkalmas hálózatot. Az SOE, amely főként angol nagyvállalatok tisztségviselőiből és baloldali „rózsaszín értelmiségiekből”, „budoárbolsevikokból” szerveződött, a magyarországi hálózat kiépítésével Basil Davidson újságíró, a Reuters hírügynökség budapesti tudósítóját bízta meg.¹⁰⁹

Davidson 1939 késő őszen érkezett Budapestre, és azonnal felvette a kapcsolatot Edward Howe újságíróval, aki évek óta a *Times* magyarországi tudósítója, a háború kitörése óta pedig szintén az SOE embere volt. Davidson Howe révén és tudósítói munkájának köszönhetően rövidesen megismerkedett a magyarországi helyzettel, a magyar politikai és szellemi élet legfontosabb képviselőivel, valamint igyekezett felkutatni

a titkosszolgálati munkájához elengedhetetlenül szükséges leendő magyar munkatársait is.¹¹⁰

Legelőször Ullein-Reviczky Antallal, a Külügyminisztérium sajtófőnökével „barátkozott össze”, Teleki Pál miniszterelnökhöz pedig a későbbiekben fontos szerepet betöltő Sztankovich Viktoron keresztül volt jól használható kapcsolata. Tisztelgő és ismerkedő látogatást tett többek között a legitimista Sigray Antalnál, a kisgazda Eckhardt Tibornál, a szabadságpárti Rassay Károlynál, a szocdem Peyer Károlynál, a Horthy-kormányzóra mindvégig befolyással bíró Bethlen Istvánnál, tehát a rendszer legális ellenzéki vezetőinél. Eckhardt Tibor az első pillanattól kezdve támogatta Davidson, és kisebb-nagyobb ügyekben állandóan a rendelkezésére állt.¹¹¹

De németellenes, antináci vagy antifasiszta alapon ugyanúgy kapcsolatot keresett a kommunistabarát értelmiségiekkel vagy a falukutatóknak nevezett népi írókkal is.

*Budapesten annak idején Davidson egy politikailag tarka hírszerző és hírterjesztő magyar kört toborzott össze, melynek szálai legitimistáktól és „nempolitizáló” angolbarátoktól szociáldemokratákig, a falukutatók „forradalmi” szárnyáig, s állítólag a földalatti kommunista sejtekig terjedtek.*¹¹²

Ujszászy Istvánnak, a kémelhárítással foglalkozó VKF 2 vezetőjének vallomása megerősíti és jól kiegészíti az Ignotus által írottakat:

A brit hírszerzés Magyarországon főleg társadalmi, politikai, kereskedelmi úton dolgozott, de voltak rendszeresen díjazott ügynökei is. Társadalmi úton érintkezést keresett az arisztokráciával, anglofil elemekkel, a sznobságukról ismert zsidó

*nagyiparosokkal, bankárokkal. Összeköttetést tartott a közép- és mérsékelt baloldali politikusokkal, továbbá az Angliával üzleti viszonyban álló kereskedőkkel, sportemberekkel... Támogatták a hírszerzést a Magyarországon tartózkodó angol turisták, azok társadalmi kapcsolatai.*¹¹³

Sztankovich Viktor segítségével Davidson megalapította a Britanova hírügynökséget, amely kiadója volt a Budapesten *Külföldi Hírek* címmel megjelenő kiadványnak. A szerkesztőség és a kiadóhivatal a Mária Valéria utcában volt, szemben a Carlton szállodával.

A *Külföldi Hírek* javarészt németellenes és kivétel nélkül angolbarát cikkeire előszeretettel, rendszeresen és egyre nagyobb terjedelemben hivatkoztak a magyar sajtó ellenzéki lapjai. A *Külföldi Hírek* főszerkesztője Sztankovich Viktor lett, a kiadóhivatal igazgatójának Davidson egyik megbízható emberét, Thury Leventét választotta.¹¹⁴

A legális propaganda mellett Davidson a többek között Pálóczi-Horváth György, Bálint György vagy Békeffi László által fogalmazott illegális röpcédulákat is készített és terjesztett.¹¹⁵ A röpcédulák készítésénél is irányelvként fogalmazódott meg, hogy azok a társadalom minden rétegét igyekezzenek megszólítani. Ennek érdekében nemcsak különböző irányzatú, hanem nyelvezetében és stílusában is egymástól eltérő röplapok készültek. A röplapok azt a benyomást igyekeztek kelteni, hogy Magyarországon gyorsuló ütemben növekszik az általános elégedetlenség, amely a legtöbb esetben egyre mélyülő németellenességgel jár együtt.¹¹⁶

Davidson további célja a röplapokkal az volt, hogy feszültséget idézzon elő a magyar-német kapcsolatokban. Pálóczi-Horváth Györgynek egy alkalommal például azt a feladatot adta, hogy nyelvtanilag helyes módon, de németes stílusban

fogalmazzon egy szöveget, amelyet Sopronban és a környező falvakban terjesztenek majd. A röplapnak azt a látszatot kellett keltenie, hogy Németországban nyomtatták, és a határon csempészték be. A röplap a soproni németeket a Magyarországtól való elszakadásra és a birodalmi Németországhoz való csatlakozásra buzdította, ami nem állt nagyon távol a valódi német propagandától, így a felhívás hihető, tehát zavarkeltésre valóban alkalmas lehetett.¹¹⁷

A Davidson javaslatára létrejött náciellenes értelmiségi klub, a Csütörtöki Társaság igyekezett fórumot biztosítani az ellenzéki erőknek a szociáldemokratáktól a polgári liberálisokon és a polgári radikálisokon át a kisgazdáig. A Csütörtöki Társaság a nevét onnan kapta, hogy a meghívottak csütörtökönként találkoztak a Kertész utcai Fészek Klubban.

A Csütörtöki Társaság tagjai és meghívott vendégei között Davidsonnak több megbízható embere és társadalmi kapcsolata is volt, Pálóczi-Horváth György emlékezete szerint Szakasits Árpád Davidson szervezett embere, Mónus Illés és Csécsy Imre pedig társadalmi kapcsolata volt.¹¹⁸ Később a Csütörtöki Társaság tagjai írták a *Népszava* híres karácsonyi számát és alapították meg a Magyar Történelmi Emlékbizottságot, amelyek a náciellenes szellemi ellenállás magyarországi mérföldkövei voltak, és nem mellesleg teljes mértékben megfeleltek a Special Operations Executive németellenes népfrentpolitikájának is.¹¹⁹

Pálóczi-Horváth emlékezete szerint továbbá Davidson támogatásával jelent meg a Cserépfalvi Kiadónál Supka Géza¹²⁰ németellenes *1848* című kötete, valamint a Kovács Imre által szerkesztett, a parasztságot megszólító *Szabad Szó* című újság is.

Davidson, Pálóczi-Horváth szerint, Auer Pálon keresztül rendszeresen támogatta a *Szabad Szót*, sőt, Kovács Imre

beszervezése útján a *Szabad Szó* szerkesztőségét, kiadóhivatalát és terjesztési részlegét a SOE vidéki hálózatának megszervezéséhez igyekezett fedőszervül használni. A *Szabad Szó* vidéki tudósítói hálózatát Davidson támogatásával Kovács Imre a magyar vidéken akkoriban igen ritka kerékpárokkal tudta felszerelni.¹²¹

Davidson a szintén az SOE alkalmazásában, hivatalosan külföldi tudósítóként Magyarországon tevékenykedő Sidney Morell újságíró tanácsára tehát maga mellé vette az évek óta magyar földön élő Edward Howe újságírót. A magyarországi újságíró- és diplomatakörökben közismert Howe, különösen a tájékozódás és a kapcsolatépítés első hónapjaiban, nagyon sokat tudott segíteni Davidsonnak.

Davidson mint befolyásos angol újságíró a németellenes politikusokkal és közéleti személyiségekkel folytatott egyre oldottabb és fesztelenebb baráti beszélgetéseken építette ki saját hálózatát. Davidson e beszélgetések során igyekezett a beszélgetőpartner által képviselt politikai irányvonal támogatójaként fellépni, az angol sajtó, így a *Reuters*, a *Times* és az *Economist*, majd az angol nagykövetség, így közvetve az angol kormány befolyását is felajánlotta. A magyarországi hálózat elsősorban németellenes és angolbarát kapcsolatokról állt. A „kapcsolat” általában önkéntes alapon vállalta, hogy az angol érdekeknek megfelelően tevékenykedik, anélkül hogy beszervezték volna, és így természetesen anélkül, hogy tudomása lett volna arról, hogy mely titkosszolgálattal létesített informálisan kapcsolatot.

Az ügynöki munkára vállalkozók esetében sem történt formális beszervezés abban az értelemben, hogy valamiféle nyilatkozatot írtak volna alá, vagy valamiféle okmányt kaptak volna erről, de előttük Davidson egyértelműen felfedte ma-

gát, és közölte, hogy ő a Special Operations Executive nevű titkosszolgálat utasításainak budapesti végrehajtója.¹²²

Davidson megbízható emberei közé tartozott Auer Pál, akit Eckhardt Tibor mutatott be Davidsonnak, és aki az SOE első beszervezett embere lett Magyarországon. Auer ügyvédi irodája így fedőszervként is működött: Davidson több emberével is Aueren keresztül érintkezett, Auer intézte többek között a Britanova jogi természetű ügyeit, valamint ő volt Davidson pénztárosa¹²³ is, azaz rajta keresztül történt az SOE magyarországi hálózatának a finanszírozása, még a Davidson távozása utáni időkben is. Auer képviselte a szintén fedőszervként is működő A.B.C. export-import külkereskedelmi vállalat érdekeit, ez ügyben többször járt Belgrádban, és mindig találkozott egy bizonyos Hauser angol őrnaggyal, aki titkosszolgálati vonalon Davidson felsőbb kapcsolata volt.¹²⁴

Az európai kontinens többi országában „szokásos” SOE-feladat végrehajtásában, azaz egy komoly támogatással rendelkező, tehát kormányképes ellenzéki szövetség vagy egy Londonba távozó emigráns kormány létrehozásában Davidson nem tudott számottevő eredményeket felmutatni. Az idő rövidsége mellett a sikertelenséghez nagymértékben hozzájárult, hogy Magyarországon a régió többi országához képest nyugodt volt a közélet: volt legális ellenzék, legális ellenzéki sajtó, nem volt a németek által megszállt ország, sőt sokáig még hadviselő fél sem. Ekkoriban az angol külpolitika megértőnek mutatkozott a Teleki-féle semlegességi politikával,¹²⁵ így O'Malley budapesti angol nagykövet a „német tankcsapatok” magyar területen át Romániába szállításakor a leghatározottabban megtiltotta Davidsonnak a szajoli vasúti híd felrobbantását.¹²⁶

A VKF 2 tudomásával és Teleki Pál jóváhagyásával Budapesten tevékenykedő Davidson¹²⁷ tartotta magát az angol kül-

politika és így az angol nagykövet által támogatott magyar „semlegességi politikához”, tehát komolyabb szervezkedésre és szabotázsakciókra nem kerülhetett sor, Teleki váratlan öngyilkossága után pedig Davidson és legszűkebb stábjja, egy esetleges német megszállástól is tartva, Jugoszlávia felé elhagyta az országot.¹²⁸

Teleki Pál öngyilkossága után néhány nappal Pálóczi-Horváth György is emigrált.¹²⁹ A Magyarországon újságíróként dolgozó Pálóczi-Horváth Györgyöt a már említett Sidney Morell mutatta be Davidsonnak 1939 novemberében a Hangli kávéházban. Pálóczi-Horváth volt azon kevesek egyike, aki a külföldi utazást is vállalva, George Peter Howard névre kiállított angol útlevelel 1941. április 5-én átlépte a magyar határt. A Teheránban és Kairóban is dolgozó, Haifában 1941 nyarától a Szabad Magyarország Rádióállomása, majd Jeruzsálemben 1941 végétől a Magyar Nép Rádióállomása elnevezésű magyar nyelvű angol propagandaadót vezető Pálóczi-Horváth tárgyal majd az 1943 tavaszától a béketapogatások ügyében Isztambulba érkező magyar küldöttekkel.¹³⁰

A Davidson tehát a semleges Törökországba is követő, vele Isztambulban is együtt dolgozó, a magyar ügyekben egyre nagyobb hatáskörrel felruházott Pálóczi-Horváth György emlékezete szerint a Magyarország felé végzett SOE-munka jól elhatárolható korszakokra tagolódott:

Ez a tevékenység korszakok szerint változott. Az első korszakban, 1941 szeptemberétől 1941. december 11-ig, vagyis Davidson Isztambulba érkezésétől az angol–magyar hadüzenetig és az angol követség Budapestről való eltávozásáig, előkészület folyt. Davidson megkezdte az istanbuli magyar hálózat kiépítését, s megkísérelte – nyilván a Budapesten tartózkodó angol követség útján – a kapcsolatok kiépítését. Ez azonban

1941. december 11-ig nem járt sikerrel, mert a követség Magyarországról való eltávozása után került sor a második korszakra, amely 1942 április végéig tartott, s amely időszak alatt Davidson titkos futárokkal kísérletezett, akik tudtommal egytől egyig lebuktak. 1942 áprilisától 1943 februárjáig „altatták” Isztant, vagyis onnan nem végeztek bedolgozási munkát, minthogy a magyar és a német elhárító szervek figyelme igen erősen ráirányítódott az onnan eredő offenzív munkára. A harmadik korszak a Kállay-féle megadás előkészítő időszaka volt, ezt követte 1943. szept. 9-től 1944. márc. 19-ig a Kállay-kormánnyal való konspiratív kapcsolat korszaka, amely alatt mindennemű bedolgozás szünetelt. 1944. márc. 19-től a SOE istanbuli kirendeltségének 1944 végén történt felszámolásáig újra kapcsolatokat próbáltak felvenni egy németellenes fordulat vagy utolsó pillanatban végrehajtandó kiugrás végrehajtására alkalmasnak látszó elemekkel.”¹³¹

Az 1943 tavaszától „magyar referensként” tevékenykedő Pálóczi-Horváth feladata volt a Budapestről érkező hivatalos és félhivatalos magyar küldöttekkel történő tárgyalások lebonyolítása. A Rommel sikerei elől 1942 nyarán még a dél-afrikai Cape Townig menekülő Pálóczi-Horváthot 1942 késő őszen visszarendelték Kairóba. Hamarosan Isztambulba kellett utaznia, ahová a magyar szekció politikai referensévé nevezték ki. Emlékezete szerint felettese a következő formában tájékoztatta új megbízatásáról: most a titkosszolgálati munkának egy furcsa feladata vár rá, nem kell ugyanis a titkossággal törődni, sőt, minél nagyobb feltűnést kell keltenie magyar körökben, majd magyaráztaképpen hozzáfűzte, hogy „a magyar halak be akarják kapni az átállási horgot”, tehát Pálóczi-Horváthnak „jól látható horognak kell lennie, hogy a legügyetlenebb halak is megtalálhassák”.¹³²

Pálóczi-Horváth tehát miután találkozott a „magyar halakkal”, tájékoztatta Baklanovot is a tárgyalások menetéről, így a Szovjetunió az angol–magyar tapogatózások minden mozzanatáról értesült, sőt Baklanovon keresztül befolyásolhatta és befolyásolta is őket.¹³³

Az isztambuli magyar hálózat kiépítése tehát sikerrel járt, Pálóczi-Horváth emlékezete szerint az SOE-nak dolgozott, vagy az SOE-től kisebb-nagyobb megbízásokat fogadott el dr. Péterffy Tibor egyetemi tanár, dr. Pothoroczky György külkereskedelmi megbízott, dr. Schwarz Bertalan egyetemi tanár, dr. Erdélyi György, a Chinoi gyár vezérképviselője, Léderer Sándor, az Orion gyár vezérképviselője, Grün Zsigmond bőrdíszműves, dr. Váli Ferenc egyetemi tanár, Stössel Nándor újságíró. Az SOE-val kapcsolatban állt továbbá: Újváry Dezső főkonzul, Pósfay László követségi titkár, dr. Csiki Ferenc kereskedelmi attasé és Frey András újságíró.¹³⁴

A VKF 2, majd az Államvédelmi Központ egykori vezetőjének, Ujszászy Istvánnak az ÁVH fogságában írott feljegyzései szerint az isztambuli angol hírszerző kirendeltséggel az alábbiak tartották a kapcsolatot: Frey András újságíró, Hegedűs Gyula újságíró, Miske-Gerstenberger Jenőné (Mary), az isztambuli magyar főkonzulátus munkatársának angol származású felesége, Kovács Imre parasztíró, Acsay László építészmérnök, dr. Újváry Dezső isztambuli magyar főkonzul, Pálóczi-Horváth György újságíró, Cserépfalvi Imre könyvkiadó, ifj. Bethlen István gróf, követségi titkár, Barankovics István szerkesztő, újságíró, ifj. Wilhelm Károly, dr. Szent-Györgyi Albert szegedi egyetemi tanár, Kóródy Tibor országgyűlési képviselő, Andrassy Mihály gróf, szigetvári földbirtokos, Hartmann József szabadkai nagyiparos, Békeffi László konferanszié.¹³⁵

Váli Ferenc 1951-ben történt kihallgatása során részletesen beszámolt a második háború alatt Törökországban végzett munkájáról. A már akkor kitűnő angol kapcsolatokkal rendelkező Váli vallomása szerint 1941 januárjában, Teleki Pál közvetlen megbízásából került kapcsolatba az akkor a Miniszterelnökségen belül szerveződő Tájékoztató Osztállyal, amelynek feladata volt, hogy a nyugati kormányzatokat titkos diplomáciai csatornákon tájékoztassa a magyar kormány németbarát politikájának látszólagosságáról, illetve kényszerűségéről.

A Budapesten csak Elemér bácsinak becézett és köztisztetnek örvendő Macartney, a Teleki politikáját a BBC-ben támogató, így a beneši propagandát kezdetben nem kevés sikerrel ellensúlyozó angol történész¹³⁶ szavaival:

„Teleki valójában jelentős erőfeszítéseket tett, hogy titkos eszközökkel ellensúlyozza hivatalos politikája ilyen és egyéb vonatkozású következményeit. A Miniszterelnökségen egy külön szolgálatot hozott létre, amely névlegesen (általánosan elfogadott vonalon) a nemzet *szellemi nevelésével* foglalkozott, de valójában fedőszerve volt egy titkos *nemzetpolitikai szolgálatnak*, amelynek Teleki igazi politikájának a terjesztése volt a célja. Ez részben egy titkos nyomdán keresztül működött, amelyet olyan titkosan irányítottak, hogy nemcsak a szerkesztői munkát (amelynek irányelveit általában személyesen Teleki adta meg), hanem még a szedést, csomagolást, postázást, sőt, az iroda takarítását is csak magasabb beosztású és kipróbált hűségű emberek végezhették. A sajtótermékeket a feltűnés elkerülése végett egyszerre csak kis mennyiségben postázták, a postai bélyegzőket hasonló módon vásárolták meg (mivel a posták szabad használatának kormányprivilegiuma nem volt kihasználható). Ilyen módon röpiratokat, pamfleteket és egy hírmagyarázó folyóiratot terjesztettek,

amely bel- és külpolitikai helyzetelemzéseket, az elkövetkezendő belpolitikai fejleményekről (Teleki által rendelkezésre bocsátott) előrejelzéseket és Németország és hívei tevékenységével kapcsolatos leleplezéseket tartalmaztak, alkalmilag igen ötletes propagandaafogásokkal.

Gyakran ugyanazt az anyagot több különböző formában kiadták, a címzettek különféle társadalmi csoportjainak szellemi színvonalához és különleges érdeklődési köréhez alkalmazva. A szolgálat szorosan együttműködött az egyházakkal (Serédi bíboros, Apor győri püspök, valamint a katolikus egyház és a protestáns egyházak néhány más vezető személyisége volt beavatva). Különleges felhívást intéztek a nagy egyházi szervezetekhez (mint a katolikus és protestáns parraszt- és munkásegységek). A szolgálat helyi megbízottak hálózatával rendelkezett, közülük sokan a klérushoz tartoztak, vagy olyan személyek voltak, akik az említett szervezetekkel összeköttetésben álltak. Többek között ilyen volt Mgr. Varga Béla, a Kisgazdapárt alelnöke, Kovács Béla, a Kisgazdapárt háború utáni főtitkára (akit az oroszok elraboltak), és Mgr. Pehm József, a későbbi Mindszenty bíboros. Ezek nemcsak a központból származó irodalom szétosztásában működtek közre, hanem hírszerzési munkát is végeztek, és néhányukat nemcsak német és nyilaskeresztes tevékenység felderítésével bízták meg, hanem azzal is, hogy számoljanak be a helyi közigazgatási tisztségviselők viselkedéséről, különösen az olyan esetekről, amikor nemzetiségi területeken nem követik lelkiismeretesen a kormány nemzetiségi politikáját.¹³⁷

Teleki Pál miniszterelnöknek így a Magyar Revíziós Liga¹³⁸ hálózatán kívül a Miniszterelnökségen is saját apparátus állt a rendelkezésére, hogy a revízió mellett másik kiemelt kül-

politikai célját, a németek hatalmi törekvéseinek semlegesítését és az ország függetlenségének megőrzését támogassa.

A Nemzetpolitikai Szolgálat a hazai nyilas propagandát, míg a Tájékoztató Osztály a nemzetközi kisantant-propagandát igyekezett – nem kevés sikerrel – ellensúlyozni. Megszüntetésük egyben a Teleki-féle semlegességi politika feladásaként is értelmezhető volt. Kállay Miklós, majd Lakatos Géza miniszterelnökök később mindezen hálózatok segítségével építettek ki kapcsolatokat, illetve érintkeztek a szövetségesek, majd a Szovjetunió képviselőivel. Ennek a titkos hálózatnak a meghatározó alakja volt Szent-Iványi Domokos.¹³⁹ Szent-Iványi később a titkos szervezetek konspirációs szabályai szerint működő Magyar Közösség hálózatára épülő Magyar Függetlenségi Mozgalomban és a Kiugrási Irodában tevékenykedett, majd vált a németellenes magyar ellenállás kiemelkedő alakjává. Az idegen megszállás alatt a magyar érdekekért tevékenykedő Szent-Iványi és társai ellen a háború után is felléptek. Az ellenállás az ellenállás. A megszállás pedig megszállás, akár német, akár orosz. Az ellenállásra alkalmas titkos hálózatok felfedése, megfigyelése, befolyásolása, esetleges szétrombolása vagy átalakítását követően további felhasználása pedig mindig és mindenkor eminens birodalmi érdek.¹⁴⁰

A Magyar Revíziós Liga 1927. július 27-én alakult, alig több mint egy hónappal a *Daily Mail* 1927. június 21-i számában Harold Sidney Harmsworth, azaz Rothermere lord által Hungary's Place in the Sun címmel publikált cikk megjelenése után.

Mint korábban már említettük, a harmincas évek közepétől a Gresham-palotában Herczeg Ferenc elnöklelte, de Fall Endre operatív irányítása alatt működő Magyar Revíziós Ligának a revízió belföldi és külföldi népszerűsítésén túl a

német hatalmi törekvésekkel szembeni szellemi önvédelem, majd a „béketapogatózások” titkos diplomáciai előkészítése is a feladata volt. Az angolszász hatalmakkal a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium a Revíziós Liga titkári hálózatán keresztül kezdte meg a béketapogatózásokat. A semleges európai országokba, amelyek a legjobb lehetőségeket nyújtották a kapcsolatok felvételére és a hírszerzésre, a Revíziós Liga legjobb embereit igyekezett kiválasztani Ullein-Reviczky Antal, így került Frey András Isztambulba, Gellért Andor Stockholmba, Honti Ferenc Genfba, Tamás András pedig Lisszabonba.¹⁴¹

Az angol, majd az amerikai hadüzenet után Ciano olasz külügyminiszter emlékezete szerint az alábbi anekdota nagyon népszerű volt Budapesten:

- *Magyarország köztársaság?*
- *Nem, királyság.*
- *Eszerint önöknek királyuk van?*
- *Nem, tengernagyunk.*
- *Akkor önöknek flottájuk van?*
- *Nem, még tengerünk sincsen.*
- *Önöknek ugyebár területi követeléseik vannak?*
- *Igen.*
- *Amerikával szemben?*
- *Nem.*
- *Angliával szemben?*
- *Nem.*
- *Oroszországgal szemben?*
- *Nem.*
- *Hát akkor kivel szemben vannak követeléseik?*
- *Romániával szemben.*

– *Ezek szerint hadat üzennek nekik?*

– *Nem, a szövetségeseink.*¹⁴²

Teleki Pál vagy Kállay Miklós politikájának ismeretében az anekdota a következőképpen akár tovább is bővíthető:

– *Önöknél van ellenállás?*

– *Van.*

– *Ki az ellenállás vezetője?*

– *A miniszterelnök.*

– *A miniszterelnök emigrációban van?*

– *Nincs.*

– *Hol van?*

– *A Parlamentben.*

Visszatérve a Budapesten Davidsonnak is dolgozó Váli esetére: ő 1942 őszén, egy, a Belvárosi kávéházban Bajcsy-Zsilinszky Endrével folytatott beszélgetést követően találkozott Ullein-Reviczky Antal külügyi sajtófőnökkel, aki Fall Endréhez, a Revíziós Liga egyik vezetőjéhez irányította.

A törökországi utazás teljes körű technikai előkészítését (szükséges papírok és engedélyek beszerzése, megfelelő „fedősztori” kidolgozása) Fall Endre vállalta magára. Váli 1943 februárjában, közvetlenül az utazása előtt még egyszer találkozott Fall Endrével, majd Ullein-Reviczkyval, aki ekkor közölte is Válishal, hogy feladata az angolszász körök tájékoztatása lesz.¹⁴³

E szerint Magyarország a nyugati szövetségeseikkel szemben nem tekinti magát hadviselő félnek, és kész bármikor tárgyalásokat folytatni az országnak a nyugati szövetségesek által történő megszállásáról. Ullein-Reviczky külön felhívja Váli figyelmét a várható provokációkra, valamint hogy a kap-

csolattartásra kizárólag a diplomáciai postát vegye igénybe. Davidson 1941. áprilisi távozása után Válinak megszakadt a kapcsolata az angolokkal, a későbbiekre kijelölt kapcsolat-tartónak a szintén az angoloknak dolgozó Schwarz Bertalan isztambuli egyetemi tanárt nevezte meg, aki 1941 nyarán már levélben kereste Válit.

Váli Törökországba érkezve jelentkezett az angol nagykövetségen és Pálóczi-Horváthnál is, és mint a Kállay-kormány titkos, de hivatalos megbízottja tevékenykedett Isztambulban.¹⁴⁴ Az angoloktól azt a feladatot kapta, hogy az isztambuli magyar kolóniában látottakról és hallottakról rendszeresen jelentést tegyen, illetve hogy az angol politikának megfelelően ugyanitt propagandát folytasson. Váli tehát a magyarok mellett az angoloknak is dolgozott.¹⁴⁵

A német megszállással Váli feladatának hivatalos jellege megszűnt, egy ízben Ankarába utazott a Lakatos-kormány-nal történő kapcsolatfelvétel ügyében, de 1946 nyaráig, hazatéréséig, a török fővárosban maradt, és az angoloknak továbbra is dolgozott.¹⁴⁶

Sőt, hazatérését az angolok a szovjet követségen keresztül intézték, így minden bizonnyal jobb fedést biztosítva számára, ezek után nem meglepő, hogy a Pénzügyminisztériumban angol és amerikai ügyekkel foglalkozhatott és hozzáférhetett a Jóvátételi Hivatal angol és amerikai érdekeltségekről és vagyonokról készült szigorúan bizalmas anyagaihoz. A magyar kormányval folytatott jóvátételi tárgyalásokon így az angolszász hatalmak Váli révén már előre ismerhették a magyar adatokat és álláspontot.¹⁴⁷

Ügynökök és provokátorok

A magyarországi futárszolgálatra Davidson folyamatosan keresett megbízható embereket, a veszélyes feladatra végül Satvet Lütffi Tozan, Miske-Gerstenberger Jenőné és Visnovitz Jenőné vállalkozott.¹⁴⁸

Davidson, hogy félbehagyott budapesti munkáját, a magyarországi hálózat kiépítését is sikerrel be tudja fejezni, leveleket fogalmaztatott és fordíttatott Pálóczi-Horváthtal, ezeket a fent említett futárokkal Cserépfalvi Imréhez, Kovács Imréhez, Bálint Györgyhez, illetve Kertész Róberthez, Barankovics Istvánhoz és Szakasits Árpádhoz kellett volna eljuttatnia.¹⁴⁹

Pálóczi-Horváth a Cserépfalvihoz, Bálint Györgyhez és Kovács Imréhez írott első levelében az SOE általános feladatainak megfelelően egy puccs előkészítését, illegális újságok kiadását, röpcédulakampányokat, ipari szabotázszt, a magyarországi helyzet forradalmasítását javasolta és kérte a három címzettől, ellenkező esetben számolni kell a visszatért területek ismételt elvesztésével is. Pálóczi-Horváth szavaival:

„A magyar népnek mindent el kell követnie, hogy bebizonyítsa a nagyvilág előtt, hogy nem Hitler cinkosa: hogy ebbe a háborúba őt a kiszípolozó, elnyomásban tartó uralkodóosztály kényszerítette bele. A környező európai népek minden módon bebizonyítják, hogy gyűlölik a hitleri elnyomást. A magyar nép – ha nem akar új Trianont – jól teszi, ha sürgősen bizonyítékát adja hasonló állásfoglalásnak.”¹⁵⁰

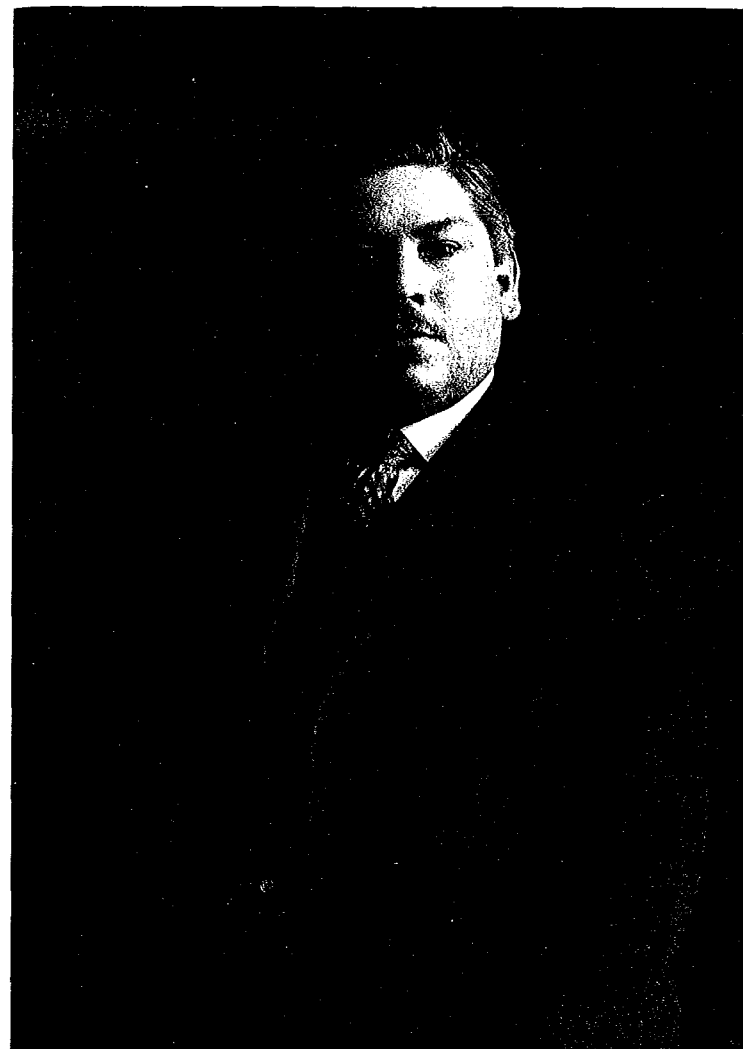
Az első és a második levélben is szó esik a Cserépfalvinak küldött százezer pengőről és a Pálóczi-Horváth által vezetett Magyar Nép Rádióállomása elnevezésű angol propaganda-rádió-adásról. Szintén mindkét levélben hangsúlyosan szerepel, hogy az SOE-direktíváknak megfelelően Davidson

szeretne ellenzéki politikusokat vagy neves közéleti embereket emigrálásra bírni, és a világszerte ismert és elismert Bartók Béla vezetésével több emigráns politikus, így Eckhardt, Vámbéry Ruzstem, Károlyi Mihály támogatásával, valamint az esetleg emigráló Rassay Károly és Szakasits Árpád részvételével egy „szabad magyar mozgalmat” vagy „ellenkormányt” alakítani. Felmerül a műveiben az emigráns létről mindig megvetéssel értekező, az emigráns létet értelmetlennek és haszontalannak tartó Szekfű Gyula emigrálásának a lehetősége is.¹⁵¹

Szekfű a tervek szerint Isztambulba utazott volna előadásokat tartani, majd nem tért volna vissza Budapestre, hanem Oxfordba távozott volna Macartney professzort támogatni az októbrista emigráció egyre erősödő propagandájával szemben. A szintén az SOE-ban tevékenykedő magyar származású zenész, Francis Shelton így emlékezett: „Pálóczi-Horváth egy alkalommal megkért, hogy vegyek egy könyvet, amely elég vastag ahhoz, hogy fel lehessen nyitni az előzéklapot, és titkos üzenetet lehessen alatta elhelyezni Szekfű Gyula, a legmagasabb körök nagyra becsült tagja részére. Olyan könyvet kellett kiválasztanom, amely beleillett a professzor szokásos olvasmányainak sorába.”¹⁵²

A tervből végül nem lett semmi. Valószínűsíthető azonban, hogy a nagy tervekkel és reményekkel külföldre utazó Eckhardt Tibort¹⁵³ sikerrel marginalizáló propaganda a *Három nemzedék* szerzőjét is különösebb lelkiismeret-furdalás nélkül lejáratva és így semlegesítette volna.

Később más, de nagyon hasonló kombinációban felmerült a szintén világhírű Szent-Györgyi Albert emigrálásának lehetősége is: „Ha valaki a mi köreinkben meg tudná közelíteni Szent-Györgyi professzort, meg kellene tenni. Hajlandó-e kijönni és a független magyar mozgalmat vezetni és irányí-

Rassay Károly

tani? Csécsy Imre nem tud kijönni? Vagy egy más szocialista vezető? A magyar politikai emigráció úgy Angliában, mint Amerikában: egymással veszekszik. Eckhardt októberben még arról írt, hogy *ő a magyar kormány külföldi, alkotmányos ellenzéke*. Jellemző, hogy az angoloknak Vámbéry személye és csoportja sokkal rokonszenvesebb, mint az Eckhardté. Hivatalos támogatást azonban egyik csoport sem kap, és – érzésem szerint – nemzeti bizottságként, vagy pláne ellenkormányként a jövőben sem fogják egyiket sem elismerni. Más volna a helyzet, ha mostanában kijönné néhány komoly politikus. Mondjuk a Rassay, egy-két szocialista és még egy-két jó név.”¹⁵⁴

Rassay Károly emigrálása különösen fontos lett volna Pálóczi-Horváthnak, mindkét levelében név szerint is megemlíti a két háború közötti nemzeti liberális politika egyik legnagyobb alakját.¹⁵⁵

A Davidson levelében írottak összhangban voltak az angol külügyminiszter, Eden által megfogalmazott brit állásponttal, amely szerint nincs egyetlen komolyan vehető emigráns szervezet, amely akár Magyarországon, akár az emigrációban döntő befolyással rendelkezne, így az angolok sem Eckhardtot, sem Károlyit, sem Jászit, sem Vámbéryt, sem Zsilinszky Antal csoportját nem ismerik el hivatalosan, mely elismerés minden bizonnyal nem kevés komplikációt okozott volna a kiemelten támogatott cseh emigrációval vagy akár a Szovjetunióval ápol politikában.¹⁵⁶

Davidson már 1941 tavaszán, jugoszláv területen, útban Törökország felé panaszkodott Pálóczi-Horváthnak, hogy rajta kívül több megbízható emberének is kínált fel angol útlevelet, így például Rassay Károlynak, Békeffi Lászlónak, Stark Jánosnak, Szakasits Árpádnak, Gratz Gusztávnak – de kivétel nélkül elutasították az ajánlatot.¹⁵⁷

Ennek magyarázata a hivatalos angol elismerés esetleges elmaradásától való félelem és az emigrációtól való idegenkedés mellett az is lehetett, hogy a hazai közéletet a második magyar hadsereg pusztulásáig nem hatotta át a háborús pszichózis, és a német megszállásig vagy talán egészen a nyilas puccsig nem tapasztalhatta meg a háború összes borzalmát.

Azt is fontos megállapítanunk, hogy a magyarországi legális és illegális ellenzék a békekötést és a háborúból való kilépést elsősorban a kormányzattól és a kormányzótól várta, és ennek megfelelően fogalmazta meg saját taktikáját és stratégiáját.¹⁵⁸

A levelek átadása azonban korántsem volt zökkenőmentes, és komoly bonyodalmakat okozott. A levelek java része sohasem jutott el a címzettekhez.¹⁵⁹

A Kovács Imréhez hasonlóan a Cserépfalvi Kiadónál a Szovjetunióról könyvet megjelentető, illegális kommunista kapcsolatokkal is rendelkező Markos György, a Sopronkőhidától a svájci határig menetelő hírhedt „vándorló fegyház” tagja visszaemlékezéseiben felveti annak a lehetőségét is, hogy az akció provokációs céllal lehetett olyannyira ostobán megtervezve, hogy Davidson mindhárom futárát őrizetbe vehette a VKF 2.¹⁶⁰

1942 januárjában Visnovitz Jenőné Isztambulból hazatérően már nyomozók várták a Déli pályaudvaron, 1942 márciusában Lütfi Tozant provokációra gyanakodva maga Cserépfalvi Imre könyvkiadó, míg 1942 júniusában Miskénét Bethlen András főszerkesztő jelentette fel.¹⁶¹

A futárok lebukásában a sorozatos konspirációs hibák mellett fontos szerepet játszott a VKF 2-nek dolgozó Starasolszky Aranka is.¹⁶²

Cserépfalvi Imre Starasolszky Arankával 1941 tavaszán találkozott a könyvkiadó Váci utcai üzletében.¹⁶³ A fiatal

és csinos hölgy íróként mutatkozott be, és könyvkiadási ügyben kereste Cserépfalvit, dicsérte a kiadó által megjelentetett könyveket, és készülő kéziratának keresett méltó helyet. Cserépfalvinak gyanús volt a hölgy, később egy baráti füles alapján kiderült Starasolszky valódi foglalkozása, így a következő alkalommal már a kiadó lektoraként tevékenykedő Kovács Imre találkozott vele. Ő is végighallgatta a nő készülő kéziratáról, németellenességéről és szovjetbarátságáról szóló meséket, majd azt tanácsolta neki, hogy írjon inkább szerelmes regényeket, a kiadó már így is tele van unalmas politikai kéziratokkal. Kovács Imrére is mély benyomást gyakorolt a szépsége, így biztos volt abban, hogy hamarosan valakit sikerrel hálóz majd be a csinos agent provocateur.¹⁶⁴ Nem kellett csalódnia:

„Pár hónap múlva Kovács Imre elmondta, hogy a Hangli kioszkban találkozott a közkedvelt Békeffi László kabaréművésszel, akit úgy ismertek városszerte, mint az ellenállási mozgalom élharcosát. Békeffi igen bizalmasan közölte vele, hogy különös szerencse révén megnyílt a lehetősége arra, hogy újra kapcsolatba léphessen az angol titkosszolgálattal. A közeli napokban fog kiutazni egy igen művelt, tökéletesen megbízható barátnője, akinek nagyon jó összeköttetései vannak diplomáciai körökben, s módjában volna kijuttatni és behozni olyan anyagokat, amelyek egy komoly szellemi szabatázs megszervezéséhez szükségesek. Kérte Imrét, hogy készítsen el egy tervezetet a mozgalom beindítására, és sorolja fel, hogy mivel segíthetik külföldről a szervezkedést. Imre félig tréfásan érdeklődött a *barátnő* iránt: fiatal? Csinos? Jó svádájú? Majd Békeffi dicsérő válaszai után azt kérdezte: *Nem Starasolszky Aranka ez a bizonyos futárjelölt?* Békeffi megdöbbenve kérdezte, honnan ismeri a barátnőjét. Imre kitért az egyenes válasz elől, inkább arra törekedett, hogy le-

beszélje Békeffit erről a veszélyes kapcsolatról. Közölte vele, hogy meggyőződése szerint Starasolszky Aranka nem megbízható ilyen veszélyes ügyekben – bajt hozhat mindnyájunkra. Ajánlotta, hogy szakítsa meg sürgősen ilyen irányú kapcsolatát vele. Békeffi fölháborodva tiltakozott, képtelennek tartotta ezt a nagyfokú bizalmatlanságot.”¹⁶⁵

Békeffinek 1942 nyarán már egészen más lehetett a véleménye Starasolszkyról, de addig még Cserépfalviékkal is sok minden történt.

A Davidson magyarországi hálózatának lebukását segítő VKF 2 felderítő és elhárító expozitúrát – amelynek tevékenysége következtében az SOE Davidsont a magyar ügyekből teljes mértékben kivonta, és a továbbiakban a jugoszláv, majd az olasz vonalon alkalmazta¹⁶⁶ – Merkly Antal ezredes vezetésével az Isztambulból induló angol kémtevékenység semlegesítésére 1942-ben hozták létre. Az 1943 őszéig Mittelmajer motorkerékpáralkatrész-behozatali vállalat fedőnéven a Bajza utca 44. szám alatt működő szervezethez tartozott Bágyoni Ferenc, Németh Tibor százados, Szentkirályi Géza százados, Gedővári János hadnagy, Rózsa Tamás hadnagy, Halász Ferenc ellenőr, Simon Illés ellenőr, Maga Jenő segédellenőr és Knapik József gépkocsivezető.¹⁶⁷ Merkly hálózatához tartozott a csinos beugrató ügynöknő, Starasolszky Aranka is.¹⁶⁸

Merkly legjobb ügynöke és bizalmi embere György András, alias Grosz Andor kereskedő volt. A kereskedők mellett a VKF 2 az Isztambulban vendégszereplő színházi és cirkuszi társulatok, zenekarok és együttesek tagjait, így énekesnőket, színésznőket és artistákat is igyekezett beszervezni.¹⁶⁹

Davidson kurírjainak, valamint a győri szabatázsban érintett személyeknek, köztük Békeffi Lászlónak és a kabaré titkárának, a Budapest és Győr között futárszolgálatot teljesítő Marton Dezsőnek a lebukása és elítélése, valamint David-

son félreállítása után az angolok majdnem egy évig, 1943 kora tavaszáig pihentették az isztambuli vonalat. A magyar kormány által 1943 tavaszán Isztambulban kezdeményezett béketapogatózások, korábban Aday János szófiai és ankarai, később Bartalis Kálmán isztambuli katonai attasé felmentése, majd a helyükre Hatz Ottó kinevezése, valamint a Bajza utcai VKF 2 expozitúra felszámolása egymással több szálon is összefüggésbe hozható események. A magyar politika mindezen intézkedéseivel is igyekezett a titkos tárgyalásoknak, később a folyamatos információcserének kedvezőbb körülményeket biztosítani. Az angolok is érzékelték a növekvő isztambuli magyar érdeklődést, ennek köszönhető Pálóczi-Horváth Isztambulba helyezése és magyar referenssé történő kinevezése.¹⁷⁰

Hatz Ottó, Grosz Andor vagy Bágyoni Ferenc azonban nem csak a VKF 2-vel tartott szoros kapcsolatot.¹⁷¹

Hatz Szófiába érkezése után azonnal megismerkedett Otto Wagnerral, alias Deliusszal, a szófiai Abwehr-kirendeltség vezetőjével, akihez mindvégig szoros munkakapcsolat fűzte. Hatz a szovjetunióbeli kihallgatásai során csak 1948. február 7-én vallotta be első ízben – miután a kihallgatást végző szovjet tiszt konkrétan hivatkozik Nedeva ezredesnek, a bolgár hadsereg hírszerző osztálya tisztjének egy korábbi vallomásra –, hogy az isztambuli magyar kereskedelmi attasén, a VKF 2-nek is dolgozó Csiki Ferencen keresztül már 1941-ben kapcsolatba kerül a szövetségesek hírszerző szerveivel. Hatz vállalta, hogy a diplomáciai futárpostáján keresztül a budapesti lengyel bizottság címére többször is továbbít az isztambuli lengyelektől kapott leveleket és pénzösszegeket. Az isztambuli lengyel konzulátusra címzett, Budapestről, Szapáry gróf által feladott borítékok között azonban talált egy gyanús kül-

deményt, amelyet nem továbbított, hanem további vizsgálat céljából Deliuszhoz juttatta.

A Hatz által Deliusznak átadott zárt boríték valóban mikrofilmre vett hírszerzési adatokat is tartalmazott, a lengyel hálózat tehát a lengyel menekültek segélyezése mellett az angoloknak is dolgozott. Deliusszal megbeszélték, hogy dezinformációs célból továbbra is kapcsolatot tart a lengyelekkel, és a jövőben is mindenről tájékoztatni fogja Deliust.

Deliust ettől kezdve megbízott Hatzban, és ez a körülmény néhány évvel később Hatz szempontjából különösen fontos lesz majd.

Hatz ezt követően a VKF 2 mellett az OSS-nek, az Abwehrnek és a különböző zsidó segélyszervezeteknek is dolgozó Grosz Andoron, majd a VKF 2 mellett az amerikaiaknak is dolgozó Kövess Lotháron, a Standard Oil Company tisztviselőjén keresztül 1943 őszén több alkalommal is találkozott az amerikaiakkal, köztük az MI 6-ot az OSS-re cserélő Alfred Schwarzcál, az isztambuli hálózat Dogwood fedőnevű vezetőjével. Dogwood ezt követően Jasmine fedőnév alatt Hatzot is beszervezte. Grosz fedőneve Trillium, Kövessé Jacaranda, Bágyonié Pink lett. A Hatzra nézve legveszélyesebb ügynök Laufer Frigyes volt, aki az amerikaiaknak Iris fedőnéven dolgozott, de ő volt az is, aki az Abwehr lefejezése és a bulgáriai Abwehr-rezidentúra vezetőjének, Richard Klattnak Szófiából Budapestre költözése után, az isztambuli zsidó származású hálózat tagjai közül egyedülként az SS titkosszolgálat, a Sicherheitsdienst bizalmi embere is tudott maradni.

Hatz tehát kettős ügynökökkel körülvéve – és közben kettős ügynökké válva – igyekezett a magyar kormány és az amerikaiak között közvetíteni. Az amerikaiak a békekötéskor várható jóindulatukért cserébe a magyar kormánytól folyamatos tájékoztatást kértek a német gazdaság és a német

hadigépezet aktuális helyzetéről, valamint partizánakciók szervezését és a magyar csapatoknak a keleti frontról való teljes kivonását is követelték. Hatz az amerikai feltételekről Budapesten beszámolt Kádár Gyulának, a VKF 2 vezetőjének és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknek. Hosszas mérlegelés után Kádár és Szombathelyi a kapcsolatfelvétel mellett döntött. A Magyar Rádióban beolvasták a következő mondatot: „Isztambulból jelentik, hogy az izmiri kiállításon a magyar pavilon a két ország közötti gazdasági kapcsolatok további jó ütemű fejlődéséről tanúskodik.” Válaszul az Egyesült Nemzetek Észak-Afrikai Rádiójában az amerikaiak ezt az előbbihez hasonlóan semmitmondónak tűnő üzenetet olvasták be: „Török politikai körök azt várják, hogy a közeljövőben fontos katonapolitikai események fognak bekövetkezni.” A megállapodás tehát az ismertetett feltételekkel az amerikaiak és a magyarok között 1943 decemberében ezúton megkötött.

Hatz Ottót ezt követően, 1944 januárjában ankarai és isztambuli katonai attasénak nevezték ki. Hatz, hogy a titkos amerikai kapcsolatot a németekkel szentesítse, valamint saját személyét is biztosítsa – a kettős ügynökök miatt a közeljövőben bizonyosan bekövetkező lebukásra is gondolva –, Kádár Gyulával 1944 januárjában Münchenben Canarisnak, majd egyedül 1944 februárjában Deliusnak is felfedte az oss-szel történt kapcsolatfelvételt. Az oss-szel folytatott tárgyalások célját az információszerzésben jelölte meg, egyúttal gondosan elhallgatva ez ügyben a magyar kormánykörök érintettségét. Canaris a kapcsolatok megszakítását, míg Delius a kapcsolatok fenntartását javasolta az amerikaiakkal.

Az isztambuli amerikaiakat – titkolva, hogy Canaris előtt saját maga leplezte le amerikai kapcsolatait – pedig arról tájékoztatta, hogy az oss-hez fűződő kapcsolata valamiféle-

képpen a német hírszerzés tudomására jutott, és minden bizonnyal figyelik őt. Tájékoztatta továbbá az amerikaiakat a magyar kormányról arról a szándékáról, hogy a kapcsolatokat szeretné politikai szintre emelni, és mielőtt döntene és cselekedne, tudni szeretné, hogy mire számíthat a háborúból történő kilépése esetén. Dogwood ezen a ponton élesen félbeszakította Hatzot, a kapcsolat megszakításával, majd Budapest bombázásával is fenyegetőzött.

Végül Dogwood újabb feladattal, két rádióadó Budapestre juttatásával bízta meg Hatzot, ő elvállalta a feladatot, de nem teljesítette. Az egyik rádiót elrejtette, majd az amerikaiakat arról tájékoztatta, hogy az megsemmisült Szófia bombázásakor, a másikkal a Budapestre szállításával pedig titkárát, Bágyoni Ferencet bízta meg. Budapesten Kádár Gyula arról informálta, hogy svájci és külügyminisztériumi kapcsolatokon keresztül döntés született egy amerikai ejtőernyős különítmény ledobásáról, amelyről Hatznak korábban nem volt tudomása. Isztambulban, már Magyarország német megszállását követően, 1944 áprilisában Dogwood azt állította Hatznak, hogy erről őt nem informálták. Ha ez valóban így történt, akkor a genfi oss, így Allen Dulles nem tartotta fontosnak az isztambuli oss tájékoztatását a Sparrow Mission¹⁷² tervezett akciójáról. Hatzot ezt követően jelentéstételre Budapestre rendelték.

A kettős játszmák nagymestere azonban mielőtt Budapestre indult volna, üzenetet hagyott Deliusnak, hogy a magyar fővárosba utazik az amerikaiaktól kapott rádióadót átadni a VKF 2-nek, majd Bécsben az Abwehr egyik ezredesét is tájékoztatta az amerikai rádióról. Hatz most is jól számított, Budapesten Kádár Gyula letartóztatásának a híre fogadta, és a Bágyoni által a rádióval együtt hozott levélből egyértelműen kiderült, hogy Hermes fedőnéven Laufer Fri-

gyes a németeknek is dolgozik, tehát a németek jól ismerik az isztambuli amerikai hálózatot, és a rádióról is tudnak. Hatznak ezek után nem volt kétsége arról, hogy az ő letartóztatása is a küszöbön áll, ezért a Hadik-laktanyában, egy német összekötő jelenlétében személyesen adta át Garzuly VKF 2-alezredesnek a rádiót és a levelet. Nem sokkal ezután, 1944 május elején a Gestapo valóban letartóztatta Hatzot (és a többieket is), de miután Delius igazolta Hatz sztoriját, már május végén szabadon engedték. Hatz terve bevált, szabad volt. Hogy a németek gyanakvását teljes mértékben eloszlassa és elnyerje bizalmukat, június elején még egyszer Isztambulba utazott, és a németek tudomásával egy kitalált, a Bakonyban harcoló nem létező partizánegység számára kért utánpótlást.

A már korábban említett és az angolok ügynökeként azonosított Váli Ferenc közvetítésével eljuttatott üzenetet az angolok komolyan vették, és a kért időpontban és helyszínen felszerelést, fegyvereket és élelmiszereket dobtak le. Három ejtőernyős is érkezett a küldeménnyel, ezeket a németek már várták, és azonnal letartóztatták. A németek ezt követően Hatz Ottót olyannyira a bizalmukba fogadták, hogy támogatták Csataj Lajos honvédelmi miniszter szárnysegédjévé való kinevezését. Hatzot október 15. után hadtestparancsnokká nevezték ki, de nem sokkal később átszökött a szovjetekhez.¹⁷³

Hatz lélegzetelállító és nem mellékesen sikeres játszmáit Kádár Gyula egyenesen zseniálisnak nevezte.¹⁷⁴

1942. január 18-án éjszaka Cserépfalvi Imrét a Váci utca 48. számú lakásában letartóztatták, a Hadikba vitték, majd fizikai bántalmazások között megkezdték a kihallgatását is. Pálóczi-Horváthról, Kovács Imréről, Bálint Györgyről, szociáldemokrata és kommunista kapcsolatairól kérdezték el-

sősorban. Nem egészen két hét múlva hazaengedték, de a lelkére kötötték, hogy semmiképpen sem hagyhatja el a várost, és mindennap jelentkeznie kell a Hadikban.

Néhány nappal később a kiadóban találkozott Bálint Györggyel és Kovács Imrével. Bálint Györgynek egy ismeretlen nő átadott egy Isztambulból küldött csomagot. A mikrofilmeken található levélbe Bálint György azonnal beleolvastott, majd szerette volna megmutatni Cserépfalvinak és megbeszélni vele. Cserépfalvi helyett azonban csak a feleségével tudott beszélni, és a hírre, hogy Cserépfalvit letartóztatták, a nála lévő mikrofilmeket még aznap leadta a Hadikban, a defenzív osztályon.

Néhány hét múlva Bálint és Cserépfalvi idézést kapott a vezérkari főnökség különbíróásától. Másnap a megadott időben jelentkeztek. Egy rögtönítélő bíróság ült össze, amely Visnovitz Jenőné ügyében ítélezett. Bálint, Cserépfalvi és Visnovitzné szembesítése eredménytelen maradt. Mint később kiderült, azért, mert Visnovitznét már a Déli pályaudvarra érkezése után letartóztatták, így a csomagot nem adhatta át Cserépfalvinak, illetve Bálint provokálása másnap reggel egy női ügynök által is sikertelen volt, mert az a mikrofilmeket a kézbesítés után leadta a Hadikban.

Visnovitz Jenőné vallomásában beismerte, hogy 1941 végétől kezdve több esetben is futárszolgálatot vállalt az angol titkosszolgálat megbízottjai számára. Legutóbb decemberben adtak át neki egy küldeményt, hogy Temesvárra, egy fényképészhez vigye, és kapott még egy csomagot, amelyet Budapesten Cserépfalvi Imrének kellett átadnia.

Az angol ügynökként is dolgozó fényképésszel együtt nagyítón keresztül elolvasták a Budapestre címzett mikrofilmeket. Visnovitzné január 17-én lépte át a magyar-román

határt, és 18-án a reggeli órákban tartóztatták le telefonálás közben a Déli pályaudvaron.

A tárgyi bizonyítékot, a Pálóczi-Horváth levelét tartalmazó 14 mikrofilmet a rókaprém gipszből mintázott fejrészébe rejtve, csak nagy nehezen, hosszas ruházátvizsgálás után találták meg a nyomozók.¹⁷⁵ Feltételezhető, hogy az SOE isztambuli magyar hálózatának tagja, Grün Zsigmond bórdíszműves volt a mikrofilm ügyes preparálója.¹⁷⁶

Visnovitz Jenőné kötéltálati halálra, majd kegyelemből 18 évi börtönbüntetésre ítélték.¹⁷⁷

Március 30-án megérkezett Cserépfalvihoz a második futár, a titkos kurír feladatait eddig hibátlanul teljesítő Satvet Lütfi Tozan¹⁷⁸, ennek következtében Cserépfalvit („Csimrét”), Bálint Györgyöt („Bgyurit”) majd Kovács Imrét („Kimrét”) letartóztatták, először a hírhedt Hadik-laktanyába, majd néhány nappal később a nem kevésbé rettegett Margit körúti katonai fogházba szállították őket.¹⁷⁹ Tozannak feltűnt Cserépfalvi zavart viselkedése, ezért a nekik küldött rövidhullámú adó-vevő készüléket nem is adta át a könyvkiadónak, hanem késlekedés nélkül a török követségre vitte, és megsemmisítette. Tozan tehát csak a cigarettásdobozban elrejtett mikrofilmes leveleket hagyta ott Cserépfalvinál.¹⁸⁰

A magyar királyi honvéd vezérkar főnökének bírósága 1942. április 30-i rendelkezése szerint Cserépfalvi Imre elsőrendű, Bálint György másodrendű és Kovács Imre harmadrendű vádlott Budapesten, még közelebbről ismeretlen időpontban az angol titkos szolgálatban álló Davidson Basil angol állampolgárral és Pálóczy Horváth György Magyarországról Egyiptomba emigrált hírlapíróval szövetkezve elhatározták, hogy Magyarországon a hitlerizmus és fasizmus ellen mozgalmat szerveznek és vezetnek, a belső ellenállást kiépítik a szö-

vetségesek ellen, hogy Németország Magyarországot nyíltan megszállja és a tengely-hatalmak katonai érdekeinek veszélyeztetése céljából propagandát fejtenek ki, röpiratot terjesztenek, engedély nélkül betilapot jelentetnek meg, rövidhullámú rádiókészülékkel az 1941. évi április hó elején Ankarába távozott Davidson Basilt és Pálóczy Horváth Györgyöt a magyarországi politikai hangulatról és esetleges katonai hírekről értesítik, a tervük végrehajtása céljából 1941. június 30-ika után most nevezett társaikkal futárok útján érintkezést tartottak, Cserépfalvi Imre i.r. gyanúsított a tengely-hatalmak érdekeit veszélyeztető munkákat adott ki, irányította a szervezkedést, annak előmozdítása érdekében 1942. januárjában 100.000 pengőt vett át a földmunkások és iparmunkások megszervezésének a céljaira és ezt az összeget továbbította, Bálint György II.r. gyanúsított az ipari munkásság körében, míg Kovács Imre III.r. gyanúsított a földmunkások között szervezkedést indított, vagyis háború idején a magyar állam és a szövetségesek fegyveres erejének szándékosan hátrányt, illetőleg az ellenségnek szándékosan előnyt okoztak.¹⁸¹

Mindezen vádpontok alapján hűtlenség büntetnének gyanúja miatt nyomozóeljárást és egyúttal vizsgálati fogságot rendeltek el, ugyanis a bíróság szerint tartani lehet a szökésüktől, a bizonyítékok megsemmisítésétől és a megkezdett bűncselekmények folytatásától is.

A honvéd vezérkar főnöksége által a belügyminiszternek küldött hivatalos tájékoztatásban ez áll:

„Megállapítás szerint a forradalmi belső szervezkedésnek már nemcsak a belső előkészítése folyt, hanem annak végrehajtása is megkezdődött, és adatok állnak rendelkezésre arra nézve, hogy a forradalmi előkészítő szervezkedés bizonyos társadalmi szervezetekben, mint fedő szervezetben kezdetét

vette. Ebben az ügyben a külföldi szálak felderítését a v.k.f. 2. osztály tovább folytatja. A M. Kir. Honvéd Vezérkar Főnöke Ügyészének két helyettese a szervezés magyarországi irányítóit, Cserépfalvi Imre könyvkereskedőt, Kovács Imre író és Bálint György hírlapírót vizsgálati fogságba helyezte. Mivel az osztálynak részben hatáskörén kívül esik forradalmi jellegű belső megmozdulások ellenőrzése, és különben is erre a célra megfelelő nyomozó szerve nincsen, kívánatos lenne, ha a belső szervezkedés ellenőrzése a csendőri és rendőri nyomozó szervek által lenne foganatosítható.¹⁸²

Cserépfalvi és Kovács Imre egymás melletti cellákban raboskodtak, aprólékos munkával lyukat kapartak, így sikerült rendszeresen néhány szót váltaniuk a per állásáról, a politikáról, a hadi helyzetről vagy éppen az aktuálisan legfontosabb témáról, az állandó éhezéssel.¹⁸³

Közben a Davidson-levelekben említett 100 000 pengőt keresve a nyomozók átkutatták Cserépfalvi céges és magánirtait is, azt igyekezték bizonyítani, hogy a megjelent könyvek súlyos anyagi veszteséggel jártak, és a veszteségek kiegyenlítésére volt szükség a titkosszolgálati pénzekre. A nagy apparátussal végzett nyomozás a külföldi hatalom által küldött pénznek azonban sem a könyvkiadó könyvelésében, sem a családi iratok között nem akadt nyomára.¹⁸⁴

A honvéd vezérkar főnökének bírósága figyelembe vette azt is, hogy az első futár lebukott még a levelek átadása előtt, a második futár által kézbesített levelet pedig, ismételt provokációra gyanakodva, maga Cserépfalvi vitte be a Hadikba, ráadásul Illyés Gyula és Zilahy Lajos is közbenjárt az érdekükben Szombathelyi vezérkari főnökénél, így a háborús időkben könnyen halálbüntetéssel sújtható hűtlenség vádjától felmentették őket, és az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló izgatás vádjával

az illetékes parancsnok, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök az ügyészségre tette át az ügyet, „mert a rendelkezésre álló adatokból megállapíthatóan gyanúsítottak a terhekre róható cselekményeket még a háború idejére szóló büntetőjogi rendelkezések hatályba lépte előtt követték el”.¹⁸⁵

Kovács Imre már augusztusban, Cserépfalvi és Bálint György csak szeptemberben szabadult a Margit körútról. Cserépfalvi, Bálint György és Kovács Imre egyébként „a nyomozó eljárás során történt kihallgatásuk alkalmával tagadták, hogy Pálóczi-Horváth Györgytől vagy bárki mástól forradalmi szervezkedésre utasítást vagy pénzt és egyéb támogatást kaptak volna. Védekezésük szerint Pálóczi-Horváth György a leveleket előzetes megbeszélés nélkül, tehát teljesen önkényesen küldözgette nekik... Arra adat, hogy nevezettek a szervezkedés érdekében Pálóczi-Horváth Györggyel az érintkezést felvették volna, még a szóban forgó levelekben sincsen.”¹⁸⁶

Az 1943. január 26-án született határozat értelmében tehát „ezek szerint – jóllehet nem kétséges az, hogy Pálóczi-Horváth György még a háború kitörése előtt Cserépfalvi Imrével és társaival kapcsolatban volt – arra nézve nem merült fel elegendő bizonyíték, hogy nevezettek Pálóczi-Horváth Györggyel vagy bárki más, az ellenség érdekében ténykedő személlyel a háború kitörése után is kapcsolatban állva a magyar fegyveres erőnek hátrányt, az ellenségnek pedig előnyt okozó tevékenységet fejtettek volna ki”.¹⁸⁷

A hűtlenség vádját így nem tudták bizonyítani, de az ügyészség hamarosan az izgatás vádját sem találta megalapozottnak. 1943 áprilisában végül megszületett az ügyészségi felmentő ítélet is. Ez azonban Bálint Györgyön már nem segíthetett, még novemberben munkaszolgálatra hívták be, Ukrajnába vitték, és ott januárban meghalt.¹⁸⁸

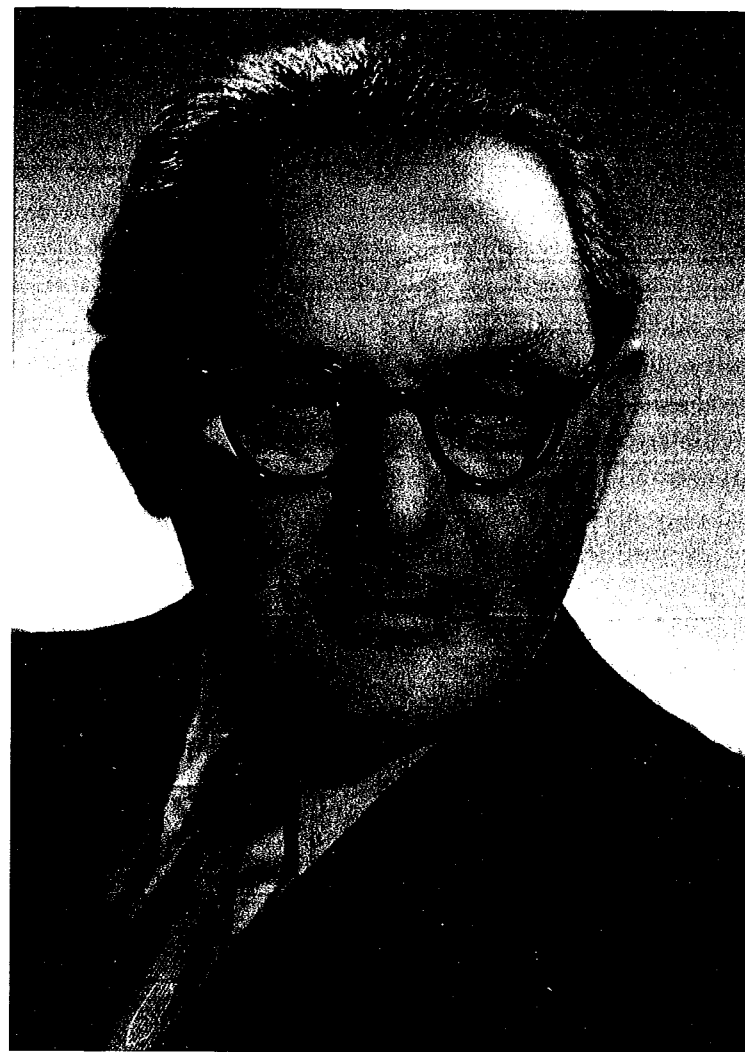
Tovább bonyolítja a helyzetet egy 1954-ben készült jelentés, amely a VKF 2 osztályán dolgozó Merkly Antal ezredes háború alatti tevékenységéről készült. A jelentés szerint a VKF 2 az isztambuli angolszász vonalon beszervezte Cserépfalvi Imre könyvkiadót.¹⁸⁹

Pálóczi-Horváth fogságban készült visszaemlékezései és kihallgatási jegyzőkönyvei, valamint a fenti jelentés alapján nem elképzelhetetlen, hogy Cserépfalvi Imre a háborús esztendőkhöz képest ügynökként tevékenykedett, ez a lehetőség azonban az ismert források jellege és hiányosságai miatt nem bizonyítható, tehát feltételezés csupán.

A harmadik futár, Miske-Gerstenberger Jenőné május 2-án a délutáni órákban telefonon felhívta Szakasits Árpádot a Népszava szerkesztőségében, hogy számára fontos üzenetet hozott, és a levelet szeretné átadni Szakasitsnak a Belsővárosi kávéházban. Szakasits ezt elutasította, maga helyett Andreánszki Istvánt, a Népszava rendőri riporterét küldte a kávéházba, ő rávette Miskénét, hogy kövesse Szakasitshoz a szerkesztőségbe.¹⁹⁰ Ez meg is történt, itt Miskéné nem mutatkozott be, hanem átadta a levelet, és megkérdezte, hogy a levél írójának Szakasits mit válaszol.¹⁹¹

Szakasits nagyon óvatos volt, beugratásra gyanakodott, Davidson írását nem ismerte fel (vagy nem akarta felismerni), és a levél gyors átolvasása után sem kívánt választ adni. Miskéné látva Szakasits zavarát, megnyugtatta, hogy diplomata-útlevéllel utazik, Kertésznek és Barankovicsnak is hozott levelet, és a választ később is – dupla borítékban egy kőszegi címre, megadott névre és jelzéssel – elküldheti, ha meggondolja magát, és válaszolni szeretne.

Miskéné távozása után Szakasits a levelet még egyszer elolvasta, majd az egész ügyet Büchler Józseffel, Mónus Illéssel, Peyer Károlyval és Kéthly Annával is megbeszélte. Végül

Szakasits Árpád

úgy határoztak, hogy a levelet nem mutatják meg senkinek, feljelentést sem tesznek, de a levélre nem adnak választ, hanem zárt borítékban közjegyzői letétbe helyezik.¹⁹²

A Pálóczi-Horváth által fogalmazott és Davidson nevében továbbított levél létre úgy derült fény, hogy a Magyar Történelmi Emlékbizottság március 15-i sikeres demonstrációja után az illegális kommunista párt nevében Rózsa Ferenc közvetítőkön keresztül szorosabb együttműködést ajánlott fel a szociáldemokratáknak, és Szakasitsnak a két párt összehangolt politizálásának és egységfront létrehozásának a javaslatával átadtak egy memorandumot.

A letartóztatott kommunista közvetítők a tárgyalások és a memorandum átadásának tényét is beismerték a nyomozóknak, így másnap Szakasits Árpádot, majd Büchler Józsefet és Mónus Illést is a Hadik-laktanyába vitték. Kéthly Annát és Peyer Károlyt országgyűlési képviselőként mentelmi joguk védte. Kéthly és Peyer mentelmi jogát később – többek között Szakasits kérésére – végül nem függesztették fel, az Ullein-Reviczky stockholmi követé kinevezése után a külügyi sajtófőnöki tisztséget betöltő Bede István javaslatára az aktákat elfektették.¹⁹³

Szakasits is beismerte a kommunistákkal történt tárgyalásokat, a memorandum átvételét azonban nem, így a nyomozók a Népszava szerkesztőségében átvizsgálták Szakasits íróasztalát és iratait; a memorandumot nem, viszont az említett közjegyzői elismervényt megtalálták. A közjegyzői irodában a zárt borítékban elhelyezett Davidson-levelet a nyomozók lefoglalták, majd a Hadikban Szakasits jelenlétében felbontották, és elolvasták. A szakirodalomban többször hivatkozott, de teljes terjedelmében még nem közölt levél szövege a következő:

Kedves Szakasits Uram! Álló két esztendeje, hogy először meglátogattam Önt a Conti utcában és több mint egy éve, hogy elhagytam Budapestet. Mégis remélem, hogy nem felejtett el még, s hogy barátaim a Népszava szerkesztőségében most is olyan szívesen elbeszélgetnének velem, mint annak idején tették. E levélnek az elküldését sok megbeszélés és meggondolás előzte meg. Sokáig nem jelentkeztem, mert nem volt módom ezt megtenni Ön és barátai veszélyeztetése nélkül. Ez a levél azonban teljesen biztos úton jut el Önhöz. Távozásom óta folytattam munkámat, amennyire lehetett, és figyeltem a magyarországi eseményeket. Növekvő érdeklődéssel és rokonszenvvel figyeltük a szabadság táborának fokozatos kialakulását és megerősödését, és reméljük, eljön az idő, amikor a Petőfi útján haladó mozgalmak, áramlatok és csoportosulások munkája nagy eredményeket hoz. Mi próbálunk a múlt hibáiból és tapasztalataiból okulni s politikai értelemben nem a múlt háborút akarjuk végigküzdeni és megnyerni, hanem a mostanit. Az összeomlás utáni időkben rendet és építőmunkát szeretnénk látni mindenütt Európában, s ezért tartunk nagy jelentőségűnek minden koalíciót a szabadság táborának oldalán: a liberális és baloldali erők nagyvonalú összefogását. Különben az az egyetlen mód, hogy a mai uralommal szemben erős s majd kormányképes ellenzék alakulhasson ki. Ezért oly nagy öröm nekünk a tudat, hogy a „közép” és a „baloldal” magyarországi csoportjai és bizonyos csoportok, amelyek formálisan nem is, politikailag összetartanak és közös célért szövetkeznek. A németek el szeretnék hitetni, hogy a nyugati szövetségeseket Közép- és Kelet-Európa nem érdekli többé s hogy a kontinensnek ezt a részét kiszolgáltatják a káosznak és bolsevizmusnak. Reméljük, ezt a hazugságot nem hiszi el senki. A nyugati szövetségesek élénk érdeklődéssel figyelik a kontinensnek ezt

a részét, és olyan rendért dolgoznak, amilyen nem volt Kelet-Európában 1919-ben. Szövetségben állnak a Szovjettel, s tudják, hogy a Szovjetnek nincsenek forradalmi vagy imperialista céljai a közép- és kelet-európai államokkal, s nem avatkoznak sorsukba, ha ezeket az államokat igazi népi kormányok irányítják. Ebben teljes az egyetértés USA, Anglia és a Szovjet között. A változás és a forradalom erői a mi oldalunkon vannak, és az igazi „Új Rendet” együttműködve és egyetértve fogjuk megépíteni. Ez az oka annak, hogy most írok Önnek. A háború vége még nincs közel, de már sejthető az összeomlás módja. Elejét akarjuk venni annak a káosznak, amely feltétlenül kitör, ha a megszállt és terrorizált országokban a mi barátaink adott pillanatban át nem veszik a hatalmat. Számítunk Önre, hogy segít ebben. Szükségünk van Önre és Önökre, mint szövetségeseinkre. El szeretnők kerülni 1919/20 megismétlődését minden ostobaságával, zűrzavarával és hibáival együtt. Magyarország esetében, jól tudjuk, csak akkor kerülhetjük mindezt el, ha tudjuk, kik az igazi barátaink, szövetségeseink, s kik változtattak álláspontot az utolsó pillanatban. És el szeretnők kerülni Károlyi tragikomédiájának megismétlődését. Nem lesz második Franchet d'Espèrey! Azt is tudjuk, hogy a jelenlegi uralom tagjai közül senkire sem számíthatunk. Sem az angolszász hatalmak, sem a Szovjet nem akarják a Horthy-uralom folytatódását, s legkevesbé a Habsburgok visszatérését. Változást szeretnénk, ami Magyarországon csak a félbemaradt 1848 befejezésében kereshető. Úgy hisszük, ez Magyarország és a magyar nép igazi érdeke is. Felkérjük Önt, mint a szociáldemokrata párt főtitkárát, hogy belátván roppant felelősségét, vállalja történelmi szerepét és bátran dolgozzék a magyarországi demokratikus és antidiktatórikus uralom megteremtéséért. Számunkra, kik távolról figyeljük az országot, úgy

tűnik fel, mintha máris igen sok minden történt volna ebben az irányban. Halljuk, hogy megegyezett egy fontos liberális vezető személyiséggel, s vezető szerepet visz a „népfrontnak” nevezett szellemi, politikai mozgalom kialakításában. Igen sok függ attól, hogy milyen szoros érintkezésben tudunk maradni egymással. Kérjük Önt, küldjön megbízható személyes megbízottat, s ha lehet, a Szociáldemokrata Pártnak egy jelentősebb megbízottját Londonba és Washingtonba, aki megegyezés és az Ön utasítása szerint akár inkognitóban, akár nyíltan képviselhetné Önöket. És mindenekfelett kérjük, hogy álljon aktív kooperációban velünk a háború alatt. Mert Magyarország helyzete a béketárgyalásokon nagyrészt az akkori kormányának összetételétől és attól fog függeni, hogy mennyit kockáztatott a közös ügyért passzív ellenállás és szabotázs terén. Mi jól tudjuk, hogy a magyar nép németellenes. Most már a mi oldalunk közvéleménye is kezdi sejteni, hogy a magyarság nem százszázalékosan megbízható szövetségese Hitleréknek. De a helyzettel számolni kell. Más népek, többek között az északi és déli szomszéd nép bátran és rengeteg áldozattal küzd Hitlerék ellen. Azoknak az elemeknek a mi oldalunkon, akik nem akarják a Párizs környéki békék hibáit elkövetni, meg kell majd küzdeniök a bosszúhangulattal. Ezért van oly nagy szükség arra, hogy a magyar nép valamiképp tetteikkel bizonyítsa a nagyvilág előtt igazi állásfoglalását. A magyar sajtó komoly részének bátor magatartása, a halottak-napi demonstráció, a Népszava karácsonyi száma, az Emlékbizottság névsora, a március 15-i demonstráció, az Önök beszédei, Imrédy népfrontellenes támadása politikai értelemben tettek voltak, és segítettek nekünk abban, hogy meggyőzzük az illetékeseket Londonban és Washingtonban: szövetségeseinket Magyarországon kell keresni, hogy nem szükséges Eckhardtot vagy Károlyit nem-

*zeti bizottságként vagy ellenkormányként hivatalosan elismerni. Mert a mi szövetségeseink Magyarországon vannak. Mindez nem jelenti azt, hogy a különböző emigráncsoportokat el akartuk vagy el akarjuk gáncsolni, vagy nem értékeljük nagyra egyesek önfeláldozását, de ők is egyetértenek nagyrészt velünk abban, hogy jövő szövetségeseink csak Magyarországon találhatók és kereshetők, a politikai emigráció csak segédcsapatként jöhet számításba.*¹⁹⁴

A Hadikban a szomszéd szobában éppen Miske-Gerstenbergerné kihallgatása zajlott, ezt a két szoba közötti ajtó kinyitásával Szakasits tudomására is hozták, így nem sok értelmét látta a tagadásnak.¹⁹⁵ Szakasits a memorandumról és az illegális kommunista párthoz fűződő kapcsolatáról azonban továbbra is igyekezett semmitmondó vallomást tenni.

A lefoglalt levélben Davidson hivatkozik Szakasitssal való régi barátságára, a jövő pártjának nevezi a Szociáldemokrata Pártot, amelynek nagy szerepe lesz a háború utáni újjáépítésben, valamint az SOE-ban megszokott módon szabotázsakciók végrehajtását javasolja és kéri a szocdem vezetőktől.

A 8 Órai Újság szerkesztője, Bethlen András – a VKF 2 korábbi vezetőjének, Andorka Rudolfnak a tanácsára – a neki címzett levelet a kézbesítés után átadta Sombor-Schweinitzer Józsefnek, a budapesti rendőr-főkapitányság politikai osztálya vezetőjének.¹⁹⁶

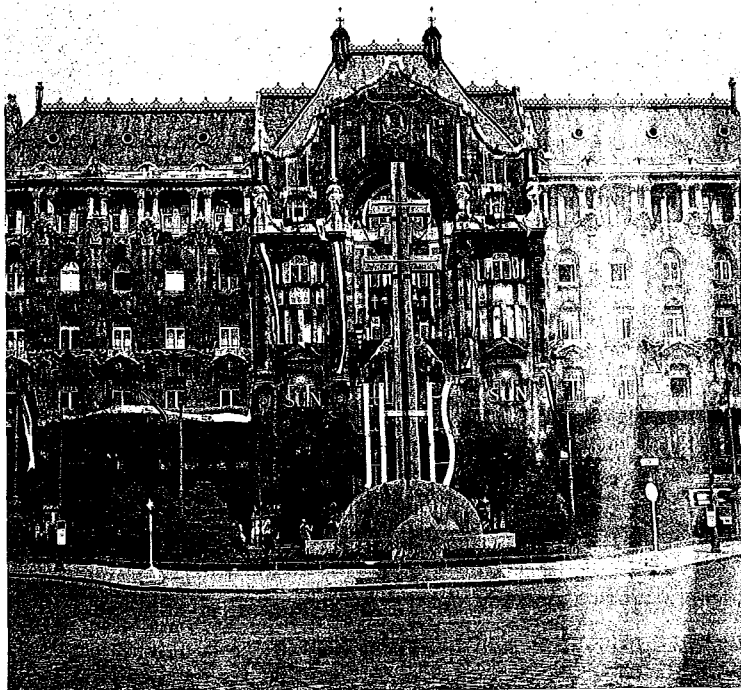
Így a vesztére Starasolszky Arankával is összeismerkedő Miskénét letartóztatták,¹⁹⁷ és 1942. június 15-én az 1930. III. törvénycikk értelmében hűtlenség bűntettének elkövetése miatt halálra ítélték. Az ítéletet kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták, majd 1943 augusztusában Miskénét „kicserélték” egy magyaroknak dolgozó ügynökre, és Isztambulban átadták az angoloknak.¹⁹⁸

Miske-Gerstenberger Jenőnek el kellett válnia angol származású feleségétől, hogy megtarthassa minisztériumi állását. Miskéné 1946-ban visszatért Magyarországra, de a hírbe, hogy férje újra megnősült, belebetegedett, majd 1947-ben az oroszok a Szovjetunióba internálták, és csak 1955-ben térhetett haza. Miske Jenő tehát újra megházasodott, de nagyon várta vissza első feleségét, így amikor megtudta, hogy az oroszok letartóztatták és deportálták a nőt, 1947-ben öngyilkosságot követett el. Miskéné 1955-ös hazatérése után Kőszegen telepedett le, de már 1956 tavaszán kivándorló-útlevéllel Londonba távozott, és a Foreign Office orosz osztályán helyezkedett el.¹⁹⁹

Szakasits és társai pedig felsőbb utasításra hamarosan elhagyhatták a Hadik-laktanyát.²⁰⁰

1942 tavaszán azonban nem csupán Cserépfalvi Imre és Szakasits Árpád ügye adott munkát a VKF 2 nyomozóinak, hanem egy sokkal kiterjedtebbnek és veszélyesebbnek tűnő ügyben, a német haditechnikát, elsősorban Messerschmitt 109-es vadászpilótákat gyártó győri Magyar Vagon- és Gépgyár ellen tervezett szabotázsakció ügyében is gyors letartóztatásokra és ítéletekre került sor.²⁰¹

Az 1942. április 10-én dr. Dominich Vilmos hadbíró százados vezetésével hűtlenség bűntette ügyében lefolytatott tárgyaláson Nádas Ernő elsőrendű vádlott elismerte, hogy 1940 májusában ismerkedett meg Kóczián Miroszlávval, és azt a megbízatást kapta tőle, hogy a német felvonulási vonalról gyűjtsön információkat. Nádas szervezett további négy személyt, Singer Imrét, Szántó Györgyöt, Lengyel Sándort és Neubauer Györgyöt, majd a tőlük kapott híreket továbbította Kócziánnak. 1941-ben Kóczián mutatta be neki Howe angol újságírót, ő a budapesti lakásán robbanóanyagot adott át Nádasnak, aki Győrbe hazatérve utasította házvezetőnőjét,

A Gresham-palota 1938-ban

a másodrendű vádlott Piesz Irmát, hogy a robbanóanyaggal teli táskát rejtse el a lakásban. Szintén Howe lakásán találkozott először Davidsonnal, majd a Gresham kávéházban is összefutottak, de általában a harmadrendű vádlott, dr. Marton Dezső, a Gresham-palotában működő Pódium kabaré titkára vállalta Győr és Budapest között a futárszolgálatot.

Végül Nádas Ernő a letartóztatása napján átadta a robbanóanyagot Olajos Istvánnak, a győri szocdem vasmunkások elnökének.

Dr. Marton Dezső harmadrendű vádlottnak 1940-ben Békeffi László konferanszié mutatta be az angol követségen dolgozó Redward sajtófőnököt és Davidson is. Marton feladata volt, hogy minden második hét csütörtökén a Davidsontól kapott levelekkel utazzon el Nádashoz, és a választ is hozza el tőle. Davidsontól egy alkalommal átvett egy csomagot is, amelyben a vasúti kocsik csapágyainak tönkretételéhez alkalmas anyag volt. Békeffi arra kérte Martont, hogy Starasolszky Aranka számára a török követségen szerezzen beutazóvízumot. Egy másik alkalommal Békeffit és Starasolszkyt a Gresham kávéházban látta beszélgetni, és hallotta, hogy ők ketten Sztankovich Viktorról beszéltek.

A tárgyalás minden bizonnyal legemlékezetesebb momentuma Marton és a negyedrendű vádlott Békeffi szembesítése volt. A szemmel láthatóan megtört Marton Dominich hadbíró ismételt kérdéseire többször is úgy felelt, hogy Békeffinek tudomása volt az ő győri útjairól, míg Békeffi mindvégig tagadta ezt. Marton végül Békeffit ártatlannak vallotta. Békeffi a tárgyaláson mindösszesen annyit ismert el, hogy ismeri, és törökországi útjára pénzt adott Starasolszky Arának, valamint hogy Davidsonnal mint újságíróval is többször találkozott, aki időről időre, így utoljára 1941. április első napjaiban is felajánlott neki egy londoni, végül egy kairói szpikeri állást, amelyet ő minden esetben visszautasított.

Az ötödrendű vádlott Lütfi Tozan és a tanúként meghallgatott Cserépfalvi Imre vallomása erejéig itt visszatérünk a korábban már tárgyalt ügyre: Tozan beismerte, hogy Törökországból cigarettásdobozban szállított leveleket és pénzt kellett volna átadnia Cserépfalvinak, de tagadta, hogy az átadásnál bármiféle jelszót használt volna.

Garzuly József VKF 2-nyomozó tanúvallomásában részletesen ismertette a Cserépfalvi-ügy hátterét, Redward, David-

son, Pálóczi-Horváth, Sztankovich szerepét, valamint az 1942. januári és márciusi események nyomozati hátterét, miszerint a magyar hatóságoknak mindkét esetben pontos információik voltak a futárok érkezéséről.

Cserépfalvi Imre tanúvallomásában előadta, hogy Tozan a betanult jelszó elmondása után pénzt és leveleket szeretett volna átadni neki, de ő nem vette át tőle, ezt követően pedig azonnal jelentette az ügyet a Hadik-laktanyában.

Olajos István, a Nádas Ernőt feljelentő vagongyári munkás tanúvallomásában elmondta, hogy Nádasnál a győri szocdem párt szakszervezeti helyiségében többször is találkoztak és beszélgettek. Nádas az egyik beszélgetés alkalmával ceruza nagyságú robbanóanyagot mutatott Olajosnak, és azt kérte tőle, hogy a vagongyárban valamit robbantson fel.

Olajos a művezetőjének, Csiffári Mátyásnak a tanácsára – ezt a művezető tanúvallomása is megerősítette – az esetet telefonon azonnal jelentette a győri rendőrkapitányságon. (1945 után keletkezett iratok tanúsága szerint a győri szociáldemokraták ez ügyben eligazítást kértek volna az országos központtól, és ott a szabotázs bejelentését javasolták a győri elvtársaknak.)

Olajost mindenesetre a rendőrségen kioktatták, hogy látszólag vállalja el a vagongyár transzformátorházának felrobbantását, és a robbanóanyagot vegye át Nádasról. Miután ez megtörtént, a két robbanóanyagot, egy gyújtózsínort és két gyutacsot leadta a rendőrkapitányságon, ezt az ügyben eljáró győri rendőrnnyomozó vallomása is alátámasztotta. Ezek után Nádas nyilvánvalóan a legrövidebb idő alatt letartóztatták.

A tárgyaláson a vádlottakat először kihallgató nyomozók mellett az orvos szakértőt, a katonai szakértőt és a robbantási szakértőt is meghallgatták.

Az orvos szakértő szakvéleményében megállapította, hogy a vádlottak sem cselekményük elkövetésekor, sem akkor nem szenvedtek elmebetegségben vagy beszámítást kizáró más betegségben.

A katonai szakértő kifejtette azon álláspontját, hogy a vádlottak által tervezett szabotázs sikeres végrehajtása súlyos károkat okozott volna a magyar államnak mint hadviselő félnek.

A robbantási szakértő megerősítette azon véleményét, hogy a lefoglalt robbanóanyag megvizsgálása azt bizonyította, hogy tényleges használat esetén az üzemben valóban nehezen helyrehozható károkat is tudott volna okozni.

Míg a vád képviselője ezek után a vádlottak bűnösségét hangsúlyozta, addig a vádlottak képviselői enyhe büntetést és a legmagasabb kegyelem gyakorlását kérték. Egyedül Békeffi ügyvédje kérte a konferanszié vád alól való felmentését és védecének szabadlábra helyezését.

A tárgyalás a következő nap délelőtt az ítélet kihirdetésével és indoklásával véget is ért.²⁰² Nádas Ernőt, Marton Dezsőt, Piesz Irmát és Lütfi Tozant kötél általi halálra ítélték, majd kegyelemből Marton büntetését életfogytiglani, Piesz Irma büntetését 12 évi, Lütfi Tozan büntetését 15 évi szabadságvesztésre mérsékeltek. Piesz Irma a fegyházban hamarosan meghalt.²⁰³

Nádas Ernőn még aznap, április 11-én végrehajtották a halálos ítéletet. Továbbá úgy határoztak, hogy a letartóztatásban lévő többi vádlott, így Szántó, Singer, Lengyel és Neubauer mellett Békeffi ügyét is egy későbbi időpontban más bíróság tárgyalja majd.

Andorka Rudolf naplójának tanúsága szerint a budapesti németellenes salonokban is élénk figyelemmel követték a Békeffi-ügyet, a naplóban is több bejegyzés foglalkozik a híres konferansziéval.²⁰⁴ Szegedy-Maszáék emlékezete szerint

a háborús években a Gresham-palotában Békeffi előadásait hallgatni és a konferansziét ünnepelni az ellenállásnak, az ellenzékiiségnek egyik formája volt.²⁰⁵ Néhány hónappal később, július 31-én Békeffi Lászlót újra honvédtörvényszék elé állították. A per másik vádlottja Starasolszky Aranka. A fedésben újságíróként, valójában a VKF 2 ügynökeként az isztambuli vonalon dolgozó Starasolszky „beismerte”, hogy őt Békeffi küldte titkos üzenetekkel Davidsonhoz Törökországba. Békeffi elismerte, hogy több esetben is találkozott már Starasolszkyval, de a nő először színdarabjának elhelyezésének ügyében járt nála, később pénzt kért tőle törökországi útjára.

A szembesítés is eredménytelen maradt, Békeffi végig tagadta, hogy bármiféle titkos üzenet továbbításával bízta volna meg Starasolszkyt. A bíróság végül Békeffi Lászlót 12 év, Starasolszky Arankát két év fegyházbüntetésre ítélte. Starasolszky büntetését azonnal egy évre mérsékeltek, majd néhány héttel a tárgyalás után szabadlábra is helyezték.²⁰⁶

Mint már korábban említettük, Békeffi a Margit körúti fogházban, a váci fogházban, a szegedi Csillag börtönben, a budapesti 10-es és 11-es helyőrségi kórházakban, majd újra a Margit körúton, Komáromban, végül Dachauban raboskodott.²⁰⁷ (A lexikonok kivétel nélkül sopronkőhidai raboskodását emelik ki, Békeffi azonban nem volt Sopronkőhidán.)

Cserépfalvi emlékezete szerint Békeffi a Margit körúton is különleges bánásmódban részesült, amíg a többiek éheztek, addig neki állítólag válogatott finomságokat szolgáltak fel:

1942 június havában a Margit körúti fogházban Békeffi a szemben lévő cellában szomszédom volt. Igen hangosan és kihívóan viselkedett. Minden reggel bemondta a fogházőrnek, hogy milyen ételeket és italokat kíván a nap folyamán beho-

*zatni a cellájába... Azt terjesztették róla, hogy a legmagasabb szintről, Horthy utasítására részesül kivételezésben.*²⁰⁸

A dachauai koncentrációs tábor felszabadulása után svájci szanatóriumokban ápolt Békeffivel kapcsolatban megfogalmazott kivételes bánásmódot és az ÁVH-s anyaggyűjtést egyaránt megerősíti Horváth Jánosnak, a Magyar Kommunista Párt Baranya megyei Bizottsága titkárhelyettesének 1947. január 20-i dátummal Péter Gábornak címzett feljelentő levele:

*„Kedves Péter Elvtárs! A Békeffi ügyére vonatkozólag annyit szeretnék megemlíteni, hogy az én véleményem szerint Békeffi sohasem volt Horthy-ellenes és Horthy is támogatta őt. Én 1942 júniusában voltam a Margit körúti fogházban, akkor volt Békeffi is ott bezárva. Békeffi magánzárkát kapott (ami nagy kitiűntetés volt, helyszűke miatt), és egész éjjel égett a villany nála, továbbá írógépet is kapott a zárkába, amin rendkívül sokat dolgozott. Zárkájának ablaka velünk szemben volt. El volt terjedve a fogházban az a hír, hogy Békeffi csak azért van bent, hogy kifelé rendben legyenek a dolgok és ha kijön, megbízható provokátor legyen. Csak azért írtam meg ezeket a dolgokat, hogyha szükségetek van rá, használjátok fel. Elvtársi üdvözléssel: Horváth János megyei biz. titkár h.*²⁰⁹

Békeffit tehát „kombinációba tették” a Magyar Közösséggel kapcsolatban is, a Szabadságban többen, például Zelk Zoltán is, több ízben is élesen támadták.²¹⁰ Békeffi a sajtóhadjárat hatására végül úgy döntött, hogy nem tér vissza Magyarországra, pontosan tudta, hogy mi várna rá, ha hazatérne Svájcból.

Zürichből, a tőle megszokott pimasz, cinikus és vagány stílusban 1947. május 10-i dátummal az alábbi levelet írta a tervezett koncepció per szálait a háttérből mozgató Péter Gábornak:

„Igen tisztelt Vezérőrnagy Úr! Tekintettel arra, hogy május elsejére kilátásba helyezett esetleges hazatérésemet rajtam kívül álló okoknál fogva az egészségem feláldozása nélkül képtelen vagyok teljesíteni, bátor vagyok mellékelten megküldeni egy hivatalos orvosi bizonyítványt, melyet az illetékes specialista egy orvosi konzílium és röntgen laboratóriumi vizsgálat alapján állított ki. Bár remélem és hiszem, hogy teljesen felesleges hangsúlyoznom, hogy a magyar demokrácia ellen szőtt eléggé el nem ítélni összeesküvéshez semmi néven nevezendő közöm nem volt és nincs és annak résztvevőihöz sem a múltban, sem a jelenben, soha semmiféle, akár személyi, akár lelki kapcsolat nem fűződött, mégis ki kell újból jelentenem, hogy egyes lapokban rólam megjelent cikkek tartalma és velem kapcsolatban tett közlései olyannyira légből kapott és pusztán szenzációt hajhászó, szemenszedett valótlanosságok, hogy arra még válaszolni sem tartottam érdemesnek.

Azt is hangsúlyozottan közölni vagyok bátor, hogy semmiféle külföldi reakciós körökkel kapcsolatomban nincs és soha nem volt. Éppen ezért nagyon kérem mélyen tisztelt Vezérőrnagy Urat, hogy befolyásával méltóztassék odahatni, hogy végre ebben az irányban hivatalos rektifikációt kapjak és ezek az ellenem, általam elképzelhetetlen célú, igazságtalan és meg nem érdemelt hírlapi támadások megszűnjenek. A mellékelte orvosi igazolást Vezérőrnagy Úr részére, hivatalos használatra küldöm, melynek egy példányát svájci követségünk útján a magyar Külügyminisztériumnak is megküldöttem, és

arra is nagyon kérem, hogy egészségi állapotom jelenlegi állását bizalmasan kezelni méltóztassék, mert abban a reményben, hogy talán van még egy-két évem hátra életemből, mégsem kellemes dolog nyilvánosan a világ elé tárni betegségem pontos diagnózisát. Amennyiben igen tisztelt Vezérőrnagy Úrnak bármilyen célzatú vagy irányú kérdése vagy kívánsága volna velem kapcsolatban, minden tekintetben rendelkezésére állok akár a követség, akár igazolt hivatalos megbízottja részére. Fogadja igen tisztelt Vezérőrnagy Úr őszinte tiszteletem nyilvánítását.”²¹¹

Visszatérve a győri szabotázhoz, az Igazságügy-minisztériumban 1947-ben készült irat szerint Olajos István és Csifári Mátyás ellen 1945. július 7-én a győri népügyészség népellenes büntett elkövetése miatt vádiratot nyújtott be, amelyet a győri népbíróságon július 26-án tárgyaltak. A tárgyalást hosszú időre elnapolták, miután Olajos kérte, hogy tanúként hallgassák meg többek között Szakasits Árpád főtitkárt is.

A következő tárgyalásra 1946. május 7-én került sor. Felolvasták többek között Szakasits Árpád államminiszter írásbeli vallomását, e szerint Kabók Lajos, a vasasszakszervezet volt főtitkára javasolta, provokáció gyanújára hivatkozva, a feljelentést.

A nyilasok által kivégzett Kabók már nem tudott tanúskodni, de Olajos életét és Szakasits szédületes ütemű politikai karrierjét a síron túlról is meg tudta óvni. Később, 1948-ban Olajos – taktikusan – már nem Szakasitsra, hanem az időközben elhunyt Mónus Illésre és a nyugati emigrációban élő Peyer Károlyra hivatkozott.²¹²

Olajost végül két év börtönre mint főbüntetésre és öt év politikai jogvesztésre mint mellékbüntetésre ítélték. A bün-

tetésből elengedték a vizsgálati fogságban töltött hat hónapot. A művezető, Csiffári Mátyást felmentették. 1947-ben azonban a Népbíróságok Országos Tanácsa az elsőfokú ítéletet megsemmisítette, és Olajos Istvánt felmentette a népellenes bűntett alól, „mert a Nádas Ernő elleni feljelentés megtétele által a Győri Vagongyárat és munkásait mentette meg a pusztulástól – amit másképp, mint a feljelentés megtétele által el nem érhetett –, és ha a feljelentést meg nem teszi, saját magát tette volna ki bűnvádi eljárásnak.”²¹³

A felmentő ítéletet többen elfogadhatatlannak tartották, és egészen 1949-ig keletkeztek ez ügyben újabb és újabb iratok, míg végül az egész anyagot „elfektették” az ÁVO-n.

1951-ben a győri szabotázs ügyében 1942-ben elítélt személyekről az ÁVH-n még környezettanulmányokat készítettek, azaz a továbbiakban is figyelemmel követték az életüket, de további intézkedésre az említett anyagban már semmiféle utalás nem történik.²¹⁴

JEGYZETEK

A Gresham

- 1 Pásztor 1940, 39.
- 2 L. Márkus 1956, 326.
- 3 Pásztor 1940, 14–15.
- 4 Pásztor 1940, 226., L. Márkus 1956, 328.
- 5 Bácskai 1975, 187., Pásztor 1940, 33., Nemes 1985, 1.
- 6 Bácskai 1975, 187., Pásztor 1940, 31., Nemes 1985, 1.
- 7 Nemes 1985, 1–10.
- 8 Nemes 1985, 12.
- 9 Schilson módosításainak eredménye a Lipótváros észak-déli irányú utcáinak enyhe nyugat-keleti tájolása. Az ekkor még mocsaras és szabályozatlan Duna-part vonala ugyanis a vízállással állandóan változott, a városfal pedig az Újépületre nem állt merőlegesen. Így az utcarendszer tájolását az új városrész közepén elhelyezkedő Újépülethez (a mai Szabadság tér) kellett igazítani. Két máig észlelhető hibája azonban még Schilson tervének is volt. Egyrészt nem alakított ki főútvonalat, másrészt nem teremtett szerves kapcsolatot a Belváros utcahálózatával. A terv szerint az egyetlen kijáratot a Váci kapu jelentette. L. Márkus 1956, 329–330.
- 10 Többek között sógora, az országbíró, gróf Zichy Károly; gróf Majláth József, a pesti közigazgatási kerület királyi biztosa, a későbbi alkancellár; valamint Hülff Móric városbíró és helyettes polgármester. Pásztor 1940, 33–34.

- 11 Pásztor 1940, 31–36.
- 12 Pásztor 1940, 1.
- 13 A következő években véghezvitték Schilson terveinek megfelelően a terület felparcellázását és a telkek árverések általi értékesítését. A vevők a vásárláskor kötelezték magukat, hogy az azon telekre meghatározott méretű épületet emelnek egy meghatározott időn belül, de egyúttal többéves adómentességet, valamint a vételár kétharmadára rúgó, alacsony (5%) kamatú részletfizetési kedvezményt is kaptak. Továbbá az új tulajdonosok automatikusan polgárjogot is nyertek. Schilson terve volt Magyarországon az első, amely figyelembe vette a modern városrendezési szempontokat. Az első lakóház, amely ezen a területen felépült, Kemnitzer János tímármester emeletes háza volt. Pásztor 1940, 1., 37.
- 14 Kosáry 1975, 257.
- 15 Az új terv a Lipótváros gyorsabb ütemű beépítését és terjeszkedését jelentette (a telkek száma 1816-ra megháromszorozódott), és a Schilson-terv által érintetlenül hagyott kincstári épületek lebontását irányozta elő. Az 1808-ban újrainduló árverések során Schilson feltételeit és kedvezményeit gyakorlatilag megőrizték, azokat csak némileg bővítették (pl. a tűzesetek elkerülése végett tilos volt szalmával és náddal fedni a házakat). Az új szabályzat egy modernnek tekinthető engedélyeztetési eljárással is kiegészült. Lakhatási engedélyt csak a helyszíni szemle és egy a tervszerűséget igazoló „művészi vizsgálat” után hagyott jóvá a bizottság, valamint a tervtől való eltérés bírságot vont maga után. Bácskai 1975, 187., Pásztor 1940, 114–115., Kosáry 1975, 258.
- 16 Kosáry 1975, 262.
- 17 Vörös 1973, 51–52., Hanák 1988, 20.
- 18 A Váci kaput 1789-ben, a Kecskemét kaput 1794-ben, a Hatvani kaput 1808-ban bontották le.
- 19 A tervszerű városrendezés mellett a modern urbanizáció egy másik sajátossága a bérházak megjelenése és elterjedése, természetesen főként a Lipótvárosban. A bérház a század végére az új városkép jellegzetes lakástípusa lett, és nem csupán lakóházként funkcionált, hanem immár üzleti vállalkozások tárgyaként is szerepelt. Hanák 1988, 21., L. Márkus 1956, 325.

- 20 Pásztor 1940, 59.
- 21 Eckhardt 1918, 356–391., Petri 1996, 69–104.
- 22 Pásztor 1940, 59–63.
- 23 Bevilacqua Borsody – Mazsary 1935, II. 1218–1219.
- 24 1781-ben vásárolták meg 624 293 forintért a két Torontál megyei uradalmat, Nagyszentmiklóst és Marzenfeldet. A nagyszentmiklósi birtokon bukkantak rá 1799-ben hazánk történetének egyik legismertebb aranyleletére, amely 23 nagyobb tárgyat, köztük korsókat, kelyheket és poharakat is tartalmaz, és amelyet az archeológiai hagyomány Attila kincseként tart számon, és amelyet Nákó Kristóf a bécsi udvarnak adományozott. Pásztor 1940, 64. A Nákók eme birtoka azonban nemcsak erről nevezetes, ugyanis itt alakították ki Magyarország egyik első modern mintagazdaságát Tessedik Sámuel vezetésével. Vörös 1975, 9.
- 25 Felesége, Gyertyánffy Berta érdekes és sokoldalú személyiség volt. A bécsi Nákó-palotát (Dorotheergasse 14.) a korabeli főúri kulturális élet egyik központjává varázsolta. Nemcsak szervezői tevékenysége, szalonteremtő egyénisége révén emelkedett ki, hanem maga is aktív művelője volt mind a festészetnek, mind a zeneművészetnek. Korának egyik legkiválóbb magyarnótázó zongorajátékosa volt, egy állandóra szerződöttet cigányzenekar állt a rendelkezésére. Hírére jellemző, hogy Liszt Ferenc is többször említi leveleiben. Jó néhány máig ismert festő is méltónak találta vagy találtatott arcképének megörökítésére (pl. Lotz Károly, Than Mór). Kiterjedt levelezést folytatott a kor számos külföldi és hazai jelentős személyiségével: Wagnerrel, Meyerbeerrel, Liszttel, Széchenyivel, Deákkal, Jókaival és másokkal. Szinte bizonyos, hogy Brahms Nákó Bertától örökölte Egressy Béni Szózat-dallamának díszkiadását, az feltételezhetően IV. szimfóniájának egyik forrásul szolgálhatott. Demény 1985, 194–199., Bónis 1998, 113–121.
- 26 Hanák 1988, 268.
- 27 Pásztor 1940, 64–65.
- 28 A Rakpiac név, sőt a telket vásárló ácsok jelentős száma sem véletlen, hiszen a terület akkoriban a hajón érkező épületfa raktározására szolgált. Schilson terveiben ez a rész még fehér foltként szerepelt, s alakját csupán Hild szabta ki 1805-ös terveiben. Ő a Mérleg utca helyére képzelte még a Mázsaházat, amely bár nem valósult meg, az utca nevében máig tovább él. A tér kereskedelmi és kulturális lehetőségei mindenesetre arra indították a Szépitő Bizottságot, hogy a következő évek folyamán a tereket feltöltesse, kiköveztesse és árulerakás céljaira szabályoztassa. L. Márkus 1956, 332–333.
- 29 Széchenyi is itt lakott 1836-tól 1848-ig. Rados 1958, 56–59.

- 30 L. Márkus 1956, 334–335., Gergely 1938, 13., Gábor 1970, 32.
- 31 Buza 1998, 11–14.
- 32 A tervet minden bizonnyal Reitter Ferenc, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának első főmérnöke készítette. Czétényi 1985, 30.
- 33 *Magyarország és a Nagyvilág*, 1874. március 22., 152., Siklóssy 1931, 315.
- 34 Czétényi 1985, 39. A 20. század folyamán a közigazgatási szervek többször is tervbe vették a tér további átalakítását, jó néhány pályamunka is elkészült, bár ezekből csak kevés valósult meg. Közülük a legfontosabb, a tér képét jelenleg is meghatározó körforgalom 1955-ben készült el. Acsay 1966, 20–24., Preisich 1955, 77–78.
- 35 L. Márkus 1956, 340.
- 36 A 19. század első felében a tér összes házát Hild József tervei alapján építették. Rados 1958, 56–59.
- 37 Dezsényi – Hernády 1967, 81.
- 38 Pásztor 1940, 145.
- 39 *Vasárnapi Újság*, 1867. június 9. A dombot tíz év múltán, a tér rendezése és a park kialakítása során szüntették meg. *Építési Ipar*, 1877. április 8., 291–292. Az ország 63 vármegyéjéből szállított földből emelt domb részeit Feszl Frigyes és Szkalnitzky Antal tervezte meg. Czétényi 1985, 38.
- 40 Rados 1958, 56.
- 41 *Budapesti Építészeti Szemle* 1903, 316., Gábor 1982, 68–74.
- 42 Rados 1958, 56., *Budapesti Építészeti Szemle* 1903, 316., Pásztor 1940, 118.
- 43 Bácskai 1975, 226., Pásztor 1940, 156.
- 44 Rados 1958, 56.
- 45 *Budapesti Építészeti Szemle* 1903, 316.
- 46 A *Budapesti Építészeti Szemle* 1903-as évfolyamának 316. oldalán található cikke ezt az adásvételt 1829. március 19-re teszi, ám az 1833. június 3-i időpont tűnik valószínűbbnek, mivel Fejes György szerint az építkezést csak 1828. április 3-án kezdték meg, s így a munkálatokra nem látszik elegendőnek a *Budapesti Építészeti Szemle* által megadott egy esztendőnél is rövidebb idő. Fejes 1940, 3.
- 47 Bár az 1869 és 1873 közötti időszakban rendkívül gyorsan növekedett, és az ország második legnagyobb hitelintézetének számított, jelentős részt vállalt a városrendezések finanszírozásában is, sikerét mégis jórészt kockázatos befektetéseinek és tőzsdei ügyleteinek köszönhette. Már alapításának körülményei is homályosak, mivel alapítójának azt a Franco-Osztrák Bankot tekinthetjük, amely szintén csak 1869 tavaszán kezdte meg működését. Az ügy hátterében valószínűleg a 19. század egyik jellegzetes kozmopolita bankár családjainak egyik tagja, Erlanger Victor állt, aki valóban rendelkezett külföldi – főként párizsi és londoni – tőkekapcsolatokkal.

- A bank vezérigazgatója a kalandos életű Kohen Ignác, elnöke gróf Károlyi Ede volt. Kövér 1986, 19., 26–27., 30–37., 45., Pólya 1895, 22–24., Pásztor 1940, 191.
- 48 A szerződés közjegyző általi hitelesítésére azonban csak november 17-én (Pest), illetve 27-én (Ausztia) került sor. BFL VII.12/d, Telekkönyvi Iratok.
- 49 A legnagyobb terhet a krach során tönkrement, értéktelen vállalatokba befagyott tőke jelentette. A bank ráadásul elvesztette a közönség bizalmát is, így az egyre növekvő veszteségeket a mérlegek manipulálásával igyekeztek elrejtetni. Kövér 1986, 45–47., Pólya 1895, 67–72.
- 50 BFL VII.12/d, Telekkönyvi Iratok.
- 51 *Budapesti Építészeti Szemle* 1903, 316.
- 52 Pásztor 1940, 118., Rados 1958, 57.
- 53 Rados 1958, 57.
- 54 Rados 1958, 56–58.
- 55 Ybl 1956, 142.
- 56 *Építő Ipar*, 1908. március 1., 87–89., *Budapesti Építészeti Szemle* 1903, 316., Gábor 1982, 70.
- 57 *Honművész*, 1835. december 24., 823., *Honművész*, 1836. március 11. 156., *Rajzolatok*, 1836. május 14., 312.
- 58 Ez a kép a világ egyik első csoportképe, az egyetlen ránk maradt szignált felvétele volt Marastoninak. Munkássága azért oly jelentős, mert magát a fényképezés technikájának találmányát a francia Daguerre is csak 1839-ben hozta nyilvánosságra. *Foto*, 1954, 6. 1.
- 59 *Budapesti Negyed* 20–21., 1998. nyár-ősz, 101. Életfelfogását talán a Ke-repesi úti temetőben található emlékművébe véssett néhány sor tükrözi leginkább: Művész, ki hazát hagyta az új honért, / Egy álomért küzdött: magyar művészetért, / Pihenj nyugodtan magyar föld alatt, / Immár álmaid megvalósultanak. *Budapesti Negyed*, 1999, 3. 331.
- 60 *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*, 1840, 625., Kókay – Buzinkay – Murányi 1998, 83. Ő hozta létre 1841-ben Széchenyi közreműködésével a hazai ipar támogatására szolgáló Országos Iparegyesületet. Rosta 1955, 190.
- 61 Pásztor 1940, 145., Rados 1958, 58., Fejes 1940, 3., Gábor 1982, 70.
- 62 *Budapesti Építészeti Szemle* 1903, 316., Gábor 1982, 32.
- 63 *Építő Ipar*, 1908. március 1., 87–89., *Budapesti Építészeti Szemle* 1903, 316.
- 64 Braudel 1996, II. 523–524.
- 65 E gazdasági jelenség létezését már az ókorban is ismerték ugyan, de törvényként való megfogalmazására csak ekkor került sor. Először egy 1560-ban kelt angol kiáltványban szerepelt ezzel a szövegezéssel („a rossz pénz kiszorítja a jót”). Bekker 2000, 58–59., *Magyar Pénzügy* 1898, No. 27, 5–6.

- 66 A társaság londoni bejegyzésére 1848. július 17-én került sor. Deed of Settlement of the Gresham Life Assurance Society, London 1865, 1–5. BFL VII.2.e, Cégbírószági Iratok.
- 67 *Magyar Pénzügy*, 1898 No. 27., 5–6.
- 68 A céget Magyarországon 1876. augusztus 24-i dátummal jegyzik be. „The Gresham Life Assurance Society a társas cégjegyzékek lajstromába bejegyezni, egyszersmind Budapesten székelő fiókintézetünk képviselőjéül Bopp Ágoston urat a céglapon megjelölni [...] szíveskedjék” BFL VII.2.e Cégbefizetési kérvény és végzés 6.
- 69 *Magyar Compass* 1877, v. évf., 272., *Magyar Compass* 1878, VI. évf., 307.
- 70 A keleti területek ügyeit érintő elszámolásokat 1902 végén választották külön a magyarországi üzletekétől. *Magyar Pénzügy*, 1898 No. 27. 6., *Biztosítási és Közigazgatási Lapok* 1903. szeptember 15. 7., BFL VII.2.e, Cégbírószági Iratok, 1902. évi mérleg.
- 71 *Hungary*, 1905. május 15., 8–10.
- 72 Az 1905-ben elhatározott átszervezések eredményeképpen 1907-re a budapesti fiók kihelyezett ügynökei és képviselői az ország minden nagyobb városában az ügyfelek rendelkezésére álltak. *Biztosítási és Közigazgatási Lapok*, 1905. május 1., 5., *Hungary* 1907. január 15., 14.
- 73 Képviselői és cégjegyzési jogosultsága 1898. január 2-i hatállyal szűnik meg, amikor is azokat Feld Kálmánra és Feld Salamonra ruházza a londoni vezetőség. BFL VII.2.e, Cégbírószági Iratok.
- 74 Kabdebó 1907. 12., 16.
- 75 *Magyar Compass* 1905–06, XXXIII. évf., II. kötet 101., *Magyar Compass* 1911–12, XXXIX. évf., II. kötet, 285., *Magyar Compass* 1919–20, XXXVII. évf., II. kötet 1153., valamint a *Magyar Compass* tárgyaló időszakra vonatkozó további évfolyamai és BFL VII.2.e, Cégbírószági Iratok.
- 76 BFL VII.2.e, Cégbírószági Iratok.
- 77 BFL VII.2.e, Cégbírószági Iratok, VII.12/d, Telekkönyvi Iratok.
- 78 *Magyar Compass* 1920–21. XXXVIII. évf., II. kötet, 1187.
- 79 „...és kérjük, hogy ezek után, miután üzletünk tényleg nincsen, ügyletünk nincsenek, hiszen valamennyit átvette a magyar állam és lebonyolítás végett átadta azokat az Első Magyar Általános Biztosító Rt-nak, ennek következtében mi már Magyarországból tényleg ki is vonultunk, cégünket törölni méltóztatnék.” BFL VII.2.e, Cégbírószági Iratok.
- 80 Budapesti Cím- és Lakjegyzék, Bp. 1928, 111., Budapesti Cím- és Lakásjegyzék Ház és Telekjegyzéke, Bp., 1931, 120., Juhász Györgyné szíves szóbeli közlése a Gresham-palota műemléki dokumentációja alapján. Műemlék Felügyeleti Igazgatóság, Műemlékvédelmi Hivatal.
- 81 *Vasárnapi Újság*, 1907. április 21., 310.

- 82 A Gresham-palota átadása az építése alatt zajló sztrájk ellenére is idejében megvalósult. *Magyar Építőművészet*, 1908. 3., 28., Gábor 1982, 32.
- 83 *Vasárnapi Újság*, 1907. április 21., 310., Pásztor 1940, 211–213. Az építkezésekről filmfelvételt is találhatunk, hiszen a mozgóképgyártás úttörői, a Lumière fivérek ekkortájt készítettek felvételeket Budapesten. Ezek közt akad olyan is, amelynek háttérében a Gresham-palota építését láthatjuk.
- 84 A Gresham mellett a Pesti Kereskedelmi Bank szintén a századforduló táján épült palotája is hozzájárult a tér összképének megváltozásához. Valószínű, hogy erre utal John Lukacs e két palotáról alkotott negatív véleményének megfogalmazásakor: „tekintélyes, noha nem túlságosan szép”. Lukacs 1999, 49–50. Volt egy másik probléma is, amely szerint a Lánchíd tervezésekor nem figyeltek oda a forgalom optimális levezetésére, és egyik oldalon a Várhegy, másikon pedig a Nákó-ház állt a tengelyében. Míg a megoldást a budai oldalon az Alagút jelentette, a pestin az az elképzelés volt hasonló célzatú, miszerint az önkormányzat szerezze meg a Nákó-házat és szolgálja a város fejlesztését egy új közforgalmi út kialakításával. Az épület, s így a döntés joga is, azonban a biztosítótársaságé maradt. A munkálatokat megkezdték, s már 1905-ben a *Hungary* című folyóirat – nyomtatásban először – képet is közölt az új palotáról. *Hungary*, 1905. szeptember 15., 11., Pásztor 1940, 147–148.
- 85 Kabdebó 1907, 16. és Kabdebó 1908, 87–89.
- 86 Gábor 1982, 32. A tervek elkészítésére öt építészrt kérték fel: Quittner Zsigmondot, Meinig Arthurt, Wellisch Alfrédot, Ullmann Gyulát, valamint Hauszmann Alajost. A névsort és az eredményt a *Vállalkozók Lapja* november 25-i számában közölték. 5.
- 87 József ekkor – 1899-ben – a párizsi világi kiállítás magyar osztályának építésvezetője.
- 88 Csak néhány az említett építészek művei közül – Quittner: a Kereskedelmi Bank palotája vagy a mentők háza; Vágó József: a budapesti Schiffer-palota vagy a Városligeti Színház; Vágó László: a Késmárky és Illés-féle áruház a Kossuth Lajos utcában. Merényi 1969, 41–42., 59.
- 89 *Vállalkozók Lapja*, 1903. május 13., 7.
- 90 *Vállalkozók Lapja*, 1903. május 13., 7., *Vállalkozók Lapja*, 1903. május 20., 6.
- 91 Elképzelhető, hogy a bontást, illetve annak előkészületi munkálatait már 1903 végén, a tervek szerint megkezdték, hiszen a *Vasárnapi Újság* a bontásról közölt képét 1903-ra datálja. *Vasárnapi Újság*, 1907. április 21., 310., *Vállalkozók Lapja*, 1903. november 25., 5. és 17., BFL IV.1407/b 12400–VII–1904.
- 92 BFL IV.1407/b 65455–III–1904, 97034–III–1904.

- 93 *Vállalkozók Lapja*, 1905. június 14., 6., *Vállalkozók Lapja*, június 28., 7., *Vállalkozók Lapja*, július 5., 23., *Vállalkozók Lapja*, augusztus 2., 5., *Vállalkozók Lapja*, 1906. január 24., 6, 22., *Vállalkozók Lapja*, március 7., 8., *Vállalkozók Lapja*, március 28., 23., *Vállalkozók Lapja*, április 11., 7., *Vállalkozók Lapja*, április 25., 6., *Vállalkozók Lapja*, október 24., 23., *Vállalkozók Lapja*, október 31., 7., *Vállalkozók Lapja*, november 28., 22.
- 94 Az augusztusban költözők közt találhatjuk például a Bamberger családot is (Mérleg u. 2. IV/10.). BFL IV.1419/j. Az 1941. évi budapesti népszámlálás adatai.
- 95 BFL IV.1407/b 80845-III-1905, 81618-III-1905, 83257-III-1905.
- 96 „Méltóztassék tekintetbe venni, hogy nem speculansról van szó, ki nyereszkesedési szándékából épít, hanem egy külföldi társaságról, mely bizalommal fektet be milliókra menő tőkét Budapesten, igen szerény kamatra, csak hogy a fővárost díszítse és a kiszökelléket nem azért veszi igénybe, hogy telkét nagyobbítsa, hanem hogy az épületet nagy áldozatok árán monumentálisan, a tér szépségének megfelelően kiképezze.” BFL IV.1407/b 224642-III-1904, 135675-III-1905, 241276-III-1908, 87338-III-1909, 8223-III-1910.
- 97 Az eredeti tervek a Tervtár archívumában jórészt 1904-es dátummal szerepelnek, és a félemelet módosítására vonatkozó terveket már 1905-ben benyújtottak.
- 98 A pincében például egy tekepályát is kialakítottak, s jöllehet az eredeti terveken a kuglipálya megnevezés szerepel, a helyiség alakjából és méretéből ez előbbi funkció valószínűsíthető. A Fővárosi Tervtár Archívumában 24.515-ös helyrajzi szám alatt összegyűjtött tervek alapján és BFL IV.1407/b 261721-III-1908.
- 99 A MAORT II-IV. emeleti hivatali helyiségeit lépcsőkkel kötötték össze, az alsó két szintnél egy csigalépcsős megoldást választottak; a fedett átjáró megépítése a Ferenc József tér 5-6. és a Mérleg utca 4. között 1938-ban, szintén az évben a Mérleg utca 4. földszintjén légoltalmi bemutatóterem kialakítása és egy alagsori mintaóvóhely, valamint a gázálcok kipróbálására alkalmas gázkamra létesítése. Fővárosi Tervtár Archívuma 24.515. hrsz., valamint BFL IV.1409/c 301948-III-1938, 313747-III-1938.
- 100 Fővárosi Tervtár Archívuma 24.515. hrsz.
- 101 Lechner Ödön (1845-1914) a korszak kiemelkedő egyénisége volt, az önálló magyar formanyelv megteremtésére irányuló kísérletei összefogták a magyar szecesszió úttörő törekvéseit. Lechner 1906, Bálint 1914, Lechner 1911.
- 102 Petrovics 1909, Beck 1909.
- 103 Róth 1916, Róth 1924, 41-44.

- 104 Nikelszky 1959, Szirtes – Vargha 1999, 169-254.
- 105 Ács et al. 1996, Merényi 1969, Rév 1983, Szabadi 1979, Hanák 1988, 51-62.
- 106 A főhomlokzat az eredeti tervektől eltérően még igényesebb, még inkább megfelel a szecesszióra jellemző dekorativitás kívánalmainak. Varga 1989, 83.
- 107 A telek helyrajzi számát a korábban érvényben lévő 754-es számról 1926-ban változtatták a ma is hatályos 24.515-es számra, s ezzel egy időben vonták össze a kettős házszámot is (5-6.-ról 5.-re).
- 108 A belső függőfolyosók alkalmazása a bérházépítkezéseknél csak a századforduló után terjedt el, így modern megoldásnak számított. Gyáni 1995, 39-40.
- 109 Varga 1989, 84-86.
- 110 A Gresham életbiztosító társaság épülete Budapesten. *Építő Ipar*, 1908. március 1., 87-89., Farkaslaky – Ráday 1988, 279-281., Gábor 1970, 32., Gábor 1982, 70-71.
- 111 Gyáni 1995, 65-67.
- 112 Az európai nagyvárosokhoz hasonlóan a század utolsó évtizedeiben Budapesten is elterjedtek a soklakásos és többemeletes bérházak, amelyek sokszor még a nagypolgári igények kielégítésére is alkalmasak voltak. Gyáni 1995, 35-40.
- 113 Hanák 1988, 34.
- 114 *Építő Ipar*, 1908. március 1., 87-89., Farkaslaky – Ráday 1988, 280-281.
- 115 *Építő Ipar*, 1908. március 1., 87-89., Farkaslaky – Ráday 1988, 280-281.
- 116 Erki 1988, Bácskai – Gyáni – Kubinyi 2000, Gyáni 1999, Gyáni 2007, Gyáni 2008, Gyáni 2010, Buza 1998, Békés 1973.
- 117 Farkaslaky – Ráday 1988, 282.
- 118 A könyvtárak Szakassits Árpád miniszterelnök-helyettes társaságában Arthur Schoenfeld, az Egyesült Államok Szeb-missziójának politikai megbízottja, a későbbi budapesti nagykövet avatta fel. *Képes Figyelő*, 1946. június 15. (No. 24.), 24.
- 119 Itt volt a Vízgépészeti Vállalat, a Vegyipari-kereskedelmi Vállalat, a Vilamosenergia Kutató Intézet, a Budapesti Idegenforgalmi Igazgatóság több osztálya, a Vízkutató és Fűró Vállalat, a Könnyűipari Tervező Iroda, az Agentúra Kft., valamint a Technika Külkereskedelmi Vállalat, majd később a Ferunion is. A földszinten helyezték el a Budapesti Idegenforgalmi Vállalat (Budapest Tourist) turistákkal foglalkozó hivatalát. A főhomlokzat egy másik földszinti részének üzemeltetői többször is megváltoztak. Korábban Budapest egyik első kínai étterme működött ott Szecsuan néven, míg később a Casino Hungary Rt. üzemelteti itt egyik kaszinóját. A különálló Mérleg utcai rész földszintjét a Gresham-borozó foglalta el.

E két utóbbi vendéglátóegység helyiségeit a Pannónia Idegenforgalmi és Vendéglátóipari Rt.-től bérelte.

- 120 Farkaslaky – Ráday 1988, 282., Gábor 1970, 32., Gábor 1982, 73. és Balázs Jánosné gondnok szíves szóbeli közlése alapján.
- 121 *Ötlet*, 1986. június 19., 30., interjú Mester Évával; *Magyar Hírek*, 1987. április 5., 16–17., interjú Ráday Mihállyal, Farkaslaky – Ráday 1988, 283.
- 122 Szelke 2002a, Szelke 2002b, Szelke 2012b, www.fourseasons.com/budapest, Mányai – Szelke 2003.

A hely szelleme

- 1 Erki 1998, Saly 2005.
- 2 A cafe-restaurant jellegzetessége, hogy a kávé, frissítő és egyéb italokon kívül meleg ételeket is felszolgáltak. Az idehaza és külföldön egyaránt ismert és népszerű Kemnitzer-kávéház berendezéseiben is páratlan volt: külön szoba állt a nemdohányzók rendelkezésére, a játékos kedvűek két biliárdteremben is hódolhattak szenvedélyüknek, próbára teheték szerencséjüket a különféle kártyajátékokban, étkezések után könnyed sétát tehetek a kifejezetten e célra kialakított, ritka növényekkel is beültetett parkban, sőt a kuriózumnak számító éjszakai kivilágítás hívogató fényei is könnyen észrevehetőek voltak mindkét partról. A messzi földről érkezett utasok a felső emelet igényesen berendezett szobáiban pihenhették ki magukat. Így az intézmény a vendégek minden igényének meg tudott felelni, s akár egy egész napot is kényelmesen el lehetett tölteni a boltozatos márványtermek tükrös falai között. Kemnitzer elhivatottságát jól jellemzi, hogy még nemesi címerében is egy biliárdpálcát markoló oroszlán található. *Budapesti Negyed*, 1996, 2–3. 267., 272., Pásztor 1940, 52–54., Farkaslaky – Ráday 1988, 104.
- 3 Katona 1927, 183.
- 4 A kávéház létrehozásához szükséges átalakításokat már 1908 végén megkezdték. BFL IV.1407/b. 261721-III-1908, Fővárosi Tervtár Archivum 24.515. hrsz., Budapesti Czim- és Lakjegyzék, 1907, 805., Budapesti Czim- és Lakjegyzék, 1908, 853., Budapesti Czim- és Lakjegyzék, 1909, 893.
- 5 A kávé bűvöletében élő század eleji Monarchiában nem volt a teázásnak sem az angolhoz, sem a kontinens nyugati részeihez hasonlítható kultúrája, s talán sikertelenségét is leginkább ezzel magyarázhatjuk. Deli

egyébként kora vendéglátásának egyik kísérletező kedvű és színes egyénisége volt. Sok mindennel megpróbálkozott, többek között a csemegekereskedéssel, bár és kávéház üzemeltetésével, táncestélyek, felolvasások, előadóestek szervezésével, de igazán sikeres csak legkorábbi vállalkozása, egy rendezvényszervezéssel foglalkozó cég volt. Gundel – Harmath, 1979, 307., Budapesti Czim- és Lakjegyzék, Bp., 1908, 792., Budapesti Czim- és Lakjegyzék, 1910, 1910.

- 6 Az első világháború idején a Gresham-Venezia kapuit egy rövid időszakra át zárva tartották. Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1914, 1039., Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1916, 761., Gundel – Harmath 1979, 200.
- 7 A világháborút követő időszakban Európa tradicionális értékrendjei megrendültek, a régi értékészlet és fogalmi rendszerek alapján már nem lehetett kielégítő válaszokat találni az élet alapvető kérdéseire. Az ideológiák és irányzatok összevisszasága és gyors változása jellemezte ezt az évtizedet. Gombrich 1974, 455–489., Barát – Éber – Takács 1939, 531–559.
- 8 *Pesti Futár*, 1918, No. 543. 3–13., *Pesti Futár*, 1919, No. 590., 11–16., *Népszava*, 1920. február 1., 4., *Nemzeti Újság*, 1920. április 4., 7.
- 9 Gundel – Harmath 1979, 282.
- 10 A nyári hónapokra a kis pinchehelyiség fullasztó hőisége elől a társulat a szellős Városligetbe, a Lomb Színpadra költözött. *Színházi Élet*, 1922, 29., 3–6.
- 11 *Színházi Élet*, 1921, 41., 11.
- 12 *Színházi Élet*, 1921, 43., 26., *Színházi Élet*, 1922, 2., 22–23., *Színházi Élet*, 1922, 38., 20–23., *Színházi Élet*, 1922, 44., 6–7.
- 13 Katona 1927, 185.
- 14 Bernáth 1967, 53–54.
- 15 A legismertebb tagoknak Szőnyi István, Egry József, Elekfy Jenő, Bernáth Aurél, Derkovits Gyula, Czóbel Béla, Barcsay Jenő, Berény Róbert, Márfy Ödön, Pátzay Pál, Ferenczy Béni, Ferenczy Noémi és Oltványi-Ártinger Imre számítottak. A Gresham-kör további tagjai voltak: Bartha László, Basch Andor, Bornemissza Géza, Diener Dénes Rudolf, Hatvany Ferenc, Hrabéczy Ernő, Jobbágyi Gaiger Miklós, Novotny Emil Róbert, Kmetty János, Szobotka Imre, Vass Elemér festők; Schaár Erzsébet, Vilt Tibor szobrászok; dr. Genthon István, Farkas Zoltán, dr. Hoffmann Edit, Petrovics Elek, dr. Rózsa Miklós, dr. Schoen Arnold művészettörténészek; Fruchter Lajos, dr. Cseh-Szombathy László, dr. Radnai Béla és Szilágyi Sándor műgyűjtők. A Gresham és köre 1967, 9., Bernáth 1967, 80.
- 16 Végvári 1976, 3–5., Németh 1976, 6–9., Takács 1976, 30–32., Andrási et al. 1999, 87–96.

- 17 ÁBTL 3.1.5. 0-12145 „Volt polgári pártok”.
- 18 A Szinyei Társaság 1920 és 1940 között működött, tagjai a nagybányai iskolából kinőtt művészek egy csoportja. Ez a társaság jelentette meg a *Magyar Művészet* című folyóiratot, s a két világháború közt Réti István, majd Bernáth Aurél vezetésével kiemelkedő művészetszervező szerepe volt. A kut (Képzőművészek Új Társasága) 1924 és 1949 közt működő művészecsoporthoz, tulajdonképpen a Nyolcak örököse. A társaság folyóirata, a KUT 1926–1927-ben jelent meg, s jelentős kiállítás szervező tevékenységet folytatott. Volt azonban olyan szerveződés is, amelyben a különböző irányvonalak képviselői egymás mellett szerepeltek. Ebből is kitűnik, hogy a szakmai-művészeti s nem a politikai szempontok voltak a meghatározók. Így a Gresham-körből sokan (Berényi, Bernáth, Szőnyi, Márfy, Egry) egy másik, magyar viszonylatban jelentős művészeti egyesületben is törzstagnak számítottak, nevesen az 1894-ben alapított Nemzeti Szalon Művészeti Egyesületben, amelynek elnöke a 20. század első felében gróf Andrássy Gyula volt, s amely kiállítások megszervezésével foglalkozott. Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület törzstagjai kiállításának katalógusa, 1941. április 26.–május 11.
- 19 Az Európai Iskola egy 1945 és 1949 között működő kiállításrendező és kiadványokat publikáló művészeti szerveződés volt. Többnyire a különféle avantgárd törekvések képviselőit tömörítette. Alapítói: Gegesi Kiss Pál, Mezei Árpád, Pán Imre és Kállai Ernő.
- 20 Korábbi eszméi közösségük azonban nem múlt el nyomtalanul, hiszen Bernáthot, Márfyt és Pátzayt egyaránt megtalálhatjuk a Csécsy Imre által vezetett Magyar Radikális Párt elnöki tanácsában. ÁBTL 3.1.5. 0-12145 „Volt polgári pártok”, Izsák 1983, 12., 39.
- 21 A Gresham és köre 1967, 5–9., Genthon 1964, 5–6., Végvári 1976, 3–5., Németh 1976, 6–9., Takács 1976, 30–32.
- 22 Szendrő Ferenc – Tiszay Andor (szerk.) 1960., 5.
- 23 Székely György (főszerk.) 2001., 657–658.
- 24 Szendrő Ferenc – Tiszay Andor (szerk.) 1960., 5.
- 25 Krúdy 1989, 35.
- 26 Krúdy 1992, 126.
- 27 Szini, 1918, 9–14.
- 28 Nagy 1958, 148–150.
- 29 Nagy 1958, 155–157.
- 30 Nagy 1958, 158.
- 31 Nagy 1958, 276.
- 32 „Kossuth Lajos arca minden szívbe be volt írva, mint akár az Úristené, Jézus Krisztusé vagy Mózesé, mert valláskülönbség nélkül szerették a

magyarságnak megváltóját. Az öregebb magyarok mind hasonlítottak az öreg Kossuthhoz, mert szakállukat, bajszukat úgy növelték. Nem volt ezekben a városokban, tájakon ritkaság a Kossuth-képű ember. Kossuth hazafisága pedig úgy szét volt szórva az emberek között, mint a vallás igéi.” Krúdy 1976, 193–194.

- 33 Nagy 1978, 260–267.
- 34 Nagy Endre szavaival: „...bizonyosan az apjához hasonlít: szép szál ember, aranyszőke hajjal, világító, kék szemmel, arcát Kossuth-szakáll keretezi, hasított ujjú zsinóros Zrínyi-kabát van karcsú derekán, ezüst sarkantyús csizma a lábán. A hangja olyan, mint a harangszó, a beszéde olyan, mint az imádság.” Ezzel szemben „hosszú szárnyú, fekete redingote volt rajta, fényes selyem hajtókával, csíkos nadrág, lakkcipő sárga posztókamásnival, a kezén sárga kesztyű, ráhímzett fekete ereszettel, magas, kemény inggallér, bő redőjű nyakkendő ... fején fénycsíkos magas tetejű cylinder... Kétségtelenül mintapéldánya volt annak a dandytípusnak, amely akkor VII. Edwardot vallotta vezérének, de ott, Bárádon csökönyösen megismétlődő fekete-sárga színeivel úgy hatott, mint egy begöngyöltött osztrák császári lobogó.” Nagy 1978, 261–264.
- 35 Nagy 1978, 265.
- 36 Gratz 1934, II. 52–62.
- 37 Gratz 1934, I. 327–329.
- 38 Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1908, 1433.
- 39 Nagy 2000, 161–167.
- 40 Magyar Színháztörténet 1873–1920, 2001, 656–676.
- 41 *Nyugat*, 1931. május 1.
- 42 Nagy Endre még egy jelenetében, A megszanált Budapestben foglalkozik a numerus claususszal. Nagy Endre MM 8109.
- 43 *Színházi Élet*, 1921, 41., 11., *Színházi Élet*, 1921, 43., 26., *Színházi Élet*, 1922, 2., 22–23., *Színházi Élet*, 1922, 38., 20–23., *Színházi Élet*, 1922, 44., 6–7., Megnyílt a Nagy Endre kabaré. *Világ*, 1921. október 16., Bános 1973, 382–387., Bános 2000, 152.
- 44 *Színházi Élet*, 1922, 38., 20–23., Alpár 1979, 345., Bános 2000, 155.
- 45 Bános 2000, 157–160.
- 46 Nagy Endre újév estéjén játszott utoljára a Gresham-pincében. *A Reggel*, 1923. január 2.
- 47 Alpár 1979, 345., Bános 2000, 180–181.
- 48 Nagy Endre újév estéjén játszott utoljára a Gresham-pincében. *A Reggel*, 1923. január 2.
- 49 Bános 2001, 104.
- 50 Móra 1964, 498–507., Lengyel 1999, 73–83., *Színházi Élet* 1938, 11., 27–29.

- 51 A minden számában eredeti Békeffi-tréfákat tartalmazó *A Hír*, korának közkedvelt szatirikus hetilapja, 1931. október 24-től 1938. november 12-ig jelent meg.
- 52 *A Hír*. V. évf., 3–4., 6., Bános 2001, 88.
- 53 Ballai – Tábori 1938, 189.
- 54 Békeffi. *Színházi Élet*, 1936. november 1.
- 55 Alpár 1979, 597.
- 56 *Az Újság*, 1936. október 27., 11.
- 57 Népszerűségére jellemző, hogy Békeffi öltözőjének ajtaján az odaérkezők az alábbi idézetet olvashatták: Szabadjegyesek figyelmébe! / „Se rokona, se ismerőse / Nem vagyok senkinek...” *Színházi Élet*, 1936, 42., 44., Lévai 1945b, 40.
- 58 Kellér 1971, 150., Lévai 1945b, 41., Bános 2001, 86.
- 59 Békeffi 1955, 9.
- 60 *Színházi Élet*, 1938, 11., 37.
- 61 Az előadás során kesernyés iróniával „a mai idők idegcsillapíthatónak nem nevezhető sportjáról, a bizonyítványbeszerzésről” beszéltek. *Színházi Élet*, 1938. 41., 27.
- 62 Kellér 1971, 151.
- 63 *Színházi Élet*, 1936, 42., 23–24., *Színházi Élet* 1938, 11., 29., *Színházi Élet*, 1938, 21., 4–8., Andorka 1978, 204., 225–226., 229–230., 280., Varannai 1989, 268–269., Szegedy-Maszák 1996, I. 296.
- 64 Kellért ekkor szerződtették helyettesítésére. *Színházi Élet*, 1938, 36., 25., 52.
- 65 *A Hír*, VIII. évfolyam, 15–16., 1938. augusztus 12., 10.
- 66 Békeffi 1955, 10.
- 67 Alpár 1979 597., Lévai 1945b, 42., Bános 2001. 132.
- 68 Békeffi 1955, 9.
- 69 Bános 2001, 132–133.
- 70 „To Whom It May Concern. This is to certify that Laszlo BEKEFFY a Hungarian national, is well know to this department on account of his pro-Allyed activities in German occupied Hungary during the late war. From early in 1940 he rendered valuable assistance to the Allied cause in various ways, this activity only ceasing on his arrest and imprisonment in April 1942.” A brit War Office 1946. december 30-án kiadott igazolólevele megerősítette, hogy Békeffi a szövetségesek érdekében a háború alatt Magyarországon végzett tevékenysége miatt ismert volt az angol hatóságok előtt. Az 1940-es év elejétől kezdődően értékes és sokrétű szolgálatot teljesített a szövetségesek számára, s ezt a tevékenységét egészen 1942. ápr-

- ilisi letartóztatásáig és bebörtönzéséig folytatta. HL Partizángyűjtemény, Magyarország, 431., Lévai 1945b, 41., Békeffi 1955, 10.
- 71 Kellner 1983, 137.
- 72 Békeffi Lászlóval kapcsolatos iratok. HL Partizángyűjtemény, Magyarország, 431.
- 73 „Erklärung. Der Unterfertigte, Laszlo BEKEFFY, arklaree eidesstattlich, dass das ungarische Festungsgefaengnis KOMAROM ein ungarisches Militaergefaengnis war und nach dem Szalasi-Pfeilkreuzler Putsch (am October 15, 1944) die szalasi-Regierung die politischen Gefangenen dahin deportierte, unter welchen Gefangenen auch ich mich befand. Zwischen den deportieren politischen Gefangenen befanden sich in der sogenannten Csillag (Stern) Festung Gefaengnis von Komarom meistens Christen, Abgeordnete, hohe Officiere und viele Katholischen Geistliche. Hier sind wir von den deutschen ss Soldaten uebernommen worden, dann in Vieh-Wagons verladen. Nach sechs Tagen Fahrt sind wir in DACHAU angekommen. Die Begleit-Soldaten waren auch ss Soldaten. In welche Richtung der Zug fuhr, kann ich nicht wissen, da ich in einem plombierten Vieh-Wagen transportiert wurde, von wo ich keine Aussicht auf die Gegend hatte und die Türe nur in Dachau geoeffnet wurde. Laszlo Bekeffi”. Békeffi nyilatkozata szerint az 1944. október 15-i Szalasi-puccs után a komáromi Csillag erődből több más politikai fogollyal, köztük országgyűlési képviselőkkel, magas rangú katonatisztekkel, a katolikus klérus tagjaival együtt átadták a német ss-katonáknak, akik marhavagonokba terelték őket. Leplombált marhavagonokban, ss-kísérettel Dachauban szállították őket, erről azonban csak a vonatút végén szereztek tudomást, ahogyan a pontos útvonalról sem volt tudomásuk. Békeffi Lászlóval kapcsolatos iratok. HL Partizángyűjtemény, Magyarország, 431.
- 74 Békeffi Lászlóval kapcsolatos iratok. HL Partizángyűjtemény, Magyarország, 431., Békeffi 1955, 137–138., *Színház*, I. évf., 16. 1945. november 28.–december 4., 7., *Kossuth Népe*, 1946. január 6., 2.
- 75 ÁBTL 3.1.9. V-2000/27.
- 76 Borbándi 1989, I. 230.
- 77 ÁBTL 3.2.4 K-1919/1
- 78 ÁBTL 3.1.9 V-2000/36., ÁBTL 3.1.9. V-2000/36-a., Szabadság, III. évf., 13. szám és III. évf., 15. szám, Szabadság, III. évf., 15. 1947. jan. 17., 1.
- 79 Békeffi 1955, 12., Alpár 1979, 597.
- 80 Lévai 1945b, 54–55.
- 81 Bános 1983, 350–358.
- 82 Békeffi 1955, 11.
- 83 Békeffi 1955, 11.

- 84 *Esti Kurir*, 1924. november 5., 4.
- 85 *Esti Kurir*, 1923. szeptember 16., 1., L. Nagy 1972, 46–47. Rassay Károly feljegyzései Horthy emlékiratához (1954) In: Mányai – Szelke 2003, 191–249.
- 86 Ungváry 2012, 112.
- 87 L. Nagy 2006, 49. és 55.
- 88 L. Nagy 2006, 101–102.
- 89 L. Nagy 2006, 98.
- 90 L. Nagy 2006, 99.
- 91 L. Nagy 2006, 69.
- 92 L. Nagy 2006, 129–131.
- 93 L. Nagy 2006, 120–152., L. Nagy 1986, 140–190.
- 94 L. Nagy 2006, 153–156.
- 95 L. Nagy 2006, 160–161.
- 96 L. Nagy 2006, 169–170., L. Nagy 2003, 1421–1444.
- 97 PIL, 867.f. 2/1–74. Rassay 2000, 73–75. Rassay letartóztatásáról, az *Esti Kurir* utolsó napjairól és a mauthauseni hétköznapiokról lásd Rátkai 1945. Rátkai emlékezete szerint miközben a politikai rabok védett barakkján kívül mindennapos az embertelen öldöklés, és „a gázosítás, az éhínség, a flekktífusz, a tüdőgyulladás ezrével szedi naponként áldozatait”, a „kaszinóurak”, így Andorka vagy Sigray a lágerben is igyekeznek korábbi társadalmi státusuknak érvényt szerezni, a legnagyobb bajban sem segítik, sőt megvetik és lenézik a „prolikat”, így Peyert vagy Rassayt. Rátkai 1945, 231–232.
- 98 L. Nagy 2003, 1430.
- 99 ÁBTL 3.1.9. v-103458 „Czettler Jenő”, Gyurgyák 2001, 139–143., Kállay 1991, I. 273., Gratz 2001, 225., Izsák 1983, 183., L. Nagy 2003, 1438.
- 100 L. Nagy 2003, 1443–1444., L. Nagy 2006, 189–190.
- 101 Az angol sajtómágnás Lord Rothermere a *Daily Mail* hasábjain 1927. június 21-én, Magyarország helye a nap alatt címmel írást jelentetett meg a párizsi békeszerződések igazságtalanságáról, különös tekintettel a magyar helyzet tarthatatlanságára. Kádár Lynn 2006, 44–48., Eckhardt 2008, 47–48., Zeidler 1997, 303–352., Kállay 1991, I. 75–77.
- 102 Czettler 2000, 179.
- 103 Ujszászy 2007, 278., 335., 341., 578. Ujszászy Istvánnak, a VKF 2, majd az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései szerint a Magyar Revíziós Liga vezető tisztségviselői és külföldi levelező hálózata szoros kapcsolatban állt a VKF 2-vel, az ügynökök díjazásához a VKF 2 is rendszeresen hozzájárult. A VKF 2-ről legújabbán lásd Szakály 2015, Zolnay 1986, 334–335., Izsák 1994, 254.

- 104 Szegedy-Maszák 1996, II. 178.
- 105 Szent-Iványi RL C 80 2.
- 106 Újpétery 1987, 192.
- 107 Szent-Iványi RL C 80 2.
- 108 Szent-Iványi RL C 80 2., Izsák 1994, 246–257., Czettler 2000, Zolnay 1986, Ablonczy 2005, Zeidler 1997, Cornelius 2015, Görgey 2004, Thassy 2006, Kovács 2015, Braham 2015, Jangfeldt 2014, Török 2004, Lévai 1945b, Lévai 1946a, Lévai 1946b, Lévai 1946c, Lévai 1945a, Lévai 1948b, Fehér 1979, Fehér 1946, Marosán 1974, Reviczky 1985, Boldizsár 1946, Kállai 1946, Talpassy 1971, Talpassy 1975, Talpassy 1981, Hamza D. 1947, Mester 2012, Gazsi 1972, Révay 1946, Dezsényi 1946, Darvas 1945, Földes 1984, Nóg-rádi 1961, Csohány 1988, Máté – Vida 1979, Sipos 2008.
- 109 Szent-Iványi RL C 80 2.
- 110 Zeidler 1997, 311, 335., Ujszászy 2007, 335., 521., 560.
- 111 ÁBTL 3.1.9. v-2000/30 232–250. „Magyar Közösség”, Ötvös 2012. A párizsi magyar békedelegáció tagja többek között Újváry Dezső külügyminisztériumi tisztségviselő, Frey András, a *Magyar Nemzet* külpolitikai újságírója és Váli Ferenc nemzetközi jogász, egyetemi tanár is. Néhány évvel korábban Isztambulban mindhármán kiemelkedő szerepet játszottak a béketapogatózásokban és az angolokkal történt különbsége megkö-tésére irányuló tárgyalásokban. Boldizsár 1982, 267–268.
- 112 ÁBTL 2.1 II/42. 25–52. „Potoczky Kálmán”, Ötvös 2011.
- 113 ÁBTL 3.2.5 0-8-185/2. „Amerikai hírszerző szervek fedőszervei Ausztriában”.
- 114 Nyári 2015, 106–107.
- 115 Borbándi 1966, 155–170.
- 116 Kádár Lynn 2006, 66.
- 117 Újpétery 1987, 177–178.
- 118 Újpétery 1987, 175.
- 119 Újpétery 1987, 244.
- 120 ÁBTL 3.2.4 K-1629/I. 122. „Pálóczi-Horváth György”.
- 121 Eckhardt 2008, 154.
- 122 Kádár Lynn 2006, 72.
- 123 Eckhardt 2008, 221–222.
- 124 Kellner 1983, 121.
- 125 Kellner 1983, 96., Eckhardt 2008, 377.
- 126 Eckhardt 2008, 205.
- 127 Kádár Lynn 2006, 83., 115.
- 128 Andorka 1978, 253.
- 129 Kádár Lynn 2006, 92., Romsics 1992, Romsics 1996.

- 130 Kádár Lynn 2006, 90–91.
- 131 Eckhardt 2008, 95–96.
- 132 Eckhardt 2008, 101.
- 133 Eckhardt 2008, 98.
- 134 Újpestery 1987, 214–215., Szegedy-Maszák 1996, I. 179–183.
- 135 Kapronczay 1994, 52–64.
- 136 Godó 1976, 114–178.
- 137 Szegedy-Maszák 1996, II. 182.
- 138 Godó 1976, 179–205., Ujszászy 2007, 219., 302., Kállay 1991, II. 82–88., Ungváry 2015, 360–364.
- 139 Godó 1976, 133–141.
- 140 Godó 1976, 144. és 148.
- 141 Tóth Vásárhelyi 2008, 119.
- 142 Thassy 2006, 446.
- 143 Tóth Vásárhelyi 2008, 105–121., ÁBTL 3.2.4 K-1629/I „Pálóczi-Horváth György”.
- 144 Görgey 2004, III., Thassy 2006, 412–415., Kállay 1991, II. 84., Kapronczay 1994, 60., Zolnay 1986, 373., Szita 1994, 48.
- 145 Izsák 1994, 248–250. és 256.
- 146 Papp 1996, 9–16.
- 147 Papp 1996, 150.
- 148 A Magyar Belügyminisztérium közlése a MAORT szabotázsügyéről. Bp., 1948., Standard Oil Company (New Jersey) and Oil Production in Hungary by MAORT 1931–1948. USA 1949., Srágli 1990, 23–38., Pünkösti 1996, 42–44., Katona 2002, 137–158., Borhi 2015, 101–108., ÁBTL 3.1.9. V-135725 „Papp Simon”.
- 149 Faludy 1998, 320–321.
- 150 Papp 1996, Mocsár 1970, Galgóczi 1984, Domokos 1996, 226–236., Horváth et al. 1993, II. 301–378., Nyáry 2014, 65–72.
- 151 Nyáry 2014, 233–240.
- 152 Braham 2015, II. 1093.
- 153 Braham 2015, I. 406.
- 154 Szita 2010, 22–24., Szita 2008, 36–46., Szita 1994, 7–108.
- 155 Braham 2015, II. 1294–1295., Szita 2008, 63.
- 156 Lévai 1946a, 155–156., Lévai 1946b, 210–214.
- 157 Braham 2015, II. 1368–1369., Nyáry 2014, 217–224.
- 158 Braham 2015, II. 1277–1280., Ungváry 2013, 269.
- 159 Bondor 1995, 17–36., Sári 1996, 5–6., Ungváry 2013, 246–273., Gazsi 1994, 182–214., Kovács 2014, 317–326.
- 160 Nyáry 2014, 225–232.

- 161 ÁBTL 4.1 A-747. XIV. ker. KISKA, ÁBTL 3.2.5 O-7763. „Zsabka Kálmán”, Kovács 2014, 327–332.
- 162 Nyáry 2015, 133–140.
- 163 Lévai 1948b, 88.
- 164 Lévai 1948b, 45.
- 165 Lévai 1948b, 47–48.
- 166 Lévai 1948b, 130.
- 167 Kovács 2014, 121., Jangfeldt 2014, 314.
- 168 Szita 1994, 7–108.
- 169 Izsák 1994, 246–257., Czettler 2000, 319–416., Cornelius 2015, 259–313., Kovács 1963a, 93–110., Kovács 1963b, 238–266.
- 170 Kovács 2014, 207., Jangfeldt 2014, 208–209.
- 171 Izsák 1994, 248., Nyáry 2014, 51–56., Csiffáry 2015, 431–436.
- 172 Kovács 2014, 197–208., Izsák 1994, 252–253.
- 173 M. Kiss 1983, 113–128., ÁBTL 3.1.9. V-118227 „Taurus ellenállási csoport”.

Kiutkeresés

- 1 Kállay 1991, I. 239. „Megindítottam tehát a tapogatózást a rendelkezésemre álló minden vonalon.”
- 2 Gellért 1974, 369.
- 3 Macartney 2006, II. 154., Gellért 1974, 445. Böhm az angolok szerint „azon emberek típusához tartozik, akiket szívesen látnánk a háború után a magyar kormány tagjai között. Meggyőződésből németellenes, Anglia őszinte csodálója, rokonszenvet tanúsít Oroszország iránt, és ami talán a legfontosabb és a magyarok között egyedülálló, kitűnő viszonyban van a csehekkel. Négy évig élt Prágában, és ma is cseh útlevele van. Szilárdan hisz egy Ausztriából, Magyarországból és Csehszlovákiából álló államszövetség megalakításában. Ha egy ilyen államszövetség valaha is létrejönne, annak Böhm úr egyik legértékesebb úttörője lehetne, minthogy kitűnő kapcsolatot tart fenn vezető osztrák szociáldemokratákkal és cseh politikusokkal.” Juhász 1978, 96. Lásd még Böhm Vilmos feljegyzése a magyarországi helyzetről. Juhász 1978, 185–188.
- 4 Gellért 1974, 446., Juhász 1978, 78–79.
- 5 Gellért 1974, 371.
- 6 Juhász 1978, 88–89.
- 7 Juhász 1978, 88., Macartney 2006, II. 163., Szegedy-Maszák 1996, II. 185.

- 8 Kállay 1991, II. 126: „Az angolokkal először a lengyelek révén létesítettünk kapcsolatot. Ez közvetett összeköttetés volt, nem tárgyalásokból állt, információkat juttattunk el lengyelek segítségével Londonba.” Wodianer Andor állandó érintkezésben volt a magyar ügyekben igen tájékozott Jan Kowalewskivel, a lisszaboni lengyel katonai attaséval. A lengyelek a magyarokkal együtt igyekeztek gátat vetni a mind nyomasztóbbá váló, tehát egyre sikeresebb beneši propagandának. Szegedy-Maszák 1996, II. 179–183., 312–315. A Revíziós Liga londoni képviselői, így Mikes György, Léderer Lajos, Póka-Pivny Béla és Márffy-Mantuano Judit szintén állandó érintkezésben voltak a lengyel emigráns kormánnyal és a Foreign Office embereivel is. A londoni szovjetellenes lengyel–magyar hálózat 1945 utáni továbbéléséhez és megfigyeléséhez lásd Ötvös 2012, továbbá ÁBTL 3.2.4. K-1019 „Márffy-Mantuano Tamás” és 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 150.
- 9 Kállay 1991, II. 126., Macartney 2006, II. 155.
- 10 Ullein-Reviczky 1993, 164–165.
- 11 Szegedy-Maszák 1996, II. 187–188., Macartney 2006, II. 154–155.
- 12 Szegedy-Maszák 1996, II. 188., Macartney 2006, II. 180.
- 13 Szent-Iványi MNL OL K 63, 473, 75/a., ÁBTL 3.2.4. K-1629, 122–123. Kállay 1991, II. 126–127., Ullein-Reviczky 1993, 165., Macartney 2006, II. 179.
- 14 Szegedy-Maszák 1996, II. 188–190., Macartney 2006, II. 182–183.
- 15 Kállay 1991, II. 127., Szegedy-Maszák 1996, II. 189.
- 16 Szegedy-Maszák 1996, II. 189., Juhász 1978.
- 17 Szegedy-Maszák 1996, II. 216.
- 18 Szegedy-Maszák 1996, II. 218.
- 19 Szegedy-Maszák 1996, II. 220., Macartney 2006, II. 180.
- 20 Szegedy-Maszák 1996, II. 221., Gellért 1974, 445.
- 21 Juhász 1978, 101–102.
- 22 Juhász 1978, 102., Izsák 1994, M. Kiss 1983, 113–128., ÁBTL 3.1.9. V-118227 „Taurus ellenállási csoport”.
- 23 Szegedy-Maszák 1996, II. 193. és ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 389–391.
- 24 ÁBTL 3.2.4. K-1629 122.
- 25 Czettler 2000, 240.
- 26 Andorka 1978, 300.
- 27 Barcza 1994, II. 110.
- 28 Macartney 2006, II. 181.
- 29 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 391.
- 30 Hazatérése után Szent-Györgyi felkereste Andorkát, és beszámolt az angolokkal folytatott tárgyalásairól. Andorka feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy Szent-Györgyi mindent mondjon el Kállaynak. Szent-Györgyi ezt követően kihallgatást kért Kállaytól, ezen Kállay a Szent-Györgyi által

- vállalt szabotázscelemekények említésénél felugrott a székéből, és felháborodottan jelentette ki, hogy magyar miniszterelnökként erre gondolni sem tud. Andorka a későbbiekben is azt tanácsolta, hogy Szent-Györgyi Kállay tudomása és jóváhagyása nélkül ne vállaljon semmit, mert könnyen a Hadikba kerülhet. Miután Beneš a *The Times*-ban név nélkül, de a beavatottak számára egyértelműen hírt adott Szent-Györgyi akciójáról, ez a vonal egy időre lekerült a napirendről. Andorka 1978.
- 31 Kállay 1991, II. 137. Macartney szavaival: „A németekkel szembeni ellenállást az egész háború alatt felülről irányították.” Macartney 2006, I. 489.
- 32 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 391–392.
- 33 Kállay 1991, II. 127–128.
- 34 ÁBTL 2.1. I/51-a 21. Pálóczi-Horváth György vallomása.
- 35 ÁBTL 2.1. I/55-a 92–94. Léderer Sándorné vallomása.
- 36 ÁBTL 3.2.4. K-1629. 132.
- 37 ÁBTL 2.1. I/55. 14.
- 38 ÁBTL 3.2.4. K-1629 124. és 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 395, Szegedy-Maszák 1996, II. 192.
- 39 ÁBTL 3.2.4. K-1629, ÁBTL 3.1.5. O-9244, ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus”. Czettler 2000, 230.
- 40 ÁBTL 3.2.4. K-1629 123–124.
- 41 Kállay 1991, II. 128. „Magyar oldalról többször történt kísérlet Pálóczi-Horváth személyének a kikapcsolására, hogy ne vele kelljen a magyar megbízottaknak érintkezésbe lépniük, ám az angolok minden ilyen próbálkozást elhárítottak.”
- 42 Juhász 1978, 117–118.
- 43 Szegedy-Maszák 1996, II. 194.
- 44 Szegedy-Maszák 1996, II. 195.
- 45 Czettler 2000, 256–260. A memorandum teljes szövegét lásd Juhász 1978, 118–134., ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 392–394.
- 46 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 394.
- 47 A memorandum teljes szövegét lásd Juhász 1978, 190–216. és Szegedy-Maszák 1996, II. 240–282.
- 48 Bán D. 1996.
- 49 Czettler 2000, 345.
- 50 ÁBTL 3.2.4. K-1629, ÁBTL 3.1.5. O-9244 „IS ügynökök Magyarországon”, ÁBTL O-8-028. „Nílus” 398–399., Czettler 2000, 325., Ullein-Reviczky 1993, 166.
- 51 ÁBTL 3.2.4. K-1629 130.
- 52 Macartney 2006, II. 223–224.
- 53 Szegedy-Maszák 1996, II. 199.

- 54 Macartney 2006, II. 224.
- 55 Kállay 1991, II. 130., Szegedy-Maszák 1996, II. 199.
- 56 Szegedy-Maszák 1996, II. 199–200.
- 57 Juhász 1978, 232–237.
- 58 Szegedy-Maszák 1996, II. 310–311.
- 59 A Foreign Office összefoglaló feljegyzésének melléklete: „1. Finnország kivételével Magyarország a tengely egyetlen országa, amely megőrizte hagyományos parlamentáris intézményeit. A Kommunista Párttól eltekintve csak a náci jellegű pártokat tiltották be, minden más politikai párt viszonylagos szabadságban működhetik. 2. Magyarországon virágzó szociáldemokrata mozgalom létezik. A Parasztpárt tagsága egyes vélemények szerint egymillió fő, a szakszervezeti tagok száma 300.000-re nőtt. A Szociáldemokrata Pártnak saját napilapja van, és jelentős szabadságot élvez politikai propagandája kifejtésében. 3. Az egyházak minden korlátozás nélkül láthatják el feladataikat, és az egyházak vezetőinek nyilvános kijelentései nyíltak és gyakran németellenesek. 4. Összehasonlítva más csatlós országokkal, figyelemre méltó szabadságot élvez a szellemi élet. A sajtó is figyelemre méltóan szabad. 5. A német nyomás és a helyi zsidókérdés súlyos problémái ellenére a magyar kormány nem hozott kemény intézkedéseket a magyarországi zsidók ellen, és a miniszterelnök nyíltan utalt rá, hogy ilyesmi nem is áll szándékában. 6. Ezzel szemben csapást mértek a magyarországi német kisebbségre, mert megfosztották állampolgárságuktól azokat, akik önként jelentkeztek szolgálatra a Waffen SS-hez, és ragaszkodtak hozzá, hogy ezek német felügyelet alá kerüljenek.” Juhász 1978, 248.
- 60 Czettler 2000, 328–330.
- 61 Szegedy-Maszák 1996, II. 189.
- 62 Szegedy-Maszák 1996, II. 200., ÁBTL 3.2.4. K-1629 130.
- 63 Czettler 2000, 331., Macartney 2006, II. 235.
- 64 Szegedy-Maszák 1996, II. 201., Macartney 2006, II. 235.
- 65 Kállay 1991, II. 132.
- 66 Kállay 1991, II. 131., Szegedy-Maszák 1996, II. 201.
- 67 ÁBTL 3.1.9. V-80834 6-15. A rádiót Sombor-Schweinitzer két bizalmasa, Várkonyi János és Kedélyes István detektívek működtették, kezdetben Sombor-Schweinitzer irodájából, majd a saját lakásukról, később egy budai villát béreltek a folyamatos rádiókapcsolat zavartalan biztosítása érdekében. A leadásra váró anyagot és a chiffré kódot Veress Lászlótól kapták meg. A rádió a német megszállásig gond nélkül üzemelt.
- 68 ÁBTL 3.1.9. V-80834, Czettler 2000, 333., Kállay 1991, II. 131.
- 69 Szegedy-Maszák 1996, II. 202.
- 70 Gellért 1974/6, 442. „Stockholmi követi hivatala átvétele utáni első napokban Ullein-Reviczky megbízott, hogy hozzak létre egy titkos találkoztó közte és Sir Victor Mallett, a stockholmi angol követ között. A találkoztó célját Ullein-Reviczky abban jelölte meg, hogy felvilágosítással kíván szolgálni az Isztambulban folyó tárgyalások és a szeptember 9-én aláírt megállapodás értelmezésével kapcsolatban... Főképpen azt szerettem volna, hogy a megállapodás értelmezésének a tisztázásával a feltétel nélküli megadásra vonatkozó szakaszt módosítsa. Ezen túlmenően ... titkos vágya volt, hogy a fegyverszünetre vonatkozó összes tárgyalásokat Stockholmba koncentrálja és a saját irányítása alá helyezze.”
- 71 Szegedy-Maszák 1996, II. 328–329., Ullein-Reviczky 1993, 166. Ullein-Reviczky kicsit másképpen emlékezik: „Minthogy Stockholmba történő ki-nevezésem egybeesett ezekkel az eseményekkel, Kállay miniszterelnök úgy vélte, én vagyok a leghivatottabb rá, hogy folytassam a tárgyalásokat a szövetségesekkel.”
- 72 Kállay 1991, II. 131. „Wodianer Andor lisszaboni követünk közölte Sir Ronald Campbell lisszaboni brit nagykövettel, hogy Újváry Dezső főkonzul a magyar kormánytól teljes felhatalmazást kapott a tárgyalás vezetésére, és egyúttal igazolta Veress László szabályos kiküldetését is.”
- 73 Szegedy-Maszák 1996, II. 201., Macartney 2006, II. 236.
- 74 Kállay 1991, II. 132–133., Szegedy-Maszák 1996, II. 327. Macartney-ra hivatkozva írja: „Kállay teljesítette kötelezettségeit, amikor saját céljaival egyeztek, és ignorálta őket, amikor úgy látta, hogy nem egyeznek velük.”
- 75 Példaként Barcza György és Bakách-Bessenyei György svájci tárgyalásait említhetjük. Kállay 1991, II. 140–142., illetve II. 142–144., Barcza 1994, II. 98–128. és G. Vass 1994, 1–2., 153–205.
- 76 Juhász 1978, 297., Szegedy-Maszák 1996, II. 326.
- 77 A brit háborús politikára és propagandára lásd Barker 1976 és Barker 1979, III. Tanulmánygyűjtemény 3332., Ignotus 1981, 237–238.
- 78 Juhász 1978, 291.
- 79 Juhász 1978, 292–293.
- 80 Juhász 1978, 299., Szegedy-Maszák 1996, I. 255.
- 81 Juhász 1978, 300., Szegedy-Maszák 1996, I. 261.: „A német megszállás lehetősége tulajdonképpen az Anschluss óta kísértett, és a magyar külpolitika kialakulásában is jelentős szerepet játszott: annak elkerülése volt az egyik legfontosabb cél.” Az állandó német propagandához és fenyegetéshez, valamint a magyar fenyegetettséghez érdekes adalék Szent-Iványi Domokos feljegyzése, amely szerint a bécsi katonai földrajzi intézet Lengyelország katonai térképeinek reprodukciója után gyors ütemben

- fogott hozzá Magyarország katonai térképeinek sokszorosításához. MNL OL K 63 473. 75/a.
- 82 Juhász 1978, 294.
- 83 Juhász 1978, 233.
- 84 Czettler 2000, 594–595., Szegedy-Maszák 1996, II. 338.: „Washington oroszbarát politikáját a közvélemény sokáig nem osztotta, az antibolsevizmusnak mélyre nyúló gyökerei voltak. Az amerikai és az angol kormánynak is szovjetbarát közvéleményt kellett teremtenie a minden mást megelőző háborús célok érdekében, ami nagymértékben sikerült is. Amikor a háború után a hivatalos körökben érvényesülni kezdtek a fenntartások Sztálin politikája iránt, a sajtó szovjetbarátsága komoly akadály volt a közvélemény szükséges áthangolásának. ... A háborúk alatti magyar politika alapvető nehézsége a rövid és a hosszú távra szóló érdekek ütközése volt, amelyeket képtelenek voltunk összeegyeztetni. A győzteseknek sem sikerült ez, a Szovjetuniót kivéve.”
- 85 Gellért 1974, 375.
- 86 Czettler 2000, 342., Juhász 1978, 306–307. Veress László három isztambuli útját, hivatalos és nem hivatalos tárgyalásait nagy vonalakban, de alapvetően a kilencvenes években megjelent emlékiratokban és a kétezres években hozzáférhetővé vált levéltári anyagokban található adatoknak megfelelően meséli el a nyolcvanas évek elején. Bokor 1982, 22–70.: „Egy soha-nem-volt fegyverszünet regénye”. Veress további sorsához, Magyarországról jugoszláv területre szökéséhez, a Bariban berendezkedő szövetséges haditámaszpontra történő menekítéséhez, itáliai mindennapjaihoz lásd továbbá Shelton 2010, 344. és 382. Pálóczi-Horváth feladata volt a Bariba szállított Veress kihallgatása. ÁBTL 3.2.4. K-1629 135.
- 87 Macartney 2006, II. 273.
- 88 Juhász 1978, 310–312.
- 89 Juhász 1978, 313–314.
- 90 Ullein-Reviczky 1993, 169., Gellért 1974, 376.
- 91 Gellért 1974, 376.
- 92 Gellért 1974, 377.
- 93 Ullein-Reviczky 1993, 172., Gellért 1974, 376.
- 94 Gellért 1974, 452. „Az utasítást, mint minden rendkívül kényes kérdésben, dr. Fall Endre közvetítette hozzám, értésemre adva, hogy az a legmagasabb helyről jött, ami rendszerint a miniszterelnököt jelentette.”
- 95 Gellért 1974, 377–378. és 452.
- 96 Ullein-Reviczky 1993, 172–174., Szegedy-Maszák 1996, II. 340–342.
- 97 A második világháború alatt született és titkos csatornákon külföldre juttatott magyar memorandumok összes, a diplomáciai tárgyalásokon,

- majd a háború után a béketárgyalásokon érvként felsorolt pontja megtalálható: Boldizsár 1946. A fejezetcímek: A szellemi ellenállás, 9–17. Politikai és katonai ellenállás, 19–45. Gazdasági ellenállás, 47–58. A parlament ellenállása, 59–69. A diplomáciai ellenállás, 71–79. A zsidókérdésben tanúsított ellenállás, 81–86. Hogyan bánt Magyarország a szövetségesek hadifoglyaival, 87–94.
- 98 Ullein-Reviczky 1993, 174–175.
- 99 Gellért 1974, 448–449.
- 100 Gellért 1974, 449.
- 101 Szegedy-Maszák 1996, II. 342–344.
- 102 Szegedy-Maszák 1996, II. 343.
- 103 Gellért 1974, 444.
- 104 Szegedy-Maszák 1996, II. 343., Gellért 1974, 448.
- 105 Szegedy-Maszák 1996, II. 344., Gellért 1974, 450.
- 106 Borhi 2015, 33–76.
- 107 Borhi 2015, 76.
- 108 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus”, ÁBTL 3.1.5. O-9244 „IS ügynökök Magyarországon” 134, HL Tanulmánygyűjtemény, 3332. Ignotus 1981, Mackenzie 2000, 501–506., Foot 1999, 284–287., Shelton 2010, 284–285., Deák 2015, 131–132.
- 109 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 347–349.
- 110 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 350–351. 3.2.4. K-1629 109., Szegedy-Maszák 1996, I. 294–295. és 301–302.
- 111 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 350.
- 112 HL Tanulmánygyűjtemény, 3332. Ignotus Pál: Az angol titkos hírszerző szolgálatról, 17.
- 113 Ujszászy 2007, 555.
- 114 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 353.
- 115 ÁBTL 3.1.5. O-9244 „IS ügynökök Magyarországon” 137. és 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 354.
- 116 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 355.
- 117 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 355–356.
- 118 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 356.
- 119 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 357. A *Népszava* karácsonyi számának megjelenéséhez, a baloldali pártok és a kezdetben Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter támogatását is élvező Magyar Történelmi Emlékbizottság megalakulásához és szerepéhez lásd Pintér 1966/2–3., 329–370. Az emlékbizottság elnöki tisztét belügyminiszteri sugallatra elvállaló, majd arról szintén belügyminiszteri intésre lemondó Szekfű Gyula távozásával többen visszavonták aláírásukat, így a felhívást végül a következő sze-

- mélyek írták alá: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Barankovics István, Bernáth Aurél, Darvas József, Gáspár Zoltán, Baráti-Huszár Aladár, Illyés Gyula, Joó Tibor, Kállai Gyula, Kárpáti Aurél, Katona János, Katona Jenő, Kovács Imre, Krenner Miklós, Mihályfi Ernő, Nagy Ferenc, Nagy István, Parragi György, Pátzay Pál, Raics István, Somogyi Miklós, Szakasits Árpád, Szentimrei Jenő, Szőnyi István, Tildy Zoltán, Varga Béla, Veres Péter, Veress Sándor. 356. Az első tervezeten még szerepel, itt már hiányzik Eckhardt Sándor, Erdei Ferenc, Gerevich Tibor, Gogolák Lajos, Kodolányi János, Kodály Zoltán, Mónus Illés, Ortutay Gyula, Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Szekfű Gyula, Szent-Györgyi Albert aláírása is. 351. A Sombor-Schweinitzer által Keresztes-Fischer belügyminiszternek az 1941. november 1-jei koszorúzásáról és az 1942. március 15-i tüntetésről készült jelentéseit lásd ÁBTL 2.1. III/1. 285–287., illetve 52–55.
- 120 Supka Géának az ellenállásban játszott szerepéhez, a Szabadság, Emberség, Magyarország mozgalomhoz, Szent-Györgyi Alberthez, a Pajor-szannatóriumban gyülekező ellenállócsoporthoz és a Polgári Demokrata Párthoz fűződő kapcsolatáról lásd ÁBTL 3.1.5. 0-8511 „Supka Géza”, továbbá 3.1.5. 0-12145 „Volt polgári pártok” 24–33. Polgári Demokrata Párt, Izsák 1994, 248–250.
- 121 ÁBTL 3.2.5. 0-8-028 „Nílus” 358.
- 122 ÁBTL 3.2.5. 0-8-028 „Nílus” 349. és 351., valamint 3.1.5. 0-9244 „IS ügynökök Magyarországon” 135–136.
- 123 A Cserépfalvinak küldött Davidson-levelekben is említés történik „Pálról”, azaz Auer Pálról. Lásd még Auer 1971, 215–223.
- 124 ÁBTL 3.2.4. K-1432 „Auer Pál”.
- 125 Szent-Iványi MNL OL K 63, 473 75/a.
- 126 ÁBTL 3.2.5 0-8-028 „Nílus” 384–385.
- 127 ÁBTL 2.1. I/51-a és 2.1. I/55.
- 128 ÁBTL 3.2.5. 0-8-028 „Nílus” 359–360.
- 129 ÁBTL 3.2.4. K-1629 III-III2.
- 130 ÁBTL 3.2.4. K-1629 és 2.1. I/51-a. Pálóczi-Horváth 1945 utáni tevékenységére, Magyarországra való hazatérésére, kémkedésért való elítélésére, bebörtönzésére, perújrafelvételére és felmentésére, Londonba emigrálására, az ÁVH által történő kompromittálására és lejárására lásd Rainer M. 2003, 115–142.
- 131 ÁBTL 3.1.5. 0-9244 „IS ügynökök Magyarországon” 139.
- 132 ÁBTL 3.2.5. 0-8-028 „Nílus” 389.
- 133 ÁBTL 2.1. I/55-a. 92–94. és 2.1. I/51-a. 21.
- 134 ÁBTL 3.1.5. 0-9244 140–141.

- 135 Ujszászy 2007, 558–559. Ujszászy emlékezete szerint a genfi angol hírszerző kirendeltséggel többek között Hagenmacher Harry gyosz-elnök, Dreher Ottó, Kornfeld Móric, Vida Jenő, Weiss Alfonz, Chorin Ferenc nagyiparosok, Bede István követségi tanácsos, Rassay Károly középpolitikus, gróf Desseffy Gyuláné, valamint Varga Béla, Sulyok Dezső, Gordon Ferenc, Jékely Ferenc és Hegymegi Kiss Pál kisgazdapárti politikusok álltak kapcsolatban. Ujszászy 2007, 558. A stockholmi angol hírszerzés kapcsolatot tartott Raoul Wallenberg svéd követségi titkárral, Márai Sándor íróval, Gellért Andor újságíróval, Ullein-Reviczky Antal stockholmi magyar követtel, Nemeshegyi Tibor stockholmi magyar főkonzullal és Böhöm Vilmos követségi titkárral. Ujszászy 2007, 559.
- 136 Beretzky 2005.
- 137 Macartney 2006, I. 456–457.
- 138 Zeidler 1997, 303–352. Ujszászy visszaemlékezéseiben is többször említi a Revíziós Ligát. Emlékezete szerint a VKF 2 és a Revíziós Liga szorosan együttműködött, közösen tartottak külföldön hírszerző ügynököket. Az intézmény vezetőinek és levelezőinek irányzata Ujszászy szerint erősen az angolszász barátság felé hajlott. Levelezői: Bajowsky Lajos – Nagyszombat, Pozsony, gróf Esterházy János – Pozsony, gróf Csáky Mihály – Kelet-Szlovákia, Veller Mátyás – Berlin, Vajta Ferenc – Berlin, Bajowszky József – Washington, New York, Hevesi Pál – Párizs, Póka-Pivny Béla – London, Divéky Adorján – Varsó, Mészáros Gyula – Ankara, Kaukázus felől Baku, Gellért Andor – Stockholm, Mészáros István – Helsinki, Moszkva. Ujszászy 2007, 335., 521., 560. A Revíziós Ligának később a „béketárgyalások” előkészítésében is kiemelt szerepe volt, a nem hivatalos diplomáciai kapcsolatok felvételével ez a Teleki által válogatott és jól kiépített titkári hálózat kezdte meg a tapogatózásokat a nyugati szövetségesek felé. Ujszászy 2007, 278.
- 139 Szent-Iványi K 63, 473, 75/a. Szent-Iványinak ez az alapvetően fontos munkája elsősorban a hivatalos és a titkos diplomáciai üzenetváltások anyagára támaszkodik, és nélkülözhetetlen forrás a Teleki Pál-féle non-belligerence (azaz „nem hadviselő állapot”) vagy később a Kállay Miklós-féle successive dissociation (azaz „fokozatos elkülönülés”) politikájának megértéséhez.
- 140 Szent-Iványi RL C 80 2.
- 141 Zeidler 1997, 331. és ÁBTL 2.1. II/42. „Potoczky Kálmán”.
- 142 Herczegh 1999, 374. és Romsics 1999, 253.
- 143 ÁBTL 3.1.9. V-85139 10.
- 144 Szelke 2012a, Szegedy-Maszák 1996, II. 192–194.

- 145 ÁBTL 3.1.5. O-9244 140., 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 392., 3.1.9. V-85139 343–344. Pálóczi-Horváth György kihallgatása. „Váli a kapott feladatokat a körülményekhez képest tökéletesen látta el és a SOE magyarországi osztályának a legmegbízhatóbb és legfontosabb ügynöke lett.” 344.
- 146 ÁBTL 3.1.9. V-85139 9–14. Váli Ferenc kihallgatása.
- 147 ÁBTL 3.1.9. V-85139 332–333. Dr. Makai Pál kihallgatása.
- 148 ÁBTL 3.1.5. O-9244 „IS ügynökök Magyarországon” 140.
- 149 Kovács 1990, 14–15., Macartney 2006, II. 135., Pintér 1966, 350., ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 381–384.
- 150 Cserépfalvi 1982, 384.
- 151 Lásd Szekfű 1913 és Szekfű 1952. Lásd továbbá Szelke 2005, Szelke 2012a, 245–255., Dénes 2015, Erős 2015.
- 152 Shelton 2010, 316. Szegedy-Maszák 1996, II. 57–61. és 227–230.
- 153 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 379. Pálóczi-Horváth minden eszközzel igyekezett megakadályozni, hogy az egyiptomi magyar emigráció támogassa Eckhardt tevékenységét. Pálóczi-Horváth számára Eckhardt komoly veszélyforrás volt, ennek megfelelően a lehető legrosszabb véleménnyel volt Eckhardttról, szerinte összevissza hazudozott, úgy viselkedett, mint egy „telelő-nyaraló milliomos, flörtölt és táncolt s hetekig feléje sem nézett az angoloknak”. 3.2.4. K-1629 116. Eckhardt munkáját – a nagy-britanniai és amerikai magyar emigráció különböző áramlatainak összefogását egy esetlegesen külföldre távozó magyar emigráns kormány támogatása céljából – Beneš és az oktobrista emigráció sikeresen akadályozta.
- 154 Levél Isztambulból. Pálóczi-Horváth György levele a magyar ellenálláshoz, *Kritika*, 1980/12., 11–12. és Cserépfalvi 1982, 394.
- 155 Cserépfalvi 1982, 389., 399.
- 156 Juhász 1987, 37–38.
- 157 ÁBTL 3.2.4. K-1629 113.
- 158 Macartney 2006, I. 488–489., Kállay 1991, II. 137.
- 159 ÁBTL 3.1.5. O-9244 141–143. és 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 381–384.
- 160 Markos 1971. 309–310.
- 161 ÁBTL 3.1.5. O-9244 141–143. és 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 381–384.
- 162 ÁBTL 3.1.5. O-9244 143. (A 146. oldalon található az SOE isztambuli magyar rezidentúrájának és ügynökeinek hálózati ábrája.) 3.2.4. K-1629 121. Ujszászy 2007, 345., 502., 510., 550., 552., 554.
- 163 Cserépfalvi 1982, 254.
- 164 Cserépfalvi 1982, 255.
- 165 Cserépfalvi 1982, 256.
- 166 Pálóczi-Horváth, bár a VKF 2 ez irányú munkáját is kénytelen elismerni, elsősorban Davidsont teszi felelőssé a lebukásokkal kapcsolatban, szerinte

„ha valóban beszervezett hálózatról lett volna szó, akkor megszervezték volna a titkos érintkezés módjait is, a kapcsolattartás egész technikáját, és nem kellett volna titkos futárokkal kísérletezni”. ÁBTL 3.1.5. O-9244 137–138. Lásd még ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 385–386.

- 167 ÁBTL 3.1.5. O-9244 126–127.
- 168 ÁBTL 3.1.5. O-9244 128.
- 169 ÁBTL 3.1.5. O-9244 127.
- 170 Ujszászy 2007, 275.
- 171 Hatz Ottóról, Alfred Schwarzról, Otto Wagnerről és Richard Klattról lásd a Hatz szovjetunióbeli kihallgatási jegyzőkönyveit tartalmazó dossziét: ÁBTL 3.2.1. Bt-262/2. és az elsősorban amerikai levéltári anyagokat feldolgozó kötetet: Fenyvesi 2007, különösen 299–325., 387–445. és 447–483. Hatz 1945 utáni tevékenységéhez lásd a 3.2.1. Bt-262. jelzetű további dossziékat, benne a két háború közötti katonai elit beszervezett tagjainak ügynökjelentéseit, valamint Tabajdi – Ungváry 2008, 262–284.
- 172 A Sparrow Mission akciójához lásd Kovács 1968, 481–490., valamint Szakály 1986, 182–202.
- 173 A regénybe illő, sőt filmvászonra kívánczoló történet elsősorban az ÁBTL 3.2.1. Bt-262. jelzetű dossziék, főként a szovjet fogság idején keletkezett kihallgatási jegyzőkönyvek, valamint Kádár 1978 alapján rekonstruálható. Lásd még Fenyvesi 2007, 223–287.
- 174 Kádár 1978, II. 617.
- 175 ÁBTL 3.1.5. O-9244 „IS ügynökök Magyarországon” 142. és 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 383.
- 176 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 382.
- 177 Cserépfalvi 1982, 261–268.
- 178 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 383. Tozant halálra, majd 15 év fegyházra ítélték, de az angolok a következő évben kiszöktették, 384.
- 179 Cserépfalvi 1989, 115–116., Kovács 1990, 14–15. Szegedy-Maszák 1996, II. 61. A VKF 2-re lásd Böll 2001, 71–102., az 1941-ben létrehozott VKF különbírósról 92–93., Szakály 2015, valamint HL IV. 82. M. Kir. Honvéd Vezérkar Főnökségének Bírósága.
- 180 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 383–384.
- 181 HL HM 1943.eln.13.0.33997. sz.
- 182 Cserépfalvi 1982, 274.
- 183 Cserépfalvi 1982, 278.
- 184 Cserépfalvi 1982, 280–281. és HL HM 1943.eln.13.0.33997. sz. dokumentumban megfogalmazott hivatalos vélemény szerint „az eddigi megállapítások során a hites könyvszakértő közrevonásával megtartott bírói szemle alatt a Cserépfalvi Kft. kereskedelmi könyveiből illegitim eredetű bevétel

nem mutatható ki, s a vállalat kimutatott forgalma jelentékenyebb összegű többletbevételt nem is bír el. A vállalat üzleti eredménye minden évben kedvező volt.”

- 185 HL HM 1943.eln.13.o.33997. sz.
- 186 HL HM 1943.eln.13.o.33997. sz.
- 187 HL HM 1943.eln.13.o.33997. sz.
- 188 Cserépfalvi 1982, 286.
- 189 ÁBTL 3.1.5. O-9244 „is ügynökök Magyarországon” 128.
- 190 ÁBTL 2.1. III/1. „Szakasits Árpád és tsai” 251.
- 191 ÁBTL 2.1. III/1. „Szakasits Árpád és társai” 251–255. Szakasits 1956. április 6-án a Markó utcában felvett kihallgatási jegyzőkönyve. (A jegyzőkönyv szövegét a lap mindkét oldalára gépelve rögzítették.) Lásd még 2.1. III/1-a 140–174. Szakasits Árpád felülvizsgálati kérelme, amelyet a váci fegyház 86. cellájának foglyaként 1954. június 28-i keltezéssel továbbított a magyar ügyészségnek. A kémkedés vádja és a Davidson-levél története a 166–170. oldalakon található. Szakasitsot 1950-ben, a szociáldemokraták ellen induló perekben kémkedés, illetve demokratikus államrend megdöntésének kísérlete vádpontokban bűnösnek találták, és életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték, 1956-ban szabadult.
- 192 Macartney 2006, II. 136.
- 193 ÁBTL 2.1. III/1. „Szakasits Árpád és tsai” 253. Bede, továbbá Szakasits számára lehetővé tette, hogy Ullein-Reviczky védett diplomáciai futárpostájának felhasználásával és Böhm közvetítésével kapcsolatot tartson az angol Munkáspárt képviselőivel.
- 194 A levelet felolvasták az országgyűlés képviselőházában 1943. december 17-én Kéthly Anna és Peyer Károly szociáldemokrata képviselők mentelmi jogának tárgyalása alkalmával. *Országgyűlési Napló*, 1943. december 17.
- 195 ÁBTL 2.1. III/1. „Szakasits Árpád és tsai” 252.
- 196 „Sombor, mint a horthysta politikai rendőrség vezetője, az angolok be-szervezett ügynöke volt. Tevékenysége arra irányult, hogy Magyarországon a Kommunista Pártot dezorganizálja és megsemmisítse. Ennek megvalósítása érdekében kihasználta a legális Szociáldemokrata Párt vezetőit, azokat csaknem kivétel nélkül ügynökként beszervezte, és közülük egyeseket összekapcsolt közvetlenül is az angol hírszerzéssel.” ÁBTL 3.1.5. O-9244 114. Sombornak azonban valójában lényegesen több munkát adott a szélsőjobboldali ellenzék figyelemmel követése, mint a létszámában is sokkal jelentéktelenebb kommunista mozgalom megfigyelése. Lásd erről: Kovács 2009.
- 197 Ujszászy 2007, 550.
- 198 ÁBTL 3.2.4. K-139 56–59.

- 199 ÁBTL 3.2.4. K-139 és Szegedy-Maszák 1996, II. 11.
- 200 ÁBTL 3.2.4. K-139, Varga 2010, Varga 2011, Andorka 1978, 241., Macartney 2006, II. 136., ÁBTL 2.1. III/1. „Szakasits Árpád és tsai” 252.
- 201 Ujszászy emlékezete szerint 1941 végén vagy 1942 elején létrejött egy német–magyar megállapodás, amely a csepel-horthyligeti repülőgépgyár német háborús célokat szolgáló Me-109, Me-110, Ju típusok előállítására vonatkozott. Szintén a németek rendelkezésére bocsátották a Magyar Optikai Műveket – MOM (Csörsz utca), a Magyar Finommechanikai Műveket – Gamma (Fehérvári út), a Magyar Fegyvergyárat – FÉG (Soroksári út), a győri Magyar Vagon és Gépgyárat, a diósgyőri Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárat – MÁVAG, a lispei olajkutakat vagy az almásfüzitői olajfinomítót. Ezekben az üzemekben állandó német anyagátvevő bizottságok is működtek, az ipari kémelhárításban pedig közreműködtek a bécsi német Abwehrstelle emberei is. Ujszászy 2007, 240. ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 384–385.
- 202 ÁBTL 3.1.6. P-2507, ÁBTL 3.1.6. P-178, ÁBTL 3.2.5. O-8-028, ÁBTL 3.1.5. O-9244.
- 203 ÁBTL 3.2.5. O-8-028 „Nílus” 385.
- 204 Andorka 1978, 225–226., 229–230.
- 205 Szegedy-Maszák 1996, I. 296.
- 206 Lévai 1945b, 39–55.
- 207 Békeffi Lászlóval kapcsolatos iratok, HL Partizángyűjtemény, Magyarországon, 431., Kádár 1978, II. 693., Kellner 1983, 137., Bános 2001, 134–138. Bános a színházi hírlapirodalom gondos feldolgozása alapján Békeffivel kizárólag kabarétörténeti szempontból – mint híres konferansziéval – foglalkozik, a HL és az ÁBTL Békeffire vonatkozó anyagát nem ismeri, így titkos angol kapcsolatait csak legendának tartja.
- 208 Cserépfalvi 1982, 256.
- 209 ÁBTL 3.1.9. V-2000/40.
- 210 Köztársaság-ellenes összeesküvést lepleztek le, *Szabadság*, 1947. január 1., Békeffi László svájci szerepét tisztázzák, *Szabadság*, 1947. január 17., Békeffi László kalandos pályafutása, *Szabadság*, 1947. január 19., Bános 2001, 178–182, ÁBTL 3.1.9. V-2000/40.
- 211 ÁBTL 3.1.9. V-2000/40. A levélhez mellékelte, Paul Steiner által 1947. április 22-én kiállított német nyelvű orvosi szakvélemény szövege a következő: „Unterzeichneter, beglaubigter Arzt des Schweizerischen Bundesstaates, bescheinigt hiermit Herrn Ladislaus Bekeffi seit Juli 1946 ärztlich zu behandeln und zwar für eine chronische tuberkulöse Lungenerkrankung. Dieser Patient der schon 1945, in Leysin, eine 10 monatliche sanatoriale Kur durchmachen musste sah sich, im Dezember 1946, erneut gezwun-

gen, eine Höhenkur in Chateau-d'Oex anzutreten. Herr Bekeffi der in Folge seines Lungenleidens sich ein chronisches Emphysem zugezogen hat sollte so wenig als möglich öffentlich sprechen und ist in keinem Fall im Stande als regelmässiger öffentlicher Redner aufzutreten. Der Gesundheitszustand dieses Patienten erfordert ferner periodische klimatische Kuren sowie beständige ärztliche Aufsicht. Aus dem selben Grunde sind ihm Aufregungen strengstens verboten." A szakvéleményben a svájci szövetségi állam hivatalos orvosa igazolja, hogy Békeffi László 1946 júliusa óta krónikus tuberkulózis miatt orvosi kezelés alatt állt. A beteg ezt megelőzően 1945-ben tíz hónapos szanatóriumi kezelést kapott Leysinben, majd 1946 decemberében magaslati kúrára utalták be Chateau-d'Oex helységbe. Békeffi betegsége következményeként krónikus tüdőtágulatban is szenvedett, ezért „a lehető legkevesebbet szabad nyilvánosan beszélnie, és semmiképpen sem léphet fel rendszeresen konferansziéként” – írta orvosa. A beteg egészsége további rendszeres klímaterápiát és állandó orvosi felügyeletet igényel. Ugyanezért a betegnek szigorúan tartózkodnia kell az izgalmaktól – az orvos véleménye szerint.

212 Molnár 1981, 70–80.

213 ÁBTL 3.1.6. P-2507.

214 ÁBTL 3.1.6. P-178.

BIBLIOGRÁFIA

- Ablonczy Balázs 2005. *Teleki Pál*, Osiris, Budapest.
- Ács Piroska – Szilágyi András – Horányi Éva – Békési Éva (szerk.) 1996. *Szeccszió – A 20. század hajnala – Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből – Katalógus*, I–II., Iparművészeti Múzeum, Budapest.
- Acsay István 1966. A Clark Ádám tér és a Roosevelt tér forgalmi rendezésére kiírt tervpályázat ismertetése, *Városépítés*, 3., 20–24.
- Alpár Ágnes 1979. *A fővárosi kabarék műsora – 1901–1944*, Magyar Színházi Intézet, Budapest.
- Alpár Ágnes 1981. *A fővárosi kabarék műsora – 1945–1980*, Magyar Színházi Intézet, Budapest.
- Andorka Rudolf 1978. *A madridi követségtől Mauthausenig – Andorka Rudolf naplója*, Kossuth, Budapest.
- Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András 1999. *Magyar képzőművészet a 20. században*, Corvina, Budapest.
- Auer Pál 1971. *Fél évszázad – Események, emberek*, Occidental Press, Washington.
- Bácskai Vera 1975. *Pest város topográfiai mutatója*, I. kötet, *Belváros, Lipótváros*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András 2000. *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre 1965. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhöz. Közli Rozsnyói Ágnes – Pintér István, *Századok*, I-2., 172–205.

Balassa Emil – Emőd Tamás (szerk.) 1918. *A magyar kabaré tízéves antológiája*, Dick Manó, Budapest, 1918.
 Bálint Aladár 1914. Lechner Ödön, *Nyugat*, június 16.
 Ballai Károly – Tábori Kornél (szerk.) 1938. *Negyven év a magyar szállodás- és vendéglősipar életéből*, Merkantil, Budapest.
 Balogh Margit (sajtó alá rendezte) 2006. *A szakadék szélén – Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22–1944. március 10.*, Napvilág–MTI, Budapest.
 Bán D. András (szerk.) 1996. *Pax Britannica – Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról – 1942–1943*, Osiris, Budapest.
 Bán D. András 1998. *Illúziók és csalódások – Nagy-Britannia és Magyarország – 1938–1941*, Osiris, Budapest.
 Bános Tibor 1973. *Regény a pesti színházakról*, Magvető, Budapest.
 Bános Tibor 1983. *Újabb regény a pesti színházakról – 1945–1949*, Magvető, Budapest.
 Bános Tibor 2000. *Nagy Endre*, Athenaeum, Budapest.
 Bános Tibor 2001. *Békeffi László és Kellér Dezső*, Athenaeum, Budapest.
 Barát Béla – Éber László – Takács Zoltán 1939. *A művészet története*, Dante Kiadás, Budapest.
 Barcza György 1994. *Diplomataemlékeim – 1911–1945*, I–II., Európa, Budapest.
 Barker, Elisabeth 1976. *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, Macmillan, London.
 Barker, Elisabeth 1979. Anglia tengelyellenes propagandája Délkelet-Európában a második világháború idején, *Történelmi Szemle*, 3–4., 411–435.
 Beck Ö. Fülöp 1909. A Gödöllőiek, *Nyugat*, november 16., 524–529.
 Beevor, John Grosvenor 1981. *SoE: Recollections and Reflections – 1940–1945*, Bodley Head, London.
 Békeffy László 1955. *A száműzött Pódium*, Continental Book Shop, Toronto.
 Bekker Zsuzsa (szerk.) 2000. *Gazdaságelméleti olvasmányok 1., Alapművek, alapirányzatok*, Aula, Budapest, 58–59.
 Békés István 1973. *Szegény ember gazdag városban – Fejezetek Budapest művelődéstörténetéből 1867–1917 között*, Kossuth, Budapest.
 Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin (szerk.) 1977. *Megfigyelés alatt... – Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből 1920–1944*, Akadémiai, Budapest.
 Beretzky Ágnes 2005. *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*, Akadémiai, Budapest.
 Bernáth Aurél 1967. *A múzsa udvarában*, Szépirodalmi, Budapest.
 Bethlen István 1988. *Bethlen István emlékirata – 1944*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Romsics Ignác, Zrínyi, Budapest.
 Bevilaqua Borsody Béla – Mazsáry Béla, 1935. *Pest-budai kávéházak – Kávé és kávé mesterség, 1535–1935*, I–II., Athenaeum, Budapest.

Bokor Péter 1982. *Végjáték a Duna mentén – Interjúk egy filmsorozathoz*, RTV–Minerva–Kossuth, Budapest.
 Boldizsár Iván 1946. *A másik Magyarország – A magyar ellenállási mozgalom története*, Új Magyarország Röpiratai, Budapest.
 Boldizsár Iván 1982. *Don – Buda – Párizs*, Magvető, Budapest.
 Bónis Ferenc 1998. A magyarok Brahms iv. szimfóniájában, *Hítel*, II., 113–121.
 Borbándi Gyula 1966. A Teleki–Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére, *Új Látóhatár*, 2., 155–170.
 Borbándi Gyula 1989. *A magyar emigráció életrajza – 1945–1985*, I–II., Európa, Budapest.
 Borbándi Gyula 1997. *Magyar politikai pályaképek – 1938–1948*, Európa, Budapest.
 Borhi László 2015. *Nagybatalmi érdekek hálójában – Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*, Osiris, Budapest.
 Böll Gábor 2011. A VKF 2 szervezettörténete az újabb kutatások tükrében. In: Okváth Imre (szerk.): *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958*, Történeti Hivatal, Budapest, 71–102.
 Braham, Randolph L. 2015. *A népiértés politikája – A holokauszt Magyarországon*, I–II., Park, Budapest.
 Braudel, Fernand 1996. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, I–III., Akadémiai–Osiris, Budapest.
 Buza Péter 1998. *Az első nap Budapesten*, Maecenas, Budapest.
 Cornelius, Deborah S. 2015. *Kutyaszorítóban – Magyarország és a II. világháború*, Rubicon Könyvek, Budapest.
 Czétényi Piroska 1985. A Kirakodó tértől a Roosevelttérig, *Építés és Építészettudomány*, 1–2., 27–43.
 Czettler Antal 2000. *A mi kis élethalál kérdéseink – A magyar külpolitika a hadbalépéstől a német megszállásig*, Magvető, Budapest.
 Czettler Antal 2008. *Teleki Pál és a magyar külpolitika – 1939–1941*, Magvető, Budapest.
 Cserépfalvi Imre 1982. *Egy könyvkiadó feljegyzései*, Gondolat, Budapest.
 Cserépfalvi Imre 1989. *Egy könyvkiadó feljegyzései – 1945–1963*, Gondolat, Budapest.
 Csiffáry Gabriella 2015. *Szétraajzás – Híres magyar emigránsok kézikönyve*, Corvina, Budapest.
 Csóhány Endre 1988. *Ha ég a ház*, Magvető, Budapest.
 Darvas József 1945. *Város az ingoványon*, Szikra, Budapest.
 Deák István 2015. *Európa próbatétele – Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború idején*, Argumentum, Budapest.

Demény János 1985. *Rézkarok hidegtűvel*, Magvető, Budapest.

Dénes Iván Zoltán 2015. *A történelmi Magyarország eszménye – Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*, Kalligram, Pozsony.

Dezsényi Miklós 1946. *Hősök és árulók – A magyar összeomlás katonai története*, Magyar Téka, Budapest.

Dezsényi Miklós – Hernády Ferenc 1967. *A magyar hajózás története*, Műszaki, Budapest.

Dombrády Lóránd 1986. *Hadsereg és politika Magyarországon – 1938–1944*, Kossuth, Budapest.

Domokos Mátyás 1996. *Leletmentés*, Osiris, Budapest.

Eckhardt Ferenc 1918. Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. *Századok*, 7–8., 356–391.

Eckhardt Tibor 2008. *Visszaemlékezések 1941–1943*, szerk.: Kádár Lynn Katalin, L'Harmattan, Budapest.

Erki Edit 1988. *Pest–Budától Budapestig – Képek egy város életéből*, Officina '96, Budapest.

Erki Edit (szerk.) 1998. *Kávéház-sírató – Törzshelyek, írók, műhelyek*, Officina '96, Budapest.

Erős Vilmos 2015. Szekfű Gyula, Valóság, 1., 12–29.

Faludy György 1998. *Pokolbéli víg napjaim*, Magyar Világ, Budapest.

Farkaslaky Erzsébet – Ráday Mihály (szerk.) 1988. *Adalékok a Lipótváros történetéhez*, I–II., Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.

Fehér Lajos 1946. *Harcunk Budapestért*, Szikra, Budapest.

Fehér Lajos 1979. *Így történt*, Magvető, Budapest.

Fejes György 1940. A Gresham-palota, *Új Főváros*, 41., 3.

Fenyvesi, Charles 2007. *Három összeesküvés – Rundstedt tábornagy, Canaris tengernagy és a zsidó mérnök, aki megmenthette volna Európát*. Európa, Budapest.

Foot, Michael Richard Daniell 1999. *SOE – An outline history of The Special Operations Executive – 1940–1946*, Pimlico, London.

Földes László, 1984. *A második vonalban*, Kossuth, Budapest.

Gábor István 1970. Egy régi épület új arca – A Gresham-palota, *Budapest*, 11., 30–32.

Gábor István 1982. *Budapesti képeslapok*, Gondolat, Budapest.

Galgóczi Erzsébet 1984. *Vidravas*, Szépirodalmi, Budapest.

Galsai Pongrác 1972. *Csontos Gyula*, Arcok és vallomások, Szépirodalmi, Budapest.

Gazsi József – Pintér István (szerk.) 1968. *Fegyverrel a fasizmus ellen – Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéből*, Zrínyi, Budapest.

Gazsi József 1972. *Egy zászlóalj krónikája – Ellenállók Angyalföldön*, Zrínyi, Budapest.

Gazsi József 1994. A Felszabadító Bizottság. In: *Magyarország 1944 – Fejezetek az ellenállás történetéből*, szerk. M. Kiss Sándor, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 182–214.

Gellér Katalin 2004. *A magyar szecesszió*, Corvina, Budapest.

Gellért Andor 1974. A stockholmi színtér, 1942–1944, I–II., *Új Látóhatár*, 5–6., 355–378, 441–457.

Genthon István 1964. *Bernáth Aurél*, Képzőművészeti Alap, Budapest.

Gergely István 1938. Nyolcvanesztendő a Ferenc József tér, *Nemzeti Újság*, április 24., 13.

Godó Ágnes 1976. *Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban*, Zrínyi–Kossuth, Budapest.

Gombrich, Ernst Hans 1974. *A művészet története*, Gondolat, Budapest.

Görgey Guidó 2004. *Két Görgey*, Helikon, Budapest.

Gratz Gusztáv 1934. *A dualizmus kora – Magyarország története 1867–1918*, I–II., Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Gratz Gusztáv 2001. *Magyarország a két háború között*, Osiris, Budapest.

Gundel Imre – Harmath Judit 1979. *A vendéglátás emlékei – A pesti, budai és óbudai fogadók, vendéglők, korcsmák, serházak, kávéházak, mulatók, cukrászdák és egyéb szórakozóhelyek életéből*, Közgazdasági és Jogi, Budapest.

G. Vass István 1994. Bakách-Bessenyei György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaival Bernben, 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között, A Kállay-kormány béketapogatózásainak újabb dokumentumai, *Levéltári Közlemények*, 1994, 1–2., 153–205.

Gyáni Gábor 1995. *Hétköznapi Budapest – Nagyvárosi élet a századfordulón*, Fővárosi Önkormányzat, Budapest.

Gyáni Gábor 1999. *Az utca és a szalon – Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*, Új Mandátum, Budapest.

Gyáni Gábor 2007. *Relatív történelem*, Typotex, Budapest.

Gyáni Gábor 2008. *Budapest – túl jön és rosszon – A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Napvilág, Budapest.

Gyáni Gábor 2010. *Az elveszített múlt – A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Gyöngyösi József 1942. *A magyar fűszerkereskedők története a legrégebb időktől a második világháború kitöréséig különös tekintettel a magyar élelmiszeripar fejlődésére*, Fővárosi Nyomda, Budapest.

Gyurgyák János 2001. *A zsidókérdés Magyarországon*, Osiris, Budapest.

- Halmosy Dénes (feldolgozta és a tanulmányokat írta) 1983. *Nemzetközi szerződések 1918–1945 – A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződesei*, Közgazdasági és Jogi-Gondolat, Budapest.
- Hamza D. Ákos 1947. *Harcunk a szabadságért – a Nemzeti Ellenállás egyik csoportjának részvétele a felszabadulási küzdelemben*, Faust, Budapest.
- Hanák Péter, 1988. *A Kert és a Műhely*, Gondolat, Budapest.
- Hennyey Gusztáv 1992. *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között*, Európa-História, Budapest.
- Herczeg Ferenc 1993. *Hűvösvölgy*, Szépirodalmi, Budapest.
- Herczegh Géza 1999. *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig – Magyarország a világháborús Európában 1914–1945*, Magyar Szemle, Budapest.
- Hollós Ervin 1971. *Rendőrség, csendőrség, VKF 2*, Kossuth, Budapest.
- Horthy Miklós 1990. *Emlékirataim*, Európa, Budapest.
- Horváth Ibolya – Szabó Győző – Zinner Tibor – Solt Pál – Zanathy János (szerk.) 1993. *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, II., Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Hory András 1987. *Bukaresttől Varsóig*, Gondolat, Budapest.
- Ignotus Pál 1981. *Az angol titkos hírszerző szolgálatról*, HT. Tanulmánygyűjtemény, 3332.
- Izsák Lajos 1983. *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon – 1944–1949*, Kossuth, Budapest.
- Izsák Lajos 1994. *Polgári csoportok a nemzeti ellenállásban*. In: *Magyarország 1944 – Fejezetek az ellenállás történetéből*, szerk. M. Kiss Sándor, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 246–257.
- Jangfeldt, Bengt 2014. *Raoul Wallenberg élete*, Park, Budapest.
- Joó András 2008. *Kállay Miklós külpolitikája – Magyarország és a háborús diplomácia – 1942–1944*, Napvilág, Budapest.
- Juhász Gyula (szerk.) 1962. *Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*, IV., főszerk. Zsigmond László, Akadémiai, Budapest.
- Juhász Gyula (szerk.) 1982. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratról a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*, V., főszerk. Zsigmond László, Akadémiai, Budapest.
- Juhász Gyula 1964. *A Teleki-kormány külpolitikája – 1939–1941*, Akadémiai, Budapest.

- Juhász Gyula 1965. *Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen*, *Történelmi Szemle*, I., 61–85.
- Juhász Gyula 1973. *Politikai és diplomácia-történeti irodalom Magyarország második világháborús történetéről*, *Történelmi Szemle*, 3–4., 312–329.
- Juhász Gyula 1978. *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*, Kossuth, Budapest.
- Juhász Gyula 1984. *A német–magyar viszony néhány kérdése a második világháború alatt*, *Történelmi Szemle*, I–2., 269–278.
- Juhász Gyula 1986. *A háború és Magyarország – 1938–1945*, Akadémiai, Budapest.
- Juhász Gyula 1987. *Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet – 1938–1944*, Akadémiai, Budapest.
- Juhász Gyula 1988. *Magyarország külpolitikája – 1919–1945*, Kossuth, Budapest.
- Jungerth-Arnóthy Mihály 1989. *Moszkvai napló*, Zrínyi, Budapest.
- Kabdebó Gyula 1907. *A Gresham-palota*, *Magyar Építőművészet*, 12., 16.
- Kabdebó Gyula 1908. *A Gresham életbiztosító társaság épülete Budapesten*, *Építő Ipar*, március I., 87–89.
- Kádár Gyula 1978. *A Ludovikától Sopronkőhidáig*, I–II., Magvető, Budapest.
- Kádár Lynn Katalin 2006. *Eckhardt Tibor amerikai évei – 1941–1972*, L'Harmattan, Budapest.
- Kállai Gyula 1946. *A magyar függetlenségi mozgalom (1936–1945)*, Szikra, Budapest.
- Kállay Miklós 1991. *Magyarország miniszterelnöke voltam – 1942–1944*, I–II., Európa-História, Budapest.
- Kapronczay Károly 1994. *A magyar kormány és a lengyel menekült katonák*. In: *Magyarország 1944 – Fejezetek az ellenállás történetéből*, szerk. M. Kiss Sándor, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 52–64.
- Katona Klára 2002. *A MAORT története a fordulatok éveiben Magyarországon*. Trezor 2., In: *A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*, Budapest, szerk. Gyarmati György, 137–158.
- Katona Béla (szerk.) 1927. *A boldogulás lexikona*, Ujság, Budapest.
- Kellér Dezső 1971. *Kortársak és sorstársak*, Szépirodalmi, Budapest.
- Kellner György 1983. *Magyar antifasiszták Angliában – 1940–1945*, Tények és tanúk, Magvető, Budapest.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor 1994. *A magyar sajtó története*, Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Budapest.
- Komlós Aladár 1997. *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*, I–II., Múlt és Jövő, Budapest.

Kosáry Domokos (szerk.) 1975. *Budapest története III. – Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*, Akadémiai, Budapest.

Kovács Gellért 2015. *Alkonyat Budapest felett – Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*, Libri, Budapest.

Kovács Imre 1963a. Kiugrási kísérletek a második világháborúban I., Nyugat felé, *Új Látóhatár*, 1963/2. 93–110.

Kovács Imre 1963b. Kiugrási kísérletek a második világháborúban II., Kelet felé, *Új Látóhatár*, 1963/3. 238–266.

Kovács Imre 1968. Duke ezredes jelentkezik. Amerikai tisztek ejtőernyős bevetése Magyarországon 1944-ben, *Új Látóhatár*, 1968/6., 481–490.

Kovács Imre 1990. *Magyarország megszállása*, Katalizátor Iroda, Budapest.

Kovács Tamás (bev. és jegyzetekkel ellátta) 2009. *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról 1932–1943*. Budapest.

Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert 2001. *A Waffen-SS Magyarországon*, Hadtörténeti levéltári kiadványok, Paktum Nyomdaipari Társaság, Budapest.

Kovalovszky Márta és mtsai. (rendező) 1967. A Gresham és köre. Kiállítás, Csók István Képtár, Székesfehérvár, október 22. – 1968. február.

Kövér György 1986. *1873 – Egy krach anatómiája*, Kosmosz, Budapest.

Krúdy Gyula 1976. *Kossuth fia*, Magvető, Budapest.

Krúdy Gyula 1982. *A vörös postakocsi*, Szépirodalmi, Budapest.

Krúdy Gyula 1989. *Ady Endre éjszakái*, Helikon, Budapest.

L. Márkus Mária 1956. A Lipótváros úthálózatának kialakulása és fejlődése 1787 és 1872 között, *Földrajzi Értesítő*, 3., 325–342.

L. Nagy Zsuzsa 1972. *A budapesti liberális ellenzék – 1919–1944*, Akadémiai, Budapest.

L. Nagy Zsuzsa 1986. *Liberális pártmozgalmak – 1931–1945*, Akadémiai, Budapest.

L. Nagy Zsuzsa 2003. Mauthausentől Füzesgyarmatig – Rassay Károly útja 1944–1953 között, *Századok*, 6., 1421–1444.

L. Nagy Zsuzsa 2006. *Egy politikus polgár portréja – Rassay Károly*, Napvilág, Budapest.

Lajtos Árpád 1989. *Emlékezés a 2. magyar hadseregére – 1942–1943*, Zrínyi, Budapest.

Lakatos Géza 1992. *Ahogy én láttam*, Európa–História, Budapest.

Lechner Ödön 1906. „Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz.”, *Művészet*, 1., 1–18.

Lechner Ödön 1911. Önéletrajzi vázlat, *A Ház*, 9–10., 343–365.

Lengyel András 1999. „Közkatonái a tollnak...” Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez, Bába Kiadó, Szeged, 73–83.

Lévai Jenő 1945a. *A hősök hőse – Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*, Müller Károly Könyvkiadóvállalat, Budapest.

Lévai Jenő 1945b. *A margitkőrúti vészbírák – vádirat Babós József, Domich Vilmos és hadbíró-pribékeik ellen – Részletek a különböző ellenállási mozgalmakból*, Légrády Nyomda, Budapest.

Lévai Jenő 1946a. *Fehér könyv – Külföldi akciók zsidók megmentésére*, Officina, Budapest.

Lévai Jenő 1946b. *Szürke könyv – Magyar zsidók megmentéséről*, Officina, Budapest.

Lévai Jenő 1946c. *Fekete könyv – A magyar zsidóság szenvedéseiről*, Officina, Budapest.

Lévai Jenő 1948a. *Zsidósors Magyarországon*, Magyar Téka, Budapest.

Lévai Jenő 1948b. *Raoul Wallenberg – Regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*, Magyar Téka, Budapest.

Liptai Ervin (főszerk.) 1987. *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom kislexikona*, Kossuth, Budapest.

Lukacs, John 1999. *Budapest, 1900 – A város és kultúrája*, Európa, Budapest.

M. Kiss Sándor 1983. A politizálgatástól az ellenállásig – A Szent-Györgyi Albert vezette politikai mozgalom és ellenállási csoport történetéből, *Mozgó Világ*, 11., 113–128.

Macartney, Carlile Aylmer 2006. *Október tizenötödike – A modern Magyarország története – 1929–1945*, I–II., Gede, Budapest.

Mackenzie, William James Millar 2000. *The Secret History of S. O. E. – Special Operations Executive 1940–1945*, St Ermin's Press, London.

Mányai Csaba – Szelke László 1999. Fejezetek a Gresham-palota történetéből, *Századok*, 3., 593–616.

Mányai Csaba – Szelke László 2000. A Gresham-ház – Egy bérpalota évszázados sorsa, *Népszabadság*, júl. 18., 28.

Mányai Csaba – Szelke László 2002. A minisztertől a vicéig – Egy lipótvárosi bérpalota „jellemrajza”. In: *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*, szerk. Fejérvy Gergely, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Intézet, Pázmány Péter Történeti Kör, Piliscsaba, 147–163.

Mányai Csaba – Szelke László 2003. *A Gresham világa*, Heti Válasz Kiadó, Budapest.

Markos György 1971. *Vándorló fegyház*, Magvető, Budapest.

Marosán György 1974. *Tüzes kemence*, Magvető, Budapest.

Máté György – Vida Ferenc, 1979. *Hűség és hűtlenség*, Kossuth, Budapest.

Merényi Ferenc 1969. *A magyar építészet – 1867–1967*, Műszaki, Budapest.

Mester Miklós 2012. *Arcképek két tragikus kor árnyékában – visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából*, Tarsoly, Budapest.

Mocsár Gábor 1970. *Égő arany*, Szépirodalmi, Budapest.

Molnár Ernő 1981. Az 1942-es győri vagongyári szabotázsakció és Nádas Ernő szerepe, *Műhely*, 4., 70–80.

Montgomery, John Flournoy 1993. *Magyarország, a vonakodó csatlós*, Zrínyi, Budapest.

Móra Ferenc 1964. *Szegedi tulipános láda*, Magvető, Budapest.

Nagy Endre 2000. *A kabaré regénye*, Palatinus, Budapest.

Nagy Ferenc 1990. *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, I–II., Európa, Budapest.

Nagy Endre MM 8109. *A megszanált Budapest*, Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár, kézirat.

Nagybacsoni Nagy Vilmos 1986. *Végzetes esztendők*, Gondolat, Budapest.

Nemes Márta 1985. Egy „forradalmi” városrendezési elgondolás – II. József és a Kaiser Vorstadt, *Műemlékvédelem*, 1., 1–15.

Németh Lajos 1976. A Gresham – múlt és jelen, *Művészet*, 12., 6–9.

Nikelszky Géza 1959. *A Zsolnay-gyár művészete*, Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága Művelődésügyi Osztálya, Pécs.

Nógrádi Sándor 1961. *Emlékeimből*, Kossuth, Budapest.

Nyári Gábor 2015. *A Sándor-palotától a ravatalig – Teleki Pál második miniszterelnöksége – 1939–1941*, Kairosz, Piliscsaba–Budapest.

Nyáry Krisztián 2014. *Igazi hősök – 33 magyar*, Corvina, Budapest.

Nyáry Krisztián 2015. *Merész magyarok – 30 emberi történet*, Corvina, Budapest.

Ötvös István 2011. Egy szerelmes politikus találkozási per koncepciójával – Az 1950. évi tábornokper egyik háttere, *Betekintő*, 3. (Web: www.betekinto.hu/2011_3_otvos. Letöltve: 2016. máj. 2.)

Ötvös István 2012. Államvédelem a kalapszalonn nyomában, *Kommentár*, 2. (Web: www.kommentar.info.hu/iras/2012_2/allamvedelem_a_kalapszalonn_nyomaban. Letöltve: 2016. máj. 2.)

Pálóczi Horváth György 1980. Levele a magyar ellenálláshoz, *Kritika*, 12., 11–12.

Papp Simon 1996. *Életem*, Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg.

Pásztor Mihály 1940. *A százötven éves Lipótváros*, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.

Petri Edit 1996. A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon, *Századok*, 1., 69–104.

Petrovics Elek 1909. A gödöllői telep kultúrtörékvéseiről, *Magyar Iparművészet*, 1., 5–26.

Pintér István 1966. A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés, *Századok*, 2–3., 329–370.

Pintér István 1968. *Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért*, Kossuth, Budapest.

Pintér István 1970. *A Magyar Front és az ellenállás*, Kossuth, Budapest.

Pintér István 1975. *Magyar antifasizmus és ellenállás*, Kossuth, Budapest.

Pintér István 1987. *A Márciusi Front – Előzmények és zászlóbontás*, Kossuth, Budapest.

Pólya Jakab 1895. *A budapesti bankok története az 1867–1894. években*, Márkus Samu Könyvnyomdája, Budapest.

Preisich Gábor 1955. Budapest tíz éve, *Magyar Építőművészet*, 3–5., 77–78.

Pünkösti Árpád 1996. *Rákosi a csúcson*, Európa Kiadó, Budapest.

Radó Sándor 1971. *Dóra jelenti*, Kossuth, Budapest.

Rados Jenő 1958. *Hild József, Pest nagy építőjének életműve*, Akadémiai, Budapest.

Rainer M. János 2003. Kémeink az Oxford Streeten – Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből – 1957–1967. In: Rainer M. János: *Ötvenhat után*, 1956-os Intézet, Budapest, 69–86.

Ránki György 1964. *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*, Kossuth, Budapest.

Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (szerk.) 1968. *A Wilhelmstrasse és Magyarország – Német diplomáciai iratok Magyarországról – 1933–1944*, Kossuth, Budapest.

Rassay Károly 2000. *Politikai visszaemlékezéseim*, kézirat, 73–75.

Rátkai Károly 1945. *A két torony – Magyar politikusok Mathausenben*, Genius, Budapest.

Rév Ilona 1983. *Építészet és enteriőr a magyar századfordulón*, Gondolat, Budapest.

Révay Kálmán 1946. *Sopronkőhida 1944–1945*, Új Idők, Budapest.

Reviczky Ádám 1985. *Vesztes háborúk – megnyert csaták*, Tények és tanúk, Magvető, Budapest.

Rónai András 1989. *Térképezett történelem*, Magvető, Budapest.

Romsics Ignác (szerk.) 1992. *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*, Typovent Kiadó, Budapest.

Romsics Ignác 1996. *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, Osiris, Budapest.

Romsics Ignác 1999. *Magyarország története a xx. században*, Osiris, Budapest.

Rosta István 1995. *Fejezetek Magyarország technikatörténetéből*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Róth Miksa 1916. Az üvegfestésről, *Magyar Iparművészet*, 3., 76–86.
 Róth Miksa 1924. Az üvegfestészet negyven éve, *Magyar Iparművészet*, 3–7., 41–44.
 Saly Noémi 2005. *Törzskávéházamból zenés kávéházba – Séta a budapesti körutakon*, Osiris, Budapest.
 Shelton, Francis 2010. *Különleges küldetéseim – Ügynök csellóval a II. világ-háborúban*, Scolar, Budapest.
 Siklóssy László 1931. *Hogyan épült Budapest? (1870–1930)*, Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest.
 Sipos Balázs 2008. Újságok, újságírók az 1944-es polgári ellenállásból – és emlékezetük, *Múltunk*, 1., 194–220.
 Srágli Lajos: A MAORT-per és háttere. *Üzemtörténeti Értesítő*, 1990, 23–38.
 Szabadi Judit 1979. *A magyar szecesszió művészete*, Corvina, Budapest.
 Szakály Sándor 1986. Szombathelyi Ferenc vezérezredes és társai a Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága előtt, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1986/1., 182–202.
 Szakály Sándor 1991. *Hadsereg, politika, társadalom*, Lánchíd, Budapest.
 Szakály Sándor 2002. *Honvédség és tisztikar 1919–1947*, Ister, Budapest.
 Szakály Sándor 2003. *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*, Ister, Budapest.
 Szakály Sándor 2015. *A 2. VKF. osztály – Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945*, Zrínyi, Budapest.
 Szegedy-Maszák Aladár 1996. *Az ember ősszel visszanéz*, 1–II., Európa, Budapest.
 Székely György (főszerk.) 2001. *Magyar színháztörténet II., 1873–1920*, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest.
 Szekfű Gyula 1913. *A száműzött Rákóczi*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
 Szekfű Gyula 1952. *Az öreg Kossuth – Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*, Akadémiai, Budapest.
 Szelke László 2001. Körön belüli polgárok – Fejezetek a Gresham-palota történetéből, *Heti Válasz*, dec. 14., 46–47.
 Szelke László 2002. Élet a Gresham-palotában, *Magyar Hírlap*, jan. 5., 26.
 Szelke László 2002. Kossuth, Csontos és az ördögös mixer – A Gresham-palota színes hétköznapijai, *Magyar Nemzet*, nov. 23., 32.
 Szelke László 2005. „A fekete-sárga Szegfű” – Szekfű Gyula és a Rákóczi-mozgalom, *Folia Historica*, 22., 19–46.
 Szelke László 2012. Konzervatív? Katolikus? Realista? Szekfű Gyula ante portas. In: *Apropó – Könyvekről jutott eszünkbe*, szerk. Pápay György, Szépirodalmi Figyelő, Budapest, 245–255.

Szelke László 2012. *Titkok, legendák, sorsok – A Gresham-palota története és angolszász kapcsolatai*, Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Gazdaság-, Régio- és Politikatörténeti Műhely, Piliscsaba.
 Szendrő Ferenc – Tiszay Andor (szerk.) 1960. *Az 50 éves magyar kabaré*, 1–II., Táncsics, Budapest.
 Szent-Iványi Domokos RI. C 80 2., *A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története*, kézirat.
 Szent-Iványi Domokos MNL. OL. K 63, *Csonkamagyarország külpolitikája 1920–1944.*, kézirat, 473, 75/a.
 Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.) 1999. *Angstertől Zsolnayig*, Pannónia Könyvek, Pécs.
 Szita Szabolcs 1994. Az 1944–1945. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In: *Magyarország 1944 – Üldöztetés–embermentés*, szerk. Szita Szabolcs, Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság, Budapest, 7–114.
 Szita Szabolcs 2008. *Ocskay László története a háborús embermentések tükrében*, Vox Nova, Budapest.
 Szita Szabolcs 2010. *Végvárok Zuglóban – felejthetetlen történet 1944–1945-ből*, Papcsák Ügyvédi Iroda, Budapest.
 Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián 2008. *Elballagott múlt*, Corvina, Budapest.
 Takács József 1976. A Gresham-kör és az európai művészet, *Művészet*, 12., 30–32.
 Talpassy Tibor 1971. *A holtak visszajárna*, Magvető, Budapest.
 Talpassy Tibor 1975. *Betöltötte hivatását*, Magvető, Budapest.
 Talpassy Tibor 1981. *A reggel még várat magára*, Gondolat, Budapest.
 Thassy Jenő 2006. *Veszélyes vidék*, Balassi, Budapest.
 Tóth Vásárhelyi Éva 2008. Gróf Andrássy Klára, a szociális legitimista, *Múltunk*, 2., 105–121.
 Török Bálint 2004. *Farkas esz meg, medve esz meg – Szent-Iványi Domokos és a magyar függetlenségi mozgalom*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest.
 Újpétery Elemér 1987. *Végállomás Lisszabon*, Magvető, Budapest.
 Újszászy István 2007. *Vallomások a holtak házából – Újszászy István vezérmagynak, a 2. VKF. osztály és az Államvédelmi központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*, szerk. Haraszti György, Corvina, Budapest.
 Ullein-Reviczky Antal 1993. *Német háború – orosz béke*, Európa, Budapest.

- Ungváry Krisztián 2012. *A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Jelenkor, Pécs-Budapest.
- Ungváry Krisztián 2013. *Budapest ostroma*, Corvina, Budapest.
- Ungváry Krisztián 2015. *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944 – Esemény – elbeszélés – utóélet*, Osiris, Budapest.
- Varannai Aurél 1989. *Toll és bilincs – Egy liberális újságíró története*, Gondolat, Budapest.
- Varga Krisztián 2010. *A politikai rendőrség és a baloldali munkásmozgalom Wayand Tibor fogságban írt önvallomásaiban* – http://www.betekinto.hu/2010_1_varga_k
- Varga Krisztián 2011. *Kommunistaellenes nyomozások a második világháború alatt Wayand Tibor önvallomásaiban* – http://www.betekinto.hu/2011_2_varga_k
- Varga Vera 1989. Magyar műemlékvédelem, avagy teremtsünk a századelő romjain „új értéktelenséget”, *Művészet*, 11–12., 82–87.
- Végvári Lajos 1976. A Gresham-csoport, *Művészet*, 12., 3–5.
- Vígh Károly 1984. *Ugrás a sötétbe*, Magvető, Budapest.
- Vörös Károly 1973. *Egy világváros születése*, Kossuth, Budapest.
- Vörös Károly 1975. A modern értelmiség kezdetei Magyarországon, *Valóság*, 10., 1–18.
- Vörös Károly 1979. *Budapest legnagyobb adófizetői – 1873–1917*, Akadémiai, Budapest.
- Ybl Ervin 1956. *Ybl Miklós*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.
- Zeidler Miklós 1997. A Magyar Revíziós Liga, *Századok*, 2., 303–351.
- Zeidler Miklós 2001. *A revíziós gondolat*, Osiris, Budapest.
- Zolnay László 1986. *Hírünk és hamvunk*, Magvető, Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

JEGYZÉKE

ÁBTL	= Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁVH	= Államvédelmi Hatóság
ÁVO	= Államvédelmi Osztály
BFL	= Budapest Főváros Levéltára
HL	= Hadtörténelmi Levéltár
HM	= Honvédelmi Minisztérium
IS	= Intelligence Service
KÜM	= Külügyminisztérium
MANÁT	= Magyar–Német Ásványolajművek Kft.
MOL	= Magyar Országos Levéltár
MOLÁRT	= Magyar–Olasz Ásványolajipari Rt.
ONÁRT	= Olasz–Német Ásványolajipari Rt.
PIL	= Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
RL	= Ráday Levéltár
SA	= Sturmabteilung
SZEB	= Szövetséges Ellenőrző Bizottság
VKF	= Vezérkari Főnökség

NÉVMUTATÓ

A

Acsay László 136
Aday János 150
Ady Endre 45, 54
Almási Balogh Pál 18
Andorka Rudolf 61, 166, 172
Andrássy Géza 21
Andrássy Katinka 82
Andrássy Klára 82, 83
Andrássy Mihály 136
Andreánszki István 160
Apor Vilmos 138
Apponyi Albert 49
Apponyi György 67
Auer Pál 67, 73, 131, 133

B

Bajcsy-Zsilinszky Endre 66, 70, 83,
90, 141
Baklanov, Borisz Ivanovics 108, 136
Bágyoni Ferenc 149, 150, 151, 153
Bálint György 130, 143, 154–160
Bannantine György 84
Barabás Miklós 18

Barankovics István 68, 136, 143, 160
Baranyai Lipót 67, 104
Barcza György 73
Barcsay Jenő 42
Bartalis Kálmán 150
Bartók Béla 144
Batthyány Tivadar 21
Bay Zoltán 8, 96
Bárdossy László 66
Beckett, Reginald Arthur 21
Bede István 162
Beneš, Edvard 75–77, 117, 125, 126,
137
Benyovszky Sándor 21
Berény Róbert 42
Bernáth Aurél 40, 42
Bethlen András 147, 166
Bethlen István 66, 67, 70, 109, 110,
129
Bethlen István, ifj. 136
Békeffi Gábor 64
Békeffi István 88
Békeffi László 8, 56–64, 130, 136,
146, 148, 149, 169, 171–174

Békefi Antal 57
 Bibó István 83
 Biró Zoltán 68
 Bopp, August 21
 Böhm Vilmos 91, 99, 101, 103, 125,
 126
 Braudel, Fernand 20
 Bródy István 48
 Bruant, Aristide 43
 Buday György 76
 Büchler József 162

C

Cadogan, Alexander, sir 110
 Campbell, Roland, sir 116
 Canaris, Wilhelm 152
 Chorin Ferenc 67
 Churchill, Winston, sir 113, 114,
 119, 120
 Ciano, Galeazzo 140
 Clark Ádám 18
 Cunningham, Francis 97
 Czóbel Béla 42

CS

Csáky István 74
 Csataj Lajos 154
 Cserépfalvi Imre 136, 143, 147, 154,
 156–160, 167, 169, 170
 Csécsy Imre 131, 144
 Csiffári Máttyás 170, 175, 176
 Csiki Ferenc 136, 150
 Csűrös Lajos 95

D

Darvas József 83
 Davidson, Basil 61, 83, 107,
 128–135, 141–143, 146,
 147, 157, 158, 160, 163, 166,
 168–170, 172

Deli Sámson 39
 Delius 150–154; *lásd* Wagner, Otto
 Derkovits Gyula 42
 Deron Antal 16
 Dessewffy Gyula 73
 Dezsényi Miklós 95
 Dénes György 55
 Dogrinosz, Krisztoforosz 13
 Dogwood 151, 153; *lásd* Schwarz,
 Alfred
 Dominich Vilmos 167
 Dulles, Allen 153

E

Eckhardt Tibor 8, 70, 71, 73–79, 129,
 133, 144, 146
 Eden, Robert Anthony 105, 113,
 119, 146
 Egry József 42
 Erdélyi György 136
 Esterházy Mór 67

F

Fall Endre 8, 70, 73, 139, 141
 Faludy György 87
 Fenyő Miksa 67, 70
 Festetics Terézia 14
 Fényes Elek 12
 Fischer Ferenc 61
 Frey András 102, 108, 109, 123, 136,
 140
 Friedrich Born 88
 Frühwirth József 16

G

Galgóczi Erzsébet 87
 Garzuly József 154, 170
 Gaulle, Charles de 75
 Gedővári János 149

Gellért Andor 72, 73, 91, 97, 99, 101,
 122, 126, 123, 140
 Gerenday György 21
 Gömbös Gyula 63, 66
 Gratz Gusztáv 67, 146
 Gresham, Thomas, sir 19, 29
 Grosz Andor 149–151
 Grün Zsigmond 136, 156
 Grünwald Béla 77
 Günther Antal 49, 50

GY

György András 149;
lásd még Grosz Andor

H

Habsburg József, főherceg 52
 Habsburg József, nádor 11
 Habsburg Ottó 77–79
 Habsburg-Lotaringiai József, II.
 10, 11
 Halász Ferenc 149
 Hanák Péter 31
 Harmsworth, Harold Sidney 139;
lásd még Rothermere, Lord
 Hartmann József 136
 Hatz Ottó 150–154
 Hegedűs Gyula 136
 Herczeg Ferenc 8, 70, 139
 Hild János 11
 Hild József 14, 16, 17
 Hitler, Adolf 66, 76, 109, 143, 157,
 165
 Honti Ferenc 72, 140
 Hopper, Bruce 103
 Horthy Miklós 8, 41, 54, 57, 65, 77,
 93, 95, 99, 109, 126, 129, 164,
 173
 Horváth János 173
 Howe, Edward 128, 132, 168

I

Illyés Gyula 159
 Imrédy Béla 66, 68, 74, 166
 Iványi-Grünwald Béla, ifj. 77

J

Jászai Mari 57
 Jókai Mór 14
 Juhász Gyula 119
 Jung József 10, 11
 Jungfer Gyula 30

K

Kabók Lajos 175
 Karátsónyi Jenő 21
 Kádár Gyula 152–154
 Kállay Miklós 67, 71, 97, 98, 109,
 102, 103, 107–110, 112, 116,
 117, 122, 123, 127, 135, 139,
 141, 142
 Károlyi Mihály 75–77, 82, 99, 126,
 144, 146, 164, 166
 Kellér Dezső 60, 88
 Kemnitzer János 38
 Keresztes-Fischer Ferenc 61
 Keresztury Dezső 83
 Kertész Róbert 143, 160
 Kéthly Anna 162
 Kiss János 90
 Klatt, Richard 151
 Knapik József 149
 Knatchbull-Hugessen, Hughe,
 sir 109, 112, 114
 Komoly Ottó 8, 89, 91, 95
 Kondor Ernő 46
 Kornis Gyula 67
 Kóródy Tibor 136
 Kossuth Ferenc 7, 49, 50–52
 Kossuth Lajos 18, 50
 Koszorús Ferenc 93

Kosztolányi Dezső 35, 53, 54
 Kovács Béla 138
 Kovács Imre 73, 83, 131, 132, 136,
 143, 147, 148, 154–159
 Kóczyán Miroszláv 167, 168
 Körösfői Kriesch Aladár 26
 Kövess Lothár 151
 Krausz Gábor 24
 Krisztinkovich Jenny 40
 Kruchina Viktor 95, 96
 Krúdy Gyula 45
 Kun Béla 99
 Kükemezei Vilma 57

L

Lakatos Géza 139
 Laufer Frigyes 151, 153
 Lázár Károly 96
 Lechner Ödön 24, 26
 Lengyel Sándor 168, 171
 Léderer Sándor 136
 Léderer Sándorné 108
 Ligeti Miklós 27, 29
 Liszt Ferenc 80
 Lónyay Menyhért 19
 Lugosi Béla 77
 Lutz, Carl 94

M

Maga Jenő 149
 Marastoni Jakab 18
 Margó Ede 29
 Markos György 147
 Maróti Géza 27, 29
 Marton Dezső 62, 149, 169, 171
 Masaryk, Jan 75, 77
 Matheidesz Géza 96
 Mayerffy Ferenc 16
 Márffy Ödön 42
 Mária Terézia 13

Medgyasszay Vilma 54
 Merkly Antal 149, 160
 Mester Éva 34
 Mihajlović, Draza 81
 Mikó Zoltán 8, 90, 91
 Mikszáth Kálmán 57
 Milassin István 95
 Mindszenty József 138
 Miske-Gerstenberger Jenő 167
 Miske-Gerstenberger Jenőné 136,
 143, 160, 166, 167
 Molotov, Vjacseszlav
 Mihajlovics 120
 Mónus Illés 131, 162, 176
 Mussolini, Benito 109, 112

N

Nagy Endre 40, 43–46, 48, 52–58
 Nagy Ferenc 63, 68
 Nagy Jenő 90
 Nagy Sándor 27
 Nagy Vilmos 107
 Nádas Ernő 167–169, 170, 171, 176
 Nákó János 16
 Nákó Kristóf 13–14
 Nákó Sándor 14
 Németh Tibor 149
 Neubauer György 168, 171
 Nógrádi Sándor 73

O

O' Malley, Owen 33
 Ocskay László 8, 87, 88, 91
 Olajos István 169, 170, 175, 176
 Olsen, Iver C. 91

P

Pallavicini György 67
 Papanek, Jan 76, 77
 Papp Simon 7, 84–87

Pálóczi-Horváth György 83,
 108–110, 112, 126, 130, 131,
 134–136, 142–144, 146, 150,
 154, 156, 157, 159, 160, 162, 170
 Pályi Ede 45
 Pátzay Pál 42
 Pehm József lásd Mindszenty József
 Pelényi János 73, 75
 Pethes Sándor 55
 Pethő Sándor 83
 Petőfi Sándor 37, 54, 163
 Peyer Károly 129, 162, 176
 Péter Gábor 68, 173, 174
 Péterffy Tibor 136
 Pfeiffer Zoltán 68
 Piesz Irma 168, 171
 Pollack Mihály 16
 Pongrácz Szigfrid 29
 Pothoroczky György 136
 Potoczky Kálmán 73
 Potoczky Mária 73
 Pósfay László 136
 Pucher József 18

Q

Quittner Zsigmond 23, 24

R

Rassay Károly 8, 65–69, 129,
 144–146
 Rákosi Mátyás 63, 68, 77
 Rátkai Károly 68
 Reinitz Béla 54
 Révai András 76
 Roberts, Frank 122
 Rodolphe Salis 43
 Rommel, Erwin 135
 Roosevelt, Franklin Delano
 77–79, 119

Rothermere, Lord 69, 139;
 lásd Harmsworth, Harold
 Sidney

Róth Miksa 27–29
 Rózsa Ferenc 162
 Rózsa Tamás 149
 Ruedemann Pál 84
 Rydz-Śmigły, Edward 83

S

Salis, Rodolphe 43
 Salkaházi Sára 91
 Salzer Mór 38, 39
 Schilson János 11
 Schlachta Margit 91
 Schrecker Károly 109, 110
 Schwartner Márton 12
 Schwarz Bertalan 136, 142
 Schwarz, Alfred 151;
 lásd még Dogwood
 Schweinitzer József 74
 Seitz Ferenc 25
 Serédi Jusztinián 104, 138
 Shelton, Francis 144
 Sidney Morell 132, 134
 Sigray Antal 129
 Simon Illés 149
 Simon Jakab 21
 Simon Mózes 77
 Singer Imre 168, 171
 Sokolnicki, Michał 82
 Sombor-Schweinitzer József 66,
 74, 166
 Soos Géza 71, 95
 Spencer, Diana, Lady 33
 Starasolszky Aranka 147–149, 167,
 169, 172
 Stark János 146
 Sterndale-Bennett, John Cecil 112
 Stössel Nándor 136
 Strauss, Johann 14

Sulyok Dezső 68
Supka Géza 8, 68, 83, 131

SZ

Szabó Zoltán 83
Szakasits Árpád 63, 67, 131, 143,
144, 146, 160–163, 166, 167,
175, 176
Szapáry Antal, gróf 150
Szarvas Gábor 15
Szántó György 168, 171
Szegedy-Maszák Aladár 70, 80, 103,
110, 111, 114, 116, 126, 172
Szekfű Gyula 8, 144
Szent-Györgyi Albert 8, 95, 96, 103,
105–108, 136, 144
Szent-Iványi Domokos 70, 71, 139
Szent-Iványi Sándor 83
Szentkirályi Géza 149
Széchenyi István 14, 15, 18
Szlavek Károly 58
Szombathelyi Ferenc 152, 159
Sztankovich Viktor 77, 129, 130,
169, 170
Sztálin, Joszif Visszarionovics
66, 69, 76, 119, 126
Sztehlo Gábor 89

T

Tamás András 72, 140
Tartsay Vilmos 90
Telcs Ede 27, 29
Teleki Pál 7, 61, 66, 70, 71, 73, 77,
80, 83, 99, 103, 129, 133, 134,
137–139, 141
Thék Endre 31
Thury Levente 130
Tildy Zoltán 67
Tisza István 49, 70
Tito, Josif Broz 82, 117, 120

Toldy Ferenc 17
Tozan, Satvet Lütfi 143, 147, 156,
169–171

U

Ullein-Reviczky Antal 61, 97, 102,
116, 122, 123, 129, 140, 141, 162
Újpétery Elemér 74, 75
Ujszászy István 129, 136
Újváry Dezső 112, 136

V

Varga Béla 68, 138
Vágó József 24
Váli Ferenc 136, 137, 141, 142, 154
Vámbery Rusztem 75, 76, 144, 146
Vázsonyi János 95
Vázsonyi Vilmos 66, 95
Veres Péter 83
Veress László 75, 102, 109, 112, 114,
116, 120
Visnovitz Jenőné 143, 147, 155, 156

W

Wagner, Otto 150; *lásd még* Delius
Wallenberg, Raoul 8, 91–95
Walter Károly 22
Wilhelm Károly, ifj. 136
Windsor, Charles, walesi herceg 33
Wodianer Andor 116

Y

Ybl Miklós 18

Z

Zelk Zoltán 174
Zilahy Lajos 159

ZS

Zsilinszky Antal 76, 146

ZELKE LÁSZLÓ 1975-ben született. Egyetemi adjunktus, 2013-ban szerzett doktori okozatot, jelenleg a piliscsabai Művelődési Információs Központ és Könyvtár igazgatója. 19–20. századi magyar és egyetemes történelmet tanít a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.

3150 FT

0 7 8 6 1 5 5 6 0 0 3 8 2

Kérlek megosztani a **facebook**-on!

A GRESHAM

SZEFVÉLTÁSZLÓ

Zaffa
Klaró

SZELKE LÁSZLÓ

SZELKE LASSZ
A GRESHAM
A NÁCIK ELLEN

3affa

AZ ELLENZÉK, AZ EMBERMENTÉS ÉS AZ ELLENÁLLÁS HÁLÓZATAI